

АБДУРАҲМОН ГЎЗАЛ

**ЯССАВИЙ
“ФАҚРНОМА”СИ**

Тошкент
«Наврўз» нашриёти
2014

КБК 84.14.(7Турк)3.2

УЎК: 113.4.3.3

Г 40 Абдурахмон Гўзал. “Яссавий факрнома”си. – Т: “Наврўз”,
2014 й. 264 бет.

Ушбу китобда Пири Туркистон Хожжа Аҳмад Яссавийнинг фақр ва фақирликка доир фикр-қарашлари таҳлил этилган. Чунончи, фақр ва унинг маъно-моҳияти, мақому мартабалари, фазилат ва сирлари кенг ёритилган. Ҳукмингизга ҳавола қилинаётган бу асар Аҳмад Яссавий ва тасаввуф адабиётига доир фикр-қарашларингизни маълум маънода бойитиб, тасаввурларингизни кенгайтиради деган умиддамиз.

Усмонли туркчадан таҳрир ва айрим
қисқартиришлар билан ўзбекчалаштирувчи:

Нодирхон ҲАСАН

филология фанлари номзоди.

Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир:

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

филология фанлари доктори.

Такризчилар:

Сайфиддин САЙФУЛЛОҲ,

Эргаш ОЧИЛОВ

филология фанлари номзодлари.

ISBN 978-9943-381-13-1

© “Наврўз” нашриёти, 2014 й.

ФАҚР НУРИ – СЎНМАС НУР

Маълумки, тасаввуф таълимоти Исломи дини ва маърифатининг ажралмас бир қисмидир. Беҳад бой бу ишқ ва ирфон хазинасида, хоҳ бирор шайх ёки муршидга эргашсин, хоҳ мустақил ҳаракат қилсин, ҳар ким ўзича завқ билан фойдаланган. Чунки завқдан маҳрум, жазбасиз кимсалар учун тасаввуф эшиги доимо берк бўлган.

Ибн Халдуinning ёзишича, тасаввуф собит бир Ҳол, бардавом бир тизимга етгунча фақат бир ибодат (ва амал) бўлиб, унга доир ҳукм ва ҳақиқатлар кўнгилдан кўнгилга ўтказиб ўзлаштирилган. Шу боис дастлабки даврларда тасаввуф тажрибаси сингари унинг мавзу тамойиллари ҳам анча оддий ва осон англанадиган бўлган. Тариқатлар босқичи бошланиб тасаввуфга фалсафа (айниқса юнон фалсафаси) аралашгач, вақт ўтган сайин сўфийлик мураккаблашиб, ҳар турли тушунча, фикр ва қарашларнинг мухташам бир гирдобига ўхшаб қолган. Абу Наср Саррож, Абдулкарим Кушайрий, Абужўлоб Хужвирий, Имом Ғаззолий каби мумтоз муаллифларнинг сўфийлик илк босқичларидаги амалий тажриба ва ҳақиқатлардан ажралиб афсусланарли тарзда бузғунликка юз тутганлигидан баҳс юритишларига сабаб ана шу.

Умуман тасаввуф танкидига доир фикр-мулоҳазалар бир жойга жамланса, унда изчил равишда ботил ҳақ ва ҳақиқатни, сохтакорлик тўғрилиқ ва табиийликни таъқиб этганлигига ҳеч шубҳа қолмайди. Машҳур араб тасаввуфшунос олими А.Афифий бунинг туб сабабини шундай изоҳлайди: “Тасаввуф, ягона бир манбага асосланмаган, бошқача айтганда, туғилиш ва ҳаёти воҳид бир заминга боғланмайдиган даражада зидди-

ятли бир оқимдир. Худди ана шу боисдан тасаввуфга бағишлаб тадқиқотлар яратган улкан шарқшунослар тўғрилигига ишонган фикр-қарашларини умрларининг охирларида тарк этароқ масалага бошқача томондан ёндошганлар...”.

Анча узоқ муддат на тасаввуф ва тариқатлар тарихи, на сўфийлик адабиёти ва унинг на йирик вакиллари ижодиёти махсус тадқиқ қилинмаган ўлкалардаги тасаввуфшунослик аҳволини тасаввур этиш қийин эмас, албатта. Бир неча авлод онг ва идрокини заҳарлаган сиёсат ҳамда мафқуранинг асоратларидан осонлик билан қутулиб бўлмайди. Биринчи туркий тариқат ва тасаввуфий адабиёт асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ижодиётига муносабатда дин ва миллиятчилигимиз ғаними бўлган олимларнинг ишларига ҳамон маҳкам ёпишиб олиниши бунинг бир мисолидир. Ваҳоланки, халқ ва юртнинг маданий, ахлокий, маънавий манфаатларига зид ҳар қандай ҳаракатни тўғри баҳолай билиш илмдаги ботиллик хасталигидан қутилишнинг биринчи белгисидир.

Шу маънода яссавийшунослик жабҳасида хорижда, хусусан, қардош Туркияда амалга оширилган тадқиқотлар бизнинг зиммамизга алоҳида масъулият юклабгина қолмай, ғайрат билан меҳнат қилишни ҳам талаб этади.

Туркий дунё миқёсида қаралганда, Ўзбекистон наинки яссавийхонлик, балки яссавийшуносликнинг ҳам маркази бўлмоғи керак. Мустақилликдан кейинги “Девони ҳикмат” нашрлари, Яссавий ҳаёти, тариқати, ижоди ва издошларига бағишланган тадқиқотлар ушбу фикрнинг қандай асосга эгаллигини кўрсатишга қодир деб ўйлаймиз.

*Қул Хожа Аҳмад кон очти, дуру гуҳарни сочти,
Тингламаган бу сўзни гафлат ичинда кўрдум.*

“Девони ҳикмат”даги шеърларни Аҳмад Яссавий битиб қолдирганми ёки девонга муридлари томонидан ёзилган ҳикматлар ҳам қўшилиб-қоришиб кетганми, бундан қатъий назар, Навоий таъбири билан айтганда турк пири, яъни Хожа

Ахмад туркий тилда туганмас бир ишқ хазинаси ва ирфон конини очган.

Агар шўро давлати ва унинг югурдак олимлари шу маърифат кони, шу комиллик мактабидан бенасиб айлаб, уларни таъқиқлаб ташламаганда эди, халқимизнинг диний, фикрий, маънавий ҳаёти ва савияси албатта бошқача бўлурди. Навоий бобомизнинг Яссавийни назарда тутиб:

Турк пири каби оламдин этакни силкинг,

деган даъват сўзларини кўп ўйлайман. Лекин “Биз ҳамжихатлик билан фаолиятини қоралаётганимиз бир зотнинг таркидунёчилигини наҳотки Навоийдай ҳаётсевар ва донишманд шоир ўрнак этиб кўрсатган бўлса”, дея мушоҳадага берилмаганидан ҳамон ажабланаман. Чунки энди билсак, Аллоҳ яратган зоҳир ва ботин дунё бир-биридан ажраладиган, биридан кечилса, иккинчисида бемалол яшаладиган дунё бўлмай, бири иккинчисининг ичида эриб кетган яхлит, бутунлиги дахлсиз дунё экан. Демак, Яссавий Ҳақ билан инсон орасида парда бўладиган ёки бандасини Аллоҳдан йироқлаштирадиган нарсалардан кечишни тарки дунё тушунчаси сифатида талқин қилган. Боязид Бистомий ишқ ва ирфон ҳақидаги фикрларини хулосалаб “Илон пўст ташлаганидай мен ҳам Боязидлигимдан (менлигимдан дейилмоқчи – И.Ҳ.) халос бўлдим. Қарадим, ошиқ ва маъшукни бир ўлароқ кўрдим. Зотан, тавҳид оламида ҳамма нарса бир кўрингай”, – деган экан.

Кўнгилда ана шу тавҳид холи юз очиб, руҳ фақри фанодан яйраб-яшнамагунча буюк Яссавийнинг ҳикмат оламига эркин кириш ҳам, Яссавий асарларининг мазмун-моҳиятини яхши англаш ҳам душвордир. Яссавий ижодиётига холис баҳо бериб, уни талаб даражасида тадқиқ ва таҳлил этмоқ учун энг аввало унинг туркий халқлар диний-ирфоний, ахлоқий-маънавий ҳаётидаги тарихий хизматларини тўғри ва теран англаш лозим. Атоқли олим М.Ф.Кўпрулининг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” китоби ана шу сабабдан ҳам ҳанузгача илмий

кимматини сақлаб турибди. Кўпрулидан кейин Яссавий мавзусида самарали меҳнат қилган олим профессор Камол Эраслондир. Унинг бир неча тадқиқотлари, “Девони ҳикматдан намуналар” ва “Фақрнома”ни (ҳам аслият, ҳам усмонли туркчада) нашр эттирганлиги фақат туркий дунёдамас, Европада ҳам маълумдир.

“Фақрнома” “Девони ҳикмат”нинг бир неча тошбосма ва баъзи қўлёзмаларида муқаддима тарзида берилган мустақил рисола. Уни М.Ф.Кўпрули, К.Эраслон Яссавий вафотидан сўнг издошларидан кимдир ёзган деб ҳисоблашса, профессор М. Асъад Жўшон, А.Йилмаз, И.Ёкут, А.Гўзал кабиларнинг хулосаси бўйича рисола Аҳмад Яссавий томонидан битилган. Асар сайри сулук соҳиблари, яъни тариқат аҳлига мўлжаллангани, фақр тушунчаси, фақрнинг мақом ва мартабалари унда билағонлик билан талкин этилгани ҳамда шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат босқичларидан баҳс юритилгани эътиборга олинса Яссавийнинг муаллифлигига кишида ишонч пайдо бўлади. Проф. А.Гўзалнинг “Аҳмад Яссавий “Фақрнома”си” номли китобини ўқиш бу ишончни яна ҳам мустаҳкамлайди. Муаллиф тасаввуф ва туркий тасаввуф адабиётини кунт билан тадқиқ қилган. “Диний-тасаввуфий турк адабиёти” китобининг асосий қисмини у Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти, тариқатчилиги ҳамда ижодиёти тадқиқига бағишлаган. 2007 йилда олим “Фақрнома”га доир тадқиқотини чоп эттирган бўлса, орадан унча кўп вақт ўтмай Сулаймон Ҳаким отанинг “Боқирғон китоби” номли асарини чиқарган. Иккала тадқиқот ҳам жиддий изланиш ва заҳмат чекиш асосида ёзилгани учун алоҳида бир илмий, амалий аҳамиятга эга дейиш мумкин.

Аҳмад Яссавийдан кейин XV асрда яшаб ижод этган Ошиқ Пошо фақр мавзусида асар ёзган. Шеърини шаклда битилган ўша асарда фақр Аллоҳ тарафидан турли рангда безантирилган бир қуш тимсолида тасвирланган экан: Тангри таоло ер

ва кўкни яратгандан кейин беҳад гўзал бир куш киёфасида жонлантиргани фақрнинг учиб бориб бир ерга кўнишини хоҳлабди. Куш навбатма-навбат арш, курси, жаннат, қуёш ва заминда чарх уриб айланибди. Одам (а.с.), Нух, Ҳазрати Иброҳим, Мусо, Исо масихга учрабди. Аммо ҳеч жой ва ҳеч кимнинг ёнига кўнмасдан тўппа-тўғри Аҳмад (Муҳаммад с.а.в.)нинг даргоҳига бориб кўнибди. Чунки ул улуғ зот “Ғаний” бўлгани ҳолда ўзини “фақир”, яъни Аллоҳга маънан муҳтож билиб ва бундан қалби фараҳга ҳам тўлган экан. Мана шу учун фақр тушунчаси ва мавзуси Шарқ мумтоз адабиётида зўр мавқе қозонган ва хусусан тасаввуф адабиётида бири-биридан таъсирли тарзда талқин этилган. Фақрнинг маъно-моҳияти, мартаба ва мақомлари, хусусият, фазилат ва сирларини билиш эса мутасаввиф ижодкорлар асарларини чуқур ўқиб-ўзлаштиришга яқиндан ёрдам беради.

Ҳурматли китобхон! Ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу асар ҳам Аҳмад Яссавий, ҳам тасаввуф ва тасаввуф адабиётига тегишли фикр-қарашларингизни бир қадар бойитиб, тасаввурларингизни кенгайтиради деган умиддамиз.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

филология фанлари доктори

9 сентябр 2014 йил

МУАЛЛИФДАН

Маълумки, Хожа Аҳмад Яссавий диний тасаввуфий турк адабиётининг асосчиси ва “Девони ҳикмат” шу адабиётнинг дастлабки намунасидир. Оддий халқнинг инонч эътиқодини улар англайдиган содда туркий тилда ифодалагани боис улуғ мутасаввифнинг фикр қарашлари асрлардан буён ўз аҳамиятини йўқотмай келаётир ва келажакда ҳам шундай бўлиши шубҳасиз, албатта.

Туркий адабиёт такомилни нуқтаи назаридан Хожа Аҳмад Яссавийнинг фаолияти, шахсияти ва ижодиёти ниҳоятда аҳамиятли. Чунки унинг фикр қарашлари орқали биз миллий маънавиятимиз ва маданиятимизни теран билиб ўрганамиз. Шунинг учун буюк яссавийшунос М.Ф.Кўпрули: “Туркийларни яхши билиш учун авваламбор уларнинг диний тарихини ўрганмоқ керак. Ислом кириб келгандан кейинги даврда ривожланган туркий адабиётдаги миллий руҳ ва миллий завқни англаш учун тадқиқ этилиши зарур бўлган давр – халқона тил ва вазни қўллаб кенг халқ оммасига хитоб этган ва қарашлари асрлар мобайнида яшаб келган улуғ мутасаввифлар давридир” деб бежиз айтмаган. Хожа Аҳмад Яссавий эса ана шу мутасаввифлар даврида кенг уфқлар очган сиймодир. Шу жиҳатдан у яшаган даврнинг тарихий ривожини, эътиқодий қарашларини билиш жуда фойдалидир.

Тадқиқотда Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодиёти, “Фақрнома”нинг хусусиятлари, ундаги тасаввуфий унсурлар, “Фақрнома”нинг Ҳожи Бектоши Валийнинг “Мақолол” асари билан муқоясаси каби масалаларни ёритишга ҳаракат қилдик. Китоб охирида “Фақрнома” матни ҳам илова қилинди.

Ўрта Осиёда Хожа Аҳмад Яссавий на қадар севги ва

эктиромга сазовор бўлса, Онадўлида Ҳожи Бектоши Валий шунчалик машхурдир. Бу икки зот диний, фикрий, маданий кадрятларда, Ватан, Она юрт, бирлик ва тенглик ғояларида муштарак бир тарзда асар ёзганлар, ўзига хос мактаб яратиб, фикр қарашларини кенг минтақаларга тарғиб этганлар.

Асарларидан ҳам маълум бўлганидек, иккала муаллиф ҳам илм ўрганишга даъват қиладилар, чунки илмсиз қилинган ибодат куруқ шаклдан иборатдир. Зеро динимизда “Бешиқдан мазоргача илм эгалланг”, “Ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга илм ўрганмоқ фарздир”, “Чинда бўлса ҳам илм таҳсил қилингиз” дейилади.

Табийки, асаримизда баъзи нуқсон ва камчиликлар учраши мумкин. Уларни холис ва илмий бир тарзда етказиш ўқувчи ва мутахассисларимизга ҳавола. Чунки бу асар асрлар ортидан Аҳмад Яссавий илгари сурган инонч, тил, маданият, бағрикенглик, садоқат, ҳамжихатлик ва тенглик ғояларининг ифодасидир. Биз ҳазратнинг бу ҳимматини бир гулдаста ҳолида тақдим эта олган бўлсак, ўзимизни беҳад бахтиёр ҳисоблаймиз.

Китобнинг нашрга тайёрланиши, таржима қилиниши ва кенг оммага тарқалишида ҳисса қўшганларга ҳамда мутолаа қилувчиларга самимий ташаккуримни изҳор этаман.

профессор
Абдурахмон ГЎЗАЛ,
Бошкент Университети
Анқара

ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙНИНГ ҲАЁТИ, ТАРИҚАТИ ВА ИЖОДИЁТИ ҲАҚИДА

Тарихдан аёнки, Ислом динини қабул қилган туркий халқлар учун тасаввуф жараёни янги бир таълим тизими эди. Хуросонли Боязиди Бистомий, Ҳалложи Мансур, Жунайд Бағдодий ушбу жараённинг кенг тарқалишини таъминлашган. Шу билан бирга Абдулкарим Қушайрий машҳур рисоласида тасаввуфнинг ҳазрати Муҳаммаднинг (с.а.в.) ҳаёт тарзи, яъни аҳли суннатга уйғун келишини кўрсатган бўлса, Имом Ғаззолий бир неча асарида бунинг диний ва илмий жиҳатларини пухта ёритиб берган.¹

Бу тасаввуфий оқимни фақат оддий халқ эмас, балки давлат бошлиқлари ҳам яхши қабул қилишганди. Хуросон, Марв, Нишопур, Самарқанд, Тошкент, Бухоро ва Фарғона каби шаҳарлар эътиборли тасаввуф марказлари ҳолига келган эди.

Аҳмад Яссавий дунёга келган пайтларда турк олами маълум бир тарзда тасаввуф тушунчасидан хабардор бўлиб, мутасаввифларнинг манкаба ва кароматлари ёлғиз шаҳарларда эмас, озми-кўпми кўчманчи турк қавмлари орасида ҳам тарқалганди.² Аммо ҳақиқий маънодаги тасаввуф ҳақиқатлари илк турк сўфийси Аҳмад Яссавийнинг миллий бирлик ва тенглик ҳиссиётлари ҳам сингдирилган ҳикматларида намоён бўлганди. Чунки Яссавий ишқ ва жазбага таслим бўлиб, шариат ҳукмларига сиртдан қараган ошиқ мутасаввифлардан эмасди. Аксинча, у мурожаат этгани жамоанинг фикр савияси ва руҳий ҳолатларини кўз ўнгига аниқ келтириб,

¹ Кўпрули М.Ф. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Анқара, 1985.

² Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 19-бет.

улар осон англаши мумкин бўлган тасаввуфий тушунчаларга диққатни жалб этганди. Шунинг учун у катъий равишда таълим ва панд-насихат йўлини ҳам ёддан чиқармаганди. Унинг ҳикматлари ўқувчини диний мавзуларни англаш қийинчиликларидан халос айлаб, диний ва тасаввуфий шеърларни важд ичида туркий тилда халққа етказишда бир кўприк вазифасини ўтаганди. Умуман туркийлар ўзларининг тасаввуфий ва диний туйғулари моҳиятини биринчи маротаба туркийда Яссавийдан ўрганганликлари учун яссавия тариқати омма орасида тез тарқалганди.³

Аҳмад Яссавий моддий олам ва унинг тазоҳурларига нисбатан ҳам эътиборсиз эмасди. Умумий маънода у ботин ва зоҳир дунёни ваҳдат ичида билиб охиратга нисбатан бу оламни “ҳаш ҳаш донаси”га ўхшатади. Уни жиддий машғул қилган ягона жиҳат, халқни иршод этиб, тўғри йўлга бошлаш тушунчасидир. Яссавий ифодалаган диний манқабалар, муножат, фарёд ва истиғфорларнинг барчаси ана шу юксак тушунча маҳсули эрур.⁴

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ҳақида ёзилган турли шаклдаги шеърларида, охират ҳолларидан баҳс юритилган ҳикматларида бошқаларни ҳидоятга даъват қилганидек, ўзи ҳам кусурлардан, гуноҳлардан фориг эмаслиги ва тавба ҳамда истиғфорга муҳтожлигини изҳор этади. “Эранларнинг сўзини тинглаш, Куръон ва ҳадис ҳукмларига риоя қилиш, шариат ила тариқат амрларига содиқлик, ўткинчи дунёдан кўнгил узиш, риёзат ва мужодала йўлидан юриш” Яссавий тавсия қилган хусуслардандир.⁵

Яссавийнинг тарихий ҳаётига доир васиқалар анча оз бўлиб, мавжудларига ҳам манқабалар қоришгани туфайли унинг тарихий ҳаётини тўла ёритиш имконсиздир. Шунга қарамай, тарихий манбалардан, манокибномалар ва ҳикматлардан

³ Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 154-155 бет.

⁴ Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 150-бет.

⁵ Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 150 бет.

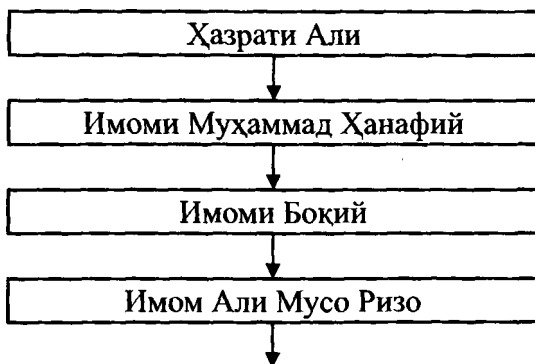
ўзлаштириладиган билим ҳамда хулосалар манқабавий характерда бўлса-да, у яшаган давр, унинг ҳаёт йўли, шахсияти, ижоди ва таъсирлари ҳақида маълум бир фикр ва тасаввур бера олади.⁶

Аҳмад Яссавийнинг отаси қадимги Сайрам ўлкасида қаромақлари билан танилган ва ҳазрати Али авлодига мансублиги эътироф этилган Шайх Иброҳим бўлган. Онаси эса Шайх Иброҳимнинг халифаларидан Шайх Мусонинг кизи Ойша бегимдир. Ривоятга кўра бу никоҳга Хизр алайҳиссалом сабаб бўлган эмиш. Шайх Иброҳимнинг шажараси анъана бўйича Имоми Муҳаммад ул-Ҳанафий бин Алийул Муртазога қадар узанади.

Сайрам шаҳри қадим-қадимдан буён муҳим бир ислом маркази бўлиб, аҳолиси уч уруғ, яъни уч тоифага ажралар эди. Булар:

1. Насаблари эски тожик шоҳларига бориб етадиган шох уруғи.
2. Эски амир ва мирзолардан келадиган амир уруғи.
3. Ҳазрати Алига бориб боғланадиган хожа уруғи.

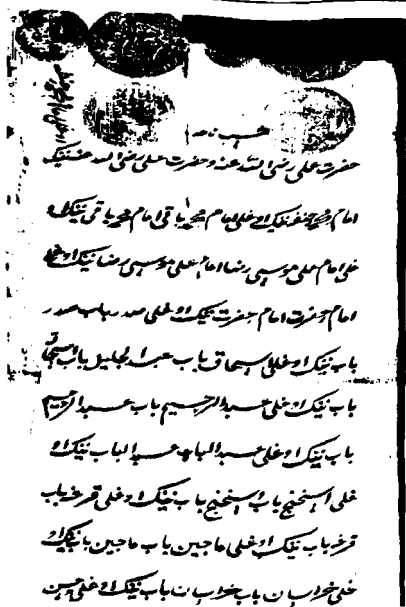
ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙНИНГ НАСЛ-НАСАБИ

⁶ Эраслон К. Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти / “Турк адабиёти”. 1989.

Сайидзода бўлган бу учинчи уруғ асолат эътибори ила бошқаларидан нуфузли эди. Сайрам аҳолиси орасида сўнг замонларга қадар давом этган ушбу анъана, хожаларнинг барисини Имом Муҳаммад Ҳанафий наслидан деб ҳисоблайди. Шажара эса Абдуллоҳхон томонидан берилган бир ёрлиғ билан сайидлиги тасдиқланган Камолиддин Боб Шайхдан бошлаб Имом Муҳаммад Ҳанафийгача чўзилади. Яна бошқа бир анъанага кўра Шайх Иброҳимнинг оиласи Имом Муҳаммад

Хожа Аҳмад Яссавийнинг
насабномаси

ул-Ханафийдан Алиййул Муртазогача етиб боради.

Ушбу шажара ўзга шажаралар билан қиёсланса, орада катта ўхшашлик кўзга ташланади. Бунда ҳам Илёс Боб Аҳмад Яссавийнинг катта бобоси бўлиб, Камолиддин Бобнинг аждоди бўлмиш Арслон Боб ибн Илёс Боб Аҳмад Яссавийнинг отаси Шайх Иброҳимнинг қардошидир.

Ота-онасидан жуда эрта жудо бўлган Аҳмад опаси Гавҳар Шаҳноз билан Яссига бориб, таҳсил олиб, пири Арслон Боб билан шу шаҳарда учрашади. Аҳмаднинг отаси

Шайх Иброҳим кўпдан-кўп каромат ва манқабалари билан атрофга танилган бир мутасаввифлиги боис силсиласи нуқтаи назаридан маънан зўр бир мавқега эришган ёш Аҳмад ҳам тез донг қозонганди. Арслон Боб вафотидан сўнг у исломий илмларнинг маркази Бухорога боради. У ерда даврининг машҳур мутасаввиф ва ҳадис олими Юсуф Ҳамадонийдан ҳам илм, ҳам маънан файз олишга мушарраф бўлади. Буни хикматларида Яссавий шундай сўзлар билан ифодалаган:

*Ман йигирма етти ёшда пирни топтим,
Ҳар сир кўрдум, парда бирла букуб ёптим.
Остонасин ёстанибон изин ўптим.
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.*

Хожа Юсуф Ҳамадоний Ирок, Хуросон, Мовароуннахрининг турли шаҳарларида яшаб оммани Ҳақ йўлига даъват этган. Кейин Бухорога бориб талабаларга илм ўргатган.

Ҳамадонийнинг тириклигида Яссавий унинг уч муриди қаторида халифаликка эришган. Хожа Абдуллоҳ Баррақий ва Хожа Ҳасан Андоқийнинг ўлимидан кейин у бир муддат хонақоҳ шайхи сифатида иш юритган. Анча вақт ўтгач муридларини тўртинчи халифа Хожа Абдулҳолик Ғиждувонийга топшириб, Туркистон-Яссига қайтади.

Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан сулук одобини, зоҳир ва ботин илмларини ўрганиш билан бирга Яссавий пири билан турли мамлакатларга сафар қилганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Сайри сулук таълимида Юсуф Ҳамадоний ишончига эришгач, Яссавийнинг Бухорода турмасдан нимага Яссига қайтиш сабабини биз аниқ билмаймиз. Бу воқеа тарихи ҳам аниқ бўлмаса-да, унинг биринчи халифа Абдуллоҳ Баррақий ўлимидан кейин бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Унда Аҳмад Яссавийнинг юртига қайтишидан сўнг унча кўп вақт ўтмай яъни ўн йилдан кейин вафот этганлигини айтишга тўғри келади. Унинг вафот тарихи турли манбаларда милодий 1166/67 йил дея қайд этилган.

Ҳамадонийнинг олим ва ориф халифаси Хожа Аҳмаднинг Яссидида истиқомат қилган йилларида унинг атрофига минг-минглаб мурид йиғилган. Дин ва тасаввуф тарғибига у пайтларда эҳтиёж кучли эди. Хукмдор Маликшоҳдан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўз сиёсий бошқарувига олган хукмдор Султон Санжар (вафоти 1157–58) бўлиб, хоразмшоҳлар буюк бир ислом давлати қад кўтаришига умид пайдо этишганди. Шунингдек, айни шу замонларда Шарқий Туркистондаги Ғулжа атрофида, Еттисув ҳавзасида кучли бир исломий ҳаракат юзага келганди. Ислом динининг Осиёнинг ҳар гўшасида зўр бир нуфузга эришган, ҳатто ҳар томонда мадраса ва хонақоҳлар бино қилинган бир даврда Аҳмад Яссавий Сирдарё бўйларида, Тошкент атрофларида, бўзқир саҳроларда шуҳрат таратиб, унинг атрофига мусулмонликни энди қабул этган, ниҳоятда мустаҳкам ришталар ила исломга боғланган соф, содда туркий-

лар ҳам жамланганди. Араб илми ва ажам адабиётини ниҳоятда пухта ўзлаштирган Аҳмад Яссавий муридларига улар англайдиган бир тилда, яъни туркийда хитоб этарди.⁷

Аҳмад Яссавий Ясида туркман қавмлари орасида бўлганлиги боис, ўша муҳитнинг фикрлари ва анъаналари билан ҳисоблашишга мажбур эди. Зеро, у муҳит унга бегона эмасди. Бўзқирда яшаган турк қавмлари, самимий мусулмон бўлиш билан баробар, инончлари содда ва ўзлари ғоятда табиий эдилар. Шунингдек, улар эски анъаналаридан ҳам йироқлашмагандилар.

Маълумки, Яссавийнинг йиғинларида қадимий турк одатларига кўра аёл ва эркак бирга иштирок этишарди. Хуросондаги уламолар бундан норози бўлиб Туркистонга тафтишчиларини жўнатадилар, Яссавий бу ишга жуда кескин фикр билдириб уларни ортга қайтаради. Бу ҳам Пири Туркистонга ишончни кучайтирганди.

Аҳмад Яссавий форсий тилда яратилган асарлар доирасида қолган сўфийлар каби хорижий тилда ёзмасдан туркчани қўллади. Ислом динининг умумий ҳукмларини арабча ва форсча билмайдиган дарवेशларига англатмоқ учун турк адабиётининг миллий назм шаклларида ахлоқий ва тасаввуфий манзумалар ёзди. Уларга қудратли туркий тилда исломиятни ўргатди.

Ясида тасаввуфий тушунчаларини омма англай оладиган бир тилда, яъни туркийда ифодалаб бергани боис Яссавий кўпчиликнинг муҳаббатига сазовор бўлганди. Ҳикматларида акс эттирилган тасаввуфнинг инсонсеварлик, дўстлик, бағри кенглик, бирлик-тенглик, қаноаткорлик ва бошқа тушунчалари уни одамларга яна ҳам яқинлаштирди.

Хуллас, Яссавий учинчи халифа сифатида пўстнишин бўлса-да, шайхи Ҳамадонийдан олган ишорати билан жойини тўртинчи халифага ташлаб Яссига келиб, 1166 йил, яъни вафотига қадар шу заминда яшаганди.

⁷ Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 66-74 бетлар.

Аҳмад Яссавийнинг дунёнинг тўрт тарафидан келган кўп сонли муридлари бор эди. Унинг муридлари учун “Валоят-маоб, каромат-иктисоб, комил-мукаммал асхоби суффаси бор эрдик, хузуридан йироқлашмасдилар” дейилмишдир. Танилган халифалари эса куйидагилардир:

1. Мансур Ота
2. Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнуқий
3. Сулаймон Ҳаким Ота
4. Бобо Мочин
5. Амир Али Ҳаким
6. Лукмон Парранда
7. Имом Марғозий
8. Ҳасан Булғорий
9. Шайх Усмон Мағрибий

Булардан айримларининг Хожа Аҳмад Яссавийга интиқоблари жуда ажабланарли бўлган. Масалан, Бобо Мочин Яссавийдан таълим олишидан аввал Хуросон эранлари орасида ёши улуғ бир валий эди. Лекин беш йиллик хилват, арбаин, оғир риёзатлардан сўнг Аҳмад Яссавий уни бошқа беш халифаси билан халқнинг таълим-тарбияси учун Хуросонга жўнатиб юборади. Булар Шайх Муҳаммад Бағдодий, Сайфиддин Бохарзий, Шайх Камоли Шайбоний, Шайх Саъиддин, Шайх Баҳоуддиндир.

Яссавийнинг қипчоқ турклари орасида ҳам халифалари борлигини Ҳусомиддин бин Шарофиддиннинг 1584–88 йилларда ёзилган “Рисолаи таворихи Булғория” асаридаги маълумотлардан ўқиш мумкин. Бу рисолада бир қанча эски шайхлар Хожа Аҳмад Яссавийнинг халифаси сифатида зикр этилган. Улардан бири эса Темир бободир.

Бирош бин Абраш Сўфий, жаҳрий тарикатидан ва Аҳмад Яссавийнинг талабларидан бўлиб, шайхнинг ишорати билан Булғор томонларга жўнатилган. XV асрда Булғористонга борган ва у ерда алп-эранлик вазифасини адо этган Темир бобо ҳам Яссавий дарвешларидандир.

Аҳмад Яссавийнинг Бухородан қайтгандан сўнг узок муддат яшамасдан ўн йил кейин вафот этганини айтиш мумкин. Чунки унинг ўлими турли манбаларда 1166–67 йил деб кўрсатилган. Қўлдаги тарихий васиқалар ва манқабавий ривоятларга кўра шайх 125 йил яшагандир. Лекин Аҳмад Яссавий қачон туғилиб ва қанча ёш умр кечирган деган саволга қайтарилган жавоблар ҳар хилдир. Тадқиқотчилардан бир қисми унинг ер остига киргани 63 ёшни назарда тутса, баъзилари 73, яна бошқалари 85 йил яшаган деб ҳисоблашган. Таниқли қирғиз адиби Ч. Айтматов халқ ривоятларига таяниб Яссавий 125 йил яшаган дейди.

“Нафаҳот”да Шайх Али Лоло ҳақида берилган маълумот Аҳмад Яссавийнинг Нажмиддин Кубро билан замондошлигини кўрсатаётир. Бунга алоқадор тарзда “Нафаҳот” таржимасида шундай бир ривоят берилган:

“– Шайх Али Лоло Туркистонда Шайх Аҳмад Яссавийнинг таққасида эди. Шайх Аҳмад келган одамга:

– Хоразмда иршод ила машғул дарвеш борми? – дея сўради. У одам:

– Иршод ила машғул ёш бир йигит бор, атрофида муриди кўпдир, – деди, ўша йигитнинг номи сўралгач ҳалиги киши:

– Нажмиддин Кубро, – деди”.

Шайх Али Лоло бир пайт тушида Нажмиддин Куброни кўриб иршод учун йиллар мобайнида уни излаган. У Кубро номи эшитиши ҳамон сафарга отланган. Қиш фасли бўлгани боис Хожа Аҳмад унга кутиш лозимлигини тавсия этмиш. Аммо жўшқин дарвешнинг бир кун ҳам кутишга тоқати йўқ эди. Ва Хоразмга бориб Куброни топганди.

Бу замондошлик ривояти тўғри деб қабул қилинса, унда Аҳмад Яссавийни XI асрнинг охирлари ёки XII асрнинг дастлабки йилларида вафот қилган дейиш ҳарҳолда тўғри бўлмайди. Чунки у пайтда Нажмиддин Кубро ёш бўлган дея тасаввур этилса, учрашув Хожа Аҳмаднинг охириги йилларига

тўғри келиши осон англашилади. Аммо бунда Шайх Али Лоло ўшанда бир аср яшаган деган хулоса ўртага чиқадики, мутасаввифларнинг аксарияти узок ҳаёт кечирганига кўра Шайх Али Лолонинг таваллуд тарихи инобатга олинса бу ривоятни ҳам қабул қилиб бўлмайди.

Хуллас, Хожа Аҳмад Яссавий турк дунёсида жуда машҳур бўлгани ҳолда на эски, на кейинги тадқиқотларда унинг ҳаёти ҳақида аниқлик йўқдир. Бир неча кўлёзма ва бошқа манбаларда Яссавийнинг вафот тарихи 1166–67 йил деб қайд қилинганки ҳозир шу санани қабул этишдан бошқа имкон йўқ.

“ФАҚРНОМА” ИСТИЛОҲИ ВА “ФАҚРНОМА” НОМЛИ АСАРЛАР

“Фақрнома” асос эътибори билан фақрни, фақрнинг аҳамияти ва мақомларини англатадиган мустақил дидактик асар бўлганидек, тасаввуф ва табақот китобларидан алоҳида бир бўлим сифатида ўрин олган асарлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай асарларда диний, тасаввуфий, ахлоқий, ижтимоий, оммани бирлаштирувчи ва бутунлаштирувчи мавзулар ёритилади.

“Фақрнома”лар жамоат эҳтиёжи, кўзланган асосий мақсадга қараб назм ёки наср шаклида ёзилган. Уларнинг етакчи ғоясини ташкил этган фақр оддий бир ҳаёт кечирган, дунё нёматларини назарга илмай озига қаноат қилган, нафсига тобе бўлмаган, Тангридан бошқасига бўйин эгмаган Аллоҳпараст кишиларнинг маънавий-ахлоқий ахволини ифодалашга хизмат этган. Ана шу сифатларга соҳиб бўлган фақир тариқатдаги мақом ва мартабаларни бирма-бир босиб ўтиб сайри сулукни ниҳоясига етказган. Бу мартаба эса фанофиллоҳ дейилганки, унинг мазмуни ўз борлигини Тангри борлиғига фоне айлаш, яъни Тангри билан бирликка етишувдан иборат.

Аҳмад Яссавийнинг “Фақрнома”си наср ҳамда маълум қисми назмдан таркиб топган асардир. У “Девони ҳикмат”нинг Тошкент ва Қозон нашрларининг кириш қисмидан ўрин олиш билан бирга, уни мустақил бир асар тарзида қабул этиб чоп қилдирганлари ҳам бор.

Ошиқ Пошонинг “Фақрнома”си диний-тасаввуфий турк адабиётида фақр ҳақиқати ва мақомларидан баҳс юритилган иккинчи китобдир. Ва у XV асрда шеърин тарзда битилган.

Огоҳ Сирри Лаванд бу асар ҳақида “Ошиқ Пошо ушбу мас-

навийсида бағрикенглик, дунё неъматларини писанд қилмай қаноат ила яшашни тарғиб этиб, фақрни Сллоҳ тарафидан турли ранглар-ла безантирилган бир қуш шаклида тасвирлайди”, – дейди.

Бу қушнинг тақдири мана бундай ёритилган: Тангри ер ва кўкни яратгандан сўнгра гўзал бир қуш қиёфасида жонлан-тиргани фақрнинг учиб бориб бир ерга қўнишини истайди. Қуш навбатма-навбат арш, курси, жаннат, қуёш ва ерни чарх уриб айланади. Одам (а.с.), Нух, Иброҳим, Мусо, Исога учрайди. Лекин ҳеч жой ва ҳеч кимнинг ёнига қўнмасдан тўғри Аҳмад (Муҳаммад с.а.в.)нинг даргоҳига бориб қўнади. Чунки у “Ғани” бўлгани ҳолда ўзини “Фақир” билган ва бундан фараҳ ҳам топгандир. Фақр унга бутун гўзаллиги ҳамда шуқуҳи билан намоён бўлганлигини Ошиқ Пошо санъаткорона усулларда тасвирлаш шарафига эришган.

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари ҳам сўфийларга, ҳам дашт ва саҳрода истиқомат қилувчи халойиққа мўлжалланган бўлса, “Фақрнома” асосан тариқат аҳли учун битилган. Хусусан тариқатга янги кирган солиқларга кўрсатма ва насихат сўзлари билан у яхши фойда етказган.

“Фақрнома”ни Туркияда илк маротаба профессор Камол Эраслон тадқиқ этган. Яқин замонгача унга мустақил бир асардан кўра “Девони ҳикмат”нинг мансур бир муқаддимаси деб қаралиб келинган. Унинг “Девони ҳикмат”нинг қўлёзма нусхаларида эмас, балки Тошкент ва Қозон нашрларидан жой олганлиги ҳам бунга бир сабаб бўлган.

1991 йил 26–27 июлда Анқарада Аҳмад Яссавийга бағишлаб ўтказилган халқаро анжуманда қозоғистонлик олим М. Ёрмуҳаммад ўғли “Фақрнома”нинг қўлёзма бир нусхаси ҳақида маълумот беради. “Рисола” номли ушбу асар Аҳмад Яссавийнинг ижод намунаси бўлиб, ўшанга қадар номаълум қолган қийматли бир мерос эди. Унинг тили Чигатой туркийсидир. Қўлёзманинг ҳажми саксон саккиз вароқ, яъни юз ет-

миш беш саҳифадан иборат. У дастлабки нусха бўлиши ҳам мумкин.

Лекин “Фақрнома”нинг “Девони ҳикмат” қўлёзма нусхаларида учрамаслиги, бу муқаддима ёки рисоланинг Аҳмад Яссавий томонидан эмас, анча кейинги Яссавий дарвешлари тарафидан қаламга олиниб “Девони ҳикмат”нинг тузувчилари уни илова тарзда бостиришган деган фикр ҳам тарқалган. Аммо нима бўганда ҳам асарнинг маъно ва шаклига диққат этилгани замон унинг Аҳмад Яссавийга тегишли бир мустақил асарлигига иштибоҳ қолмайди.

“Фақрнома”да аниқ бир манбага таянилган деб бўлмайди. Лекин унда Куръони карим, ҳадислар, ислом тарихи ва тасаввуфий китоблардан фойдаланилганлиги осон англашилади. Айниқса, унда туркийларнинг тасаввуфий қарашлари маротиби арбаа заминда жонлантирилиб, буни тўлалигича эътиқод, ибодат, ахлоқ ва ижтимоий ахлоққа доир ҳикматлар ила англашилгани муҳимдир.

Асарда фақр “Фақр – Ҳақ таолонинг боғи васлидин дарахте турур. Ул дарахтнинг бутоғи ақл турур, решаси ҳидоят турур, меваси хайру саховат турур, сояси қаноат турур, анинг бўйи шавқ турур. Анинг барги ҳар кимга тегди амали солиҳ ҳосил қилди. Ва ҳар ким мевасидин еди ҳаёти жовидона топти. Ва агар бўйи ҳар кимга етса, масту хайрон бўлғай. Ва агар соясида ўрун олса, офтоби ҳақиқат анга тушкай” дея таърифлангандир. Фақрлик эса бир мақомдир. Бу мақом набийлар, орифлар ва ошиқлар мақомидир. У айниқса ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)нинг мақомлари эрур. Фақрга яхши қараш иймондан бўлганидек, унга паст назар ила боқиш эса куфрдир. Ҳазрати пайғамбарга кўра, “Фақрлик мартабаси ва ҳурмати етти қат кўк ҳамда етти қат ердан ҳам улуғдир”.

Хуллас, “Фақрнома”нинг манбаларини бемалол Куръони карим, ҳадислар, тасаввуф ва табақот китоблари дейиш мумкин. Унда фақрнинг аҳамияти, моҳияти, одоби, мақом ва

мартабалари Муҳаммад (с.а.в.) сўзларига суянилган ҳолда баён қилинган. Бир ўринда Яссавий уни издо шларига ўзининг васиятномаси сифатида тақдим қилади: *“Эй дарвеш, бул “Фақрнома”да ҳар васиятеки битилди, каломи Раббоний ва ҳадиси набавийдин ва ижмом умматдин битилди. Ҳар толибки бул васиятларга амал қилиб истиқомат қилса, дунё ва уқбо муяссар бўлғай. Ва агар амал қилмаса охир дамида жойини кўруб пушаймон қилғай ва шармандаи охират бўлғай. Ҳар дарвеш бу қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, анинг шайхлиги шайтоний турур. Аввал мақоми малакут, иккинчи мақоми лоҳут, учунчи мақоми носут, тўртунчи мақоми жабарут. Мақоми жабарут шариат турур, мақоми малакут тариқат турур, мақоми лоҳут маърифат турур, мақоми носут ҳақиқат турур”*.

Маълум бўлишича, яссавийликнинг ўзбек ва туркманлар орасида кучли қизиқиш пайдо бўлишининг асосий сабаби уларнинг ҳам Аҳмад Яссавий муридлари каби шариат асосларига яқиндан боғланишлари эди. “Фақрнома” бу ҳолатни янада қувватлантиришга хизмат этарди.

Дарवेशга раҳнамоликни зиммасига олган шайх эса унда *“шариатда орифи биллоҳ бўлса, тариқатда воқифи асрор бўлса, ҳақиқатда комили мукамал бўлса маърифатда дарёйи уммон бўлса. Агар мурид шариат илмини билмаса, шариат илмини ўргаткай. Агар тариқатда воқе пайдо бўлса, тариқат илми билан йўлга солғай ва ҳақиқат соридин муридга йўл кўрсатгай ва маърифатда жазбаи Ҳақ пайдо қилдургай”* дея таърифланган.

Асардаги шеърий мисраларда эса Аҳмад Яссавийнинг қандай қилиб тариқат мақомларини эгаллаганлиги мажозий ифодалардан ҳам фойдаланилиб баён этилганидек, фақр мартабалари ҳам унинг шахсий интилишлари билан вобасталикда тилга олинган.

Асарда ҳазрати Алидан нақлан дарवेशликнинг қирқ

мақоми: шариятда ўн мақом, тариқатда ўн мақом, маърифатда ўн мақом ва ҳақиқатда ўн мақом ўлароқ англатилган. Ҳар сўфий, ҳар дарвеш ва ҳар фақир бу қирқ мақомни билиши ва ўшаларга кўра амал этмоғи зарурдир. Акс ҳолда сўфийлик, дарвешлик ва фақирлик даъвосидан кечишга тўғри келади.

Бу мақомлардан сўнгра навбат ила фақирлик мақомидаги ўн мақом, ўн нур, ўн йўл, ўн ўрин кўрсатилган. Асарда тилга олинган мақомларнинг ҳаммаси саксонга бўлиб, улардан ҳар бири бир пайғамбарга мансубдир. Дастлабкиси, ҳазрати Одам, охиргиси эса Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га тегишли.

Кундалик ҳаётда амалга ошириладиган ҳар бир ишни сўфийлар ибодат нияти ила бажаришлари, ибодатда эса зарра қадар ҳам риёга йўл қўймасликлари асарда алоҳида таъкидланган. Кейин эса фақрнинг олти одоби, саккиз мақоми, етти мартабасига эътибор қаратилган.

Аслини олганда тасаввуфий тушунчанинг тамалини ояти карималар ва ҳадиси шарифлар ташкил этади. Ояти карималар Қуръони каримда собитлиги боис, улар борасида ихтилоф йўқ. Лекин ҳадиси шарифлар кейинги даврларда жамлангани учун ҳазрати пайғамбарга оид сўзларнинг бир қисми саҳиҳ манбалар сифатида тан олинган китобларга киритилмаган. Ваҳоланки, сўфийларнинг зикр ва фикрларининг асосини оятлар, оятларга монанд ҳадислар шакллантирган. Шундай ҳадисларда ифодасини топган фикр ва маънолар ҳазрати Муҳаммад ҳаётида ҳам ёрқин кузатиларди. Ислом эндигина оёққа тура бошлаган йилларда эътиқод йўлидан қайтса, уни Макканинг энг бой-бадавлат одами этиб ҳузур-ҳаловатда яшаши учун ҳамма нарсани муҳайё қилишмоқчи бўлишганди. У эса исломга қарши бўлган сарват, шухрат, роҳат-фароғат, хуллас, барча-барчасидан кечган эди. Шу билан бирга У ихтиёрий равишда фақирликни танлаб “ал-фақри фаҳри” – фақирлик менинг фаҳримдир, дея фақирликни улуғлаганди. “Лавлока лавлок лама ҳалактул афлок”, яъни

“Сен бўлмасайдинг оламларни яратмасдим” хитобига мазҳар бўлган ва ундан “Ҳабибим!” дея баҳс этилган. Шунга кўра фақирлигидан ифтихорга тўлган ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ни бошқа пайғамбарлардан юксакликка кўтарган ҳам унинг фақр сифатидир. Шу боисдан унинг йўлидан борган сўфийлар фақрликка кўнгил қўйган, диний-тасаввуфий турк адабиётида эса “Фақрнома” дейилган асарлар дунёга келган. Умуман олганда фанофиллоҳга етишиш учун ўтиладиган мақомларни англатадиган фақрномалардаги фақр калимаси моддий йўқсиллик ёки камбағаллик, қашшоқлик маъносини эмас, маънавий йўқсиллик, ғино, фақат Ҳаққа муҳтожлик мазмунини ифодалаган мавҳум ва кўзга кўринадиган борликни тарк этган, феъл, сифат ва зотини Ҳаққа фоний айлаган кимса, “*Фақр ниҳоясига етказилгач Аллоҳ қолур*” маъносидаги ҳадис ҳукми бўйича дили фаҳрга тўлган киши фақр тожини кийган бўлади. Бундай одамнинг мол-мулки қанчалик беҳисоб бўлмасин, у ҳеч бирига кўнгил боғламайди, тасаввуфий таъбир билан айтганда у мол-мулкнинг эмас, мол-мулк унинг кули бўлади.

Истилоҳий маънода фақр калимаси тариқатга янги кирган солиқнинг ўткинчи дунё неъматларидан воз кечиб, руҳ ва кўнгил камоли учун риёзат чекиб, нафсни тизгинлашда ҳеч нимадан толиқмай курашиб Аллоҳнинг хос қулига айланишини ифодалайди. Солиқ тариқат босқичларидан бирма-бир ўтиб сайри сулукни охирига етказиши билан ана шу сифат ва хусусиятларга соҳиб бўлади. Ниҳоят яна бир мартаба қолурки, у ўша фанофиллоҳ дейилган ва Аллоҳ висолига эриштирадиган олий мартабадир.

Демак, фақр инсоннинг юксак маънавий мартабани эгаллаш учун амалга оширадиган бир қанча мужоҳадлари, маънавий-руҳий зафаридир. Шу маънода “Фақрнома”да Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансур Халлож, Ҳасан Басрий, Сарри Сақатий, Нажмиддин Кубро каби машҳур сўфийларнинг тажрибалари мухтасар изоҳлаб ўтилган.

Яссавий ифодаларида насихат, иршод ва танқид ўзаро уйғунлашган. Шунинг учун у фақат идеал моҳият касб этган “яхши” ва “яхшиликка” эмас, “ёмон” ва “ёмонлик” хусусида ҳам махсус тўхталади. Буни ёлғиз диний бир доирада изоҳлаш албатта тўғри бўлмайди. Чунки туркий халқларнинг миллий кадриятлари ва ҳақиқий бирликларини исломий кадриятлардан айри англаш ҳам ноқислик, ҳам хатоликни акс эттиради. Туркийлар исломиятга кирганда ундаги кадриятларга монанд тушунча ва яшаш тарзининг уларнинг эски инончларида ҳам мавжудлиги мусулмончиликка ўтишларида катта роль ўйнаган. “Фақрнома”дан жой олган тариқат мақом ва мартабалари билан боғлиқ хусуслар бир четга сурилса, шайх ва дарвешларнинг ҳол ва ҳаракатларига доир маълум сўзлар, бу умумийликларни қудратли бир тилда ўртага чиқарган ифодалари ва шу ифодалар туфайли тасвирини топган инсон типлари бирма-бир намоён бўлади.

“Ул шайхлар ким муридларидин тамаъ қилгай ва жонини куфру залолатдин айирмагай ва аҳли бидъатни яхши кўргай ва аҳли суннатни ямон кўргай ва илми шарият бирла амал қилмагай ва номаҳрамларга кўз солгайлар ва ямонлиг пеша қилиб Аллоҳу таолонинг раҳматидин умид тутқайлар ва машойих ишларини хор кўргайлар, муридлари рад бўлгай, ўзлари (ҳам) муртад бўлгайлар”.

Ёки: “Шайх улдурки ниёз олса, мустаҳақларга бергайлар. Агар олиб ўзлари есалар, мурдор эт емишидек бўлгай. Агар тўн қилиб кийсалар, ул тўн тўзгунча Ҳақ таоло намоз ва рўзасини қабул қилмагай. Ва агар олгон ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло ани дўзахда турлук азобга гирифтор қилгай”.

Ушбу матн парчасидаги очкўзлик, куфр, залолат, бидъат, бошқани менсимаслик, ботил ишлар билан банд бўлиш ёмон кимсаларнинг; соддалик, камтаринлик, тўғрилик, дурустлик, олийжаноблик асрлардан буён яхши инсонларнинг асосий сифат ва фазилатларидан бўлиб келган.

“Яна сўфий ул бўлурким барча ишлардан кўнгли совуқ бўлса, нафси шаҳавотдин соф бўлса, ботини офатдин соф бўлса, юриши соф бўлса, ботини пухта бўлса, кўзи икки дунёдин дўхта бўлса, сари афрухта бўлса”.

Бу сўзлар кейинги замонларда қўмсаётганимиз зиёли одам типини хотирлатмайдими?

“Фақр мақоми саккиз турур: аввал тавба турур, ибодат турур, муҳаббат турур, сабр турур, шукр турур, ризо турур, зуҳд турур, орифлик турур”.

Юқорида зикр этилган саккиз фақр мақоми неча юз йиллардан бери хоҳ дарвеш бўлсин, хоҳ бой, мартаба эгаси ёки қора будун бўлсин, туркий халқларнинг шу кунга қадар шону шарафини намойиш этиб келган “алп-эранлар”нинг “эранлик” васфларидир. Ниҳоятда қимматли бу маънавий хусусиятлар миллатимизнинг исломият билан баробарликда эгаликка эришган порлоқ фазилатлари тантанасидир.

“Фақр мартабаси етти турур: жавонмардлик турур, сипоҳилик турур, (ғариблик турур), хирқа турур, сабр турур, қаноат турур, таваккул турур”.

Яссавий бу сўзлари билан “модда ва руҳ” дунёсини бирлаштирган. Зеро, “Эранлик” маънавий оламнинг, “Алплик” эса моддий оламнинг нишонасидир. Бошланғичдан эйтиборан “алп” табатли туркийлар, исломият ато этган динамизмни “Эранлик”ка қўшиб янада буюк ишлар, яна ҳам муқаддас мақсадлар учун курашиб алп-эран бўлганлар.

Яссавий рисоласида: “Эй дарвеш, машойих мутақаддаманинг фақирлиқини қабул қилиб, сўзлариға пайравлик қилиб, аҳком ва арконларини билиб, ҳавову ҳавасни тарк қилиб, нафсни мужоҳада ёйи бирлан синдуруб ўзига мутеъ қилиб ва қаноатни пеша қилиб қазосиға рози бўлуб балосиға сабр қилиб неъматига шукр қилиб айтган рисолаға амал қилиб Худойи таолонинг амрларини бажо келтурса, дарвешлик оти анга мусаллам бўлур”, дейилади.

Яна унда ўқиймиз: “*Ва шайхлик мақоми мужоҳада турур. Ва аҳли дунё баландни тилар, ва аҳли уқбо настликни тилар ва хорликни тилар*”.

Айтиш мумкинки, туркий миллат одами нафсига ҳокимликни уддалашга қодир. У катта-кичикни билгувчи, кўнгли очиқликни қадирловчи, қонун-қоидалар ва Қуръони Каримнинг илоҳий ҳукмларига мувофиқ кун кечиришдан чекинмайдиган, эрку ихтиёри ўзида бўлган кишидир. Хулоса тарзида таъкидланадиган бўлса, Аҳмад Яссавий диний ва тарихий шахсият ўлароқ юқорида зикр этилган сифатлар ва фазилатларни халқ осон англайдиган бир услубда ҳикматларида талқин қилиб, тариқатда ҳам ижодда ҳам зафар қозонган эди. Унинг ҳикматлари миллатимизда асрлар мобайнида мавжуд бўлган маънавий ва инсоний жавҳарларнинг юзага чиқишига воситалик қилган.

Бугунга қадар яратилган тадқиқотларда Хожа Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат”, “Фақрнома” номли икки асаридан баҳс юритилади. “Девони ҳикмат” Яссавийнинг тасаввуфий манзумаларини ичига олган тўпламнинг отидир. Китобга бундай номнинг берилиши, ундан ўрин олган шеърларнинг тамоман бир “ҳикмат” хусусиятини ифодалагани учундир.

Проф. Фуад Кўпрули Аҳмад Яссавий ҳикматлари Онадўли турклариди “илоҳий” отини олиб, тўхтовсиз ҳаракатда бўлгани ва шу тарзда шеърлар ёзган бошқа дарвешларнинг асарларига ҳам анъанага биноан “ҳикмат” номи берилганлигини айтади.⁸ Олим ушбу сўзларига таяниб, “Девони ҳикмат” номининг ёлғиз Яссавий шеърлари тўпламига нисбатан қўлланилмаганлигини, ҳатто бу ном унга кейин берилган бўлиши мумкинлигини ва ушбу йўлда ёзилган шеърларга X асрдан буён “ҳикмат” деб келиниб, ўзига хос бир ҳикматнавислик анъанаси шаклланганлигига асло шубҳаланмаслик кераклигини таъкидлайди. Унга кўра диний-тасаввуфий турк адабиётида “ҳикмат”

⁸ Кўпрули М.Ф. Ўша китоб, 119-бет.

илм ва адолатнинг бирлашувидан майдонга келган сифати шарифга, маърифати ҳақойиқи мавжудот, одат ва ахлоққа алоқадор ўзига хос сўз, яширин сабаб, инсон ва мавжудоднинг ҳақиқатини англаб хайрли ишлар билан машғул бўлиши; ашённинг ботиний ва зоҳирий ҳолатларидан баҳс этилган илм: коинот ва яратилишдаги илоҳий ғоя; Ҳаққа боғланиш, ботилдан йироқлашув; Аллоҳга мутлоқ тарзда итоат этиб, хайрли амаллардан чекинмаслик; ақл ва ҳаракатлардаги мувофиқлик; Тангри ҳақиқатини акс эттирадиган махсус калимадир. Ҳикмат бир тасаввуфий таълим истилоҳи ҳамдир. Бу жиҳатдан ҳикмат тасаввуфий ҳақиқатлар баёни деб ҳам таърифланган.

Ҳикмат умумий маънода исломиятнинг асослари, шариат аҳкоми ва аҳли суннат ақидасини мусулмонликни янги қабул қилган, ёки ҳали қабул этмаган туркий қавмларга ўргатиш, тасаввуф сирлари ва тариқат одоби, арконини муридларга талқин айлаш учун Аҳмад Яссавий тарафидан ёзилган шеърлар дея анланган.

Ҳикматлардаги диний-тасаввуфий асослар ва умумий мазмун йўналиши уларда дидактик хусусиятларнинг устуворлигини кўрсатиб турибди. Шунга кўра ҳам уларнинг тили содда, англашилиши қийин сўз ҳамда иборалардан йироқдир.

“Девони ҳикмат”дан ўрин олган ҳикматларнинг сони қатъий тарзда маълум бўлмаганидек, Аҳмад Яссавийга тегишли экани эҳтимолдан йироқ бўлганларининг сони икки юз элликдан зиёддир.⁹

Ҳикматлардаги мавзуларни мана бу тарзда таснифлаш мумкин: мусулмончилик ҳақиқатлари, туркий халқларнинг тасаввуфий тушунчалари, яссавийликка тегишли асос, инонч ва ақидалар; яратилиш сирри, инсон ва инсон ҳақлари, илоҳий ишқ, тавҳид (Аллоҳнинг бирлиги), мутлоқ ирода, мутлоқ қудрат, Ҳазрати Муҳаммаднинг шариат ва суннати, илк тўрт халифанинг мадҳиялари, зуҳд ва такво; ибодат, ислом ахлоқи,

⁹ Кўпрули М.Ф. Ўша асар, 42-бет

иффат, адолат, жасорат, хуррият, тенглик, мухитнинг ахлоқий қусурлари, дарвешлар ва дарвешликнинг фазилатлари; нафс, тариқат риёзат-мужоҳада, хилват-зикр, ислом манқабалари; ўлим, дунёдан зоҳидона шикоят..

Демак, ҳикмат истилоҳи исломий ва тасаввуфий асосларга яқиндан алоқадордир. Дастлаб Аҳмад Яссавийнинг шариат асослари ва тасаввуфий тариқатлари талқини учун ифодаланган махсус сўз мазмунида қўллаган ҳикмат кейин диний-тасаввуфий адабиётимиздаги мустақил бир назм турига айланган.

Аҳмад Яссавий инсоннинг ахлоқий комиллиги ва ижтимоий мавқеини диний нуқтаи назардан ҳал қилиш йўлида кенг мушоҳада юритган. Унинг асарларида мазлумлар, етим-есирлар, қаровсизларга ёрдам қўлини чўзиш, моддий-маънавий қадрият ва тадбирларни унутмаслик каби инсоний хусусиятлар миллий бир шаклда талқин этилган:

*Қул Хожя Аҳмад, сўзунгни нодонларга айтмагил,
Сўзни айтиб нодонга, пучак пулга сотмагил,
Очдин ўлсанг номарддин ҳаргиз миннат тортмагил,
Арслон бобом сўзларин эшитингиз, табаррук.*

*Ғариб, фақир, етимларни қилгил шодмон,
Хулқлар қилиб азиз жонинг айла қурбон.
Тўма тобсанг жонинг билан қилгил меҳмон,
Ҳақдин эштиб бу сўзларни айдим мано.*

*Ишқ сиррини ҳар номардга айтиб бўлмас,
Неча ёқса бодлиг ерда чирог ёнмас,
Йўлин тобқон мардонларни билиб бўлмас,
Йиғлай-йиғлай кўз ёшини ҳубоб этти.*

Ҳикматларнинг аксариятида яхшилик, тўғрилиқ, адолат, тоат-ибодат каби мавзулар ёритилганлиги ҳам алоҳида эътиборга лойиқ.

“ФАҚРНОМА”ДАГИ ТАСАВВУФИЙ УНСУРЛАР

Тасаввуфнинг истилоҳий маъноси, таълим ва тарбия, яъни инсон фарзандининг дунё ва охират сармояси, қувонч ва қадриятини таъминлашдир. Бошқача айтганда, тасаввуфий таълим: илм ва маърифатда илгарилаш, яратиш, ҳар жиҳатдан комилликни қўлга киритиш ва ҳаётни исломга мувофиқлаштирмақдир. Тасаввуф асло мискинлик хонақоҳи эмас. Тасаввуф – барпо этиш, ҳисса қўшиш ва рағбатлантириш тизими, берган қўлнинг олган қўлдан устун келиш дастури эрур. Мана шунинг учун ҳам инсон ушбу таълим таъсирида Аллоҳ ризосига эришади, абадий саодат соҳиби бўлмоқ учун нафсига қарши курашиб, ахлоқини поклайди, зоҳирий ҳамда ботиний дунёсини мунаввар айлаб, сурат ва сийратини тазкия қилади. Инсон буларни амалга оширар экан, энг аввало мусулмонликнинг бош асослари бўлмиш Қуръони карим ва шариат ҳукмларига таяниб, дунёга паст назар билан бокмай жамиятнинг илғор ва пешқадам кишиси бўлишга интилади. Илм ўрганиш, фаоллик кўрсатиш ва яратувчанликни исломнинг фарзларидан биринчиси ўлароқ қабул қилиб, ҳалол меҳнатдан чекинмай жамиятга фақат фойда улашадиган бир инсон мавқеини эгаллайди. Менимча, ислом ва тасаввуф мана шудир.

Исломда тасаввуф уч асосий даврни бошдан ўтказган:

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ёки асри саодат даври

Бу давр ҳазрати Муҳаммад яшаган ва яккаю ягона муршид сифатида раҳнамолик қилган даврдир. Ул зотнинг ўзи бу

хусусда “Мен гўзал ахлоқни ниҳоясига етказмоқ учун юборилдим”, деганки, гўзал ахлоқ унинг шахсиятида камолот чўққисига кўтарилган. Шунинг учун ўша замонларда яшганлар, гўзал ахлоқ намунасини жонли ҳаётда кўриб, ундан ибрат олиш, бевосита ўзларида уни жорий этиш иштиёқи билан кун ўтказишарди. Бу давр, кўпинча очиқ баён этилмасида, тасаввуфнинг туб асосини ташкил қилган мукамал бир зухдий ҳаёт яшалган, ижтимоий ва рухий томондан инсон ниҳоятда яхши таълим-тарбия кўрган даврдир. Ҳазрати Али, ҳазрати Абу Бакр, ҳазрати Умар, Абу Дардо, Абу Зар, Абдуллоҳ бин Амр, Билоли Ҳабаший, Салмони Форсий каби зухд ва такво соҳиблари кейинчалик барқарорлашган тасаввуф мактабининг йўлбошчи ва устодлари ўлароқ қабул этилган. Булар сўфийлик жамоаларида ўрнак олинган ва севилган шахслар эди.

Тобиъун даври

Тобиъун, яъни саҳобаларни кўрганлар, одамлар ҳар томонлама намуна бўлган ҳазрати пайғамбар охиратга сафар қилгач, исломий бир низом тарзида Қуръон, Суннат, Қиёс, Ижмоъ ва бошқаларни меросий нуқтаи назарини ўзлаштириш давридир.

Исломий ҳаётнинг танҳо намуна кишиси дунёни тарқ қилгани учун ундан мерос қолган манбалар борасида сўнгралари айрим шарҳлар амалга оширилган. Хилма-хил шарҳлардан бири диний мистик талқинлардир. Бундай талқинчилардан энг машҳури Ҳасан Басрийдир. У “сўзи пайғамбар сўзига монанд” дейиладиган қадар эҳтиромга молик бир олим ва хатиб эди. Бу зот қисқа бир вақт ичида тасаввуфий зумра – тасаввуфий бир мактаб бино қилганди. Шу тарзда илк даврларда Ҳасан Басрий, Сўфиён Саврий, Увайс Қараний, Абдуллоҳ ибн Муборак сингари шахсларнинг атрофида тасаввуфий ҳаёт тамаллари пайдо бўлган.

Илк сўфийлар даври

Ҳар кимга ўрнак бўлган ва кейинги асрларда ташкил топган тариқатларнинг воҳид илҳом манбаси ва намуна сиймоси яна ҳазрати Муҳаммад эди. Аммо ўша даврнинг ягона муассасаси жоме-масжид саналарди. Чунки жомелар, фақат махсус ибодат жойи бўлмай, аини замонда халқнинг таълим-тарбия маскани ҳам эди. Рухий тарбияни саҳобалар шу жойдан олишарди. Барча масалалар жоме-масжидда ҳал этиларди. Ҳазрати Муҳаммаднинг вафотидан кейин ҳам жомеда шу фаолият давом топди. Бироқ бир қанча диний мавзуларнинг шарҳ ва талқинлари туфайли айрим муаммолар, уларни ҳал қилишда турли фикрлар ўртага ташлангани боис баъзи гуруҳлар ҳам пайдо бўла бошлади. Шулардан бири сўфийлар эди.

Биринчи маротаба сўфий дея тилга олинган шахс Абу Ҳошим ал-Куфий (вафоти ҳиж. 150/мел. 767)дир. Бу зот Шомда ўз номи билан аталган хонақоҳини очди. Зуннуни Мисрий (вафоти ҳиж. 279/мел. 858), Боязиди Бистомий (вафоти ҳиж. 261/мел. 874), Жунайди Бағдодий (вафоти ҳиж. 279/мел. 908), Халложи Мансур (вафоти ҳиж. 309/мел. 921) сингари атоқли мутасаввифлар унга эргашдилар.

Муҳйиддин ибн Арабий эса (вафоти ҳиж. 638/мел. 1240) тасаввуфга Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини ифодалайдиган ваҳдати вужуд назариясини олиб кирди.

Тасаввуф тушунчасига асосланган тоифалар маслак ва фикр-қарашларида бир-бирларидан ажрала бошладилар. Шундан сўнг йўл маъносини акс эттирадиган тариқатлар ҳам кўпайиб борди. Туркийларнинг исломни кенг қабул қилишлари тасаввуфий ҳаракатнинг ислом заминиде юзага чиқиши ва тариқатларнинг пайдо бўлиши учинчи даврга тўғри келади. Исломият билан биргаликда тасаввуфнинг ҳам туркийлар орасида тарқалиши ғоят табиий бўлганлигидан Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Марв каби мусулмон ўлкаларида бирин-кетин шайхлар чиқа бошлашди. Хожа Аҳмад Яссавийга қадар

турклар ўртасида Муҳаммад Маъшук Турсий, Амир Али Абу Холисга ўхшаш мутасаввифлар етишди. Туркийлар орасида Хожа Аҳмад Яссавий билан бирга тасаввуф ҳаракати махсус бир тасаввуф тармоғи шаклини олди.

Хожа Аҳмад Яссавий Мансур Ота, Саид Ота, Сулаймон Ҳаким Ота, Садр Ота, Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий, Луқмон Парранда каби халифаларни ва минг-минглаб муридларни вояга етказиб турли ўлкаларга жўнатди. Яссавий асос солган тариқат ана шуларнинг саъй-ҳаракати ила Туркистонда, кейинчалик Онадўли ва Болқон заминида “давлати абад муддат” инончи ҳамда тупроқ севгиси боис кенг қулоч ёзди.

АҲМАД ЯССАВИЙНИНГ ТАСАВВУФИЙ ТУШУНЧАСИ

Аҳмад Яссавий исломий тушунча талқин ва тарғибига қаратилган ифодаларни мутасаввифона фикрлар билан уйғунлаштирди. Бошқа мутасаввифларда очик кўзга ташланган бу дунёдан шикоят ҳоли Яссавийда йўқ ҳисоби. Унинг ҳикматларидан ўрин эгаллаган бош мавзулардан бири эса илоҳий ишқдир. Унга кўра илоҳий ишқ борлиқнинг туб сабаби ва маъносидир. Инсоннинг вазифаси эса ўзининг Аллоҳга куллик бурчини адо айлаб дийдорга восил бўлмоқ. У бу тушунчани куйидаги байтларда ифодалагандир:

*Ишқинг қилди шайдо мени, жумла олам билди муни
Қайғум сенсен туни-куни, менга сен уқ кераксен.
Таъолаллоҳ зиҳи маъно сен яратдинг жисму жонни,
Куллуқ қилсам туни-куни, менга сен уқ кераксен.*

Бу каби манзумаларида нафси амморадан шикоят қилган Яссавийга кўра инсонни Аллоҳ йўлидан чалғитувчи нафс саналади. Шунинг учун нафс тоғидан ошиб, нафс тузоғларидан қутулиш лозим:

*Кул Хожса Аҳмад нафс тоғидин чиқиб ошти,
Фанофиллоҳ мақомига ёвуқлашти,
Юрак-бағри жўш урубон қайнаб тошти,
Ишқ ўтига юрак бағрин кабоб этти.*

Фанофиллоҳ мақомига бошқача тарзда эришмоқ мумкин ҳам эмас. Яссавий шахсиятида шариат ва тариқатга доир ун-сурлар ўзаро бирлашган бўлса-да, айрим шеърларида тасаввуфий нуқтаи назар устунлик қилади.

Ҳақиқий ишқдан кўзланган мақсад дийдор кўришдир. Ҳақ ошиғи зуҳд ва тақво аҳлига ўхшаб жаннат илинжида яшамайди. Чинакам ошиқ, бир дақиқа бўлсин, Ҳақдан ғофил қолмайди. Чунки ғофиллик билан ошиқликнинг ҳеч бир боғлиқлиги йўқ. Зеро, ошиқлик камолига эришмасдан Ҳақ дийдорини мушоҳада этиш имконсиз. Инсон ишқ йўлида худди Лайли ва Мажнун, Фарҳоду Ширин, Вомиқу Узро янглиғ содиқ бўлмоғи шарт:

*Қул Хожжа Аҳмад зоҳид бўлма, ошиқ бўлгил,
Бу йўлларда бебок юрма, содиқ бўлгил,
Лайли Мажнун, Фарҳод Ширин, Вомиқ бўлгил,
Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас.*

Тасаввуфнинг тамал ғояси, мутасаввифнинг ягона ва ҳақиқий борлиқ бўлмиш Аллоҳнинг илоҳий борлиғига қовуша олиш ва вуслатга эришмоғидир. Бу ҳақиқатни теран идрок қилган Аҳмад Яссавий инсоннинг ўзлигини билиши бевосита Ҳақни билиши билан боғлиқлигига диққатни тортади. Ана шунда Аллоҳга мақбул ва манзур бир қул, ҳазрати пайғамбарга лойиқ бир уммат саодатига ҳам етишади:

*Ўзини билди эрса Ҳақни билди
Худодин кўрқтиву инсофа келди.*

Тасавуф томони устунлик қилган ҳикматларида ҳам Яссавий бир шариат арбобидир. У шариатнинг моҳияти, шакли ва ҳазрати пайғамбарнинг суннатига мутлақ зайлда тобе эзур.

Нафс ила мужодала, фанофиллоҳ мақомига юксала олиш, Ҳақдан ғайрисини тарк этиб, Унинг илоҳий борлиғи ила ҳамҳол бўла олиш, ўткинчи бу дунёга тегишли моддий борликлардан йироқлашиш, охираат учун тайёрланиш, кибру ҳаводан фориг бўлиш, фано орқали бақони кўлга киритиш, Аллоҳ ризосига соҳиблик каби мавзулар ҳикматларда таъсирли оҳангларда ифодаланган. Яссавийга кўра, “Шариатга таянмаган тариқат ботилдир. Имоннинг пўсти шариат бўлса, ичи

ва мағзи тариқатдир”. Шу жумлага мувофиқ равишда Яссавийдаги тасаввуфий мотивлар анча кенг миқёсда унинг иккинчи асари “Фақрнома”да ёритиб берилган.

“Фақрнома”да ваҳдати вужуд гарчи бир истилоҳ ўлароқ тилга олинмаган бўлса ҳамки, тўла равишда асардаги ҳоким тушунчадир. Ҳақнинг борлигидан айри бўлмаган инсон, *илм ал-яқин, айн ал-яқин* ва *ҳаққ ал-яқин*: билиш–кўриш–бўлиш (мавжудлик) мартабаларидан ўтиб, Аллоҳнинг бирлигига етишади. Чунки солиқнинг мақсади охирда Аллоҳга восиллик ва Унингга бир бўлмоқдир. Шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат мақомларидан кечиб ўтган киши маърифат босқичида Тангрининг бирлигини идрок айлайди. Хожа Аҳмад Яссавий “Фақрнома”да ушбу бирлик ҳақиқатини фақр ва фақрлик мартабалари воситасида шундай шарҳлайди:

“Фақр – Ҳақ таолонинг боғи васлидин дарахте турур. Ул дарахтнинг бутоғи ақл турур, решаси ҳидоят турур, меваси хайру саховат турур, сояси қаноат турур, анинг бўйи шавқ турур. Анинг барғи ҳар кимга тегди амали солиҳ ҳосил қилди. Ва ҳар ким мевасидин еди ҳаёти жовидона топти. Ва агар бўйи ҳар кимга етса, масту ҳайрон бўлғай. Ва агар соясида ўрун олса, офтоби ҳақиқат анга тушқай”.

Фақирлик мартабасининг юксак бир мақомлигини билиш ва ҳар бир киши унга осонлик билан эришмоғи учун мана буларни билмоғи лозимдир: *“Фақирлик эса бир мақомдир. Бу мақом набийлар, орифлар ва ошиқлар мақомидир. Фақирлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улугроқ турур”.*

Шу тарзда илк турк сўфийси Хожа Аҳмад Яссавий иршод методини “қирқ мақом” асосига кўра танзим этгандир. Яссавий қирқ мақом асосини ҳазрати Алининг бир гапига таяниб “Фақрнома”да қуйидаги шаклда баён қилган:

“Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу ривоят қилурларким дарвешлик мақоми қирқ турур. Агар билиб амал қилса дарвешлик пок турур, ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвешлик мақоми

анга ҳаром турур ва жоҳил турур. Ул қирк мақомни ўни мақоми шариатда турур ва ўни мақоми тариқатда турур ва ўни мақоми маърифатда турур ва ўни мақоми ҳақиқатда турур”.

Анча сўнгра бошқа ислом сўфийлари ҳам дарवेशлик мартабаларининг қирк мақомга жамланишига инонганлар ва шу мартабаларга тегишли асарлар ёзганлар.

Юқорида мухтасар тарзда англатганимиз Ҳақ борлиғи, тўрт эшик, қирк мақомнинг инсон мавжудлигидан ва ҳатто барча суратлардан айри эмаслигига доир қараш ваҳдати вужудга дахлдор мана бу ифодадан ҳам очик англашилади: “Ва агар муҳиблардан Аллоҳ таолони қандай билдинг?” деб сўралса, улар “Аллоҳни ўзимиздан билдик ва ўзимизни улуғ Тангридан билдикки, сўзимизнинг шарти далили шудир”, дейдилар. Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) эса “*Нафсини билган Парвардигорини билар*”, демишлар.

“Фақрнома”да тўрт эшик-қирк мақомга кўра тасаввуфий унсурлар

Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий тушунчаси тўлиғича тўрт эшик-қирк мақомга асосланган. Чунки у, ҳам инончи, ҳам ваҳдини шунда эканлигини айтгандир. Айни пайтда у тасаввуфий тушунчасини бир таълим тизими тарзида тақдим этиб, буни бир яшаш шакли ва ислом динининг ҳаётга мувофиқлашуви дея баҳолаган.

“Фақрнома”да тавсифланган тўрт эшик қирк мақом тушунчаси амалда жорий этилса, инсон осонлик билан Аллоҳ висолига восил бўлиши мумкин. Аммо Аллоҳга етишиш йўлини мана бундай бир қиёсда ифодаласа ҳам бўлади.

Дейлик кимдир тўрт қаватли бир бинога эгалик қилмоқда. Унинг илк қавати шариат, иккинчиси тариқат, учинчи қавати маърифат ва ниҳоят охиргиси ҳақиқат дея тасаввур этса янглишмайди. Бинодаги ҳар қават ўн хонадан иборат. Ушбу мажозий ифодалар Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат” ва “Фақрнома”сида ҳам мавжуд. Яъни “ўн мақом, ўн нур, ўн йўл,

ўн макон-ўрин ва факрнинг олти одоби, саккиз мақоми, етти мартабаси”.

Ясавий асарларида тўрт эшик-қирқ мақом:

Шариатдаги ўн мақом

1. Иймон келтириш
2. Намоз ўқиш
3. Рўза тутиш
4. Закот бериш
5. Ҳажга бориш
6. Ҳилм соҳиби бўлиш
7. Илм олиш
8. Аҳли суннат вал-жамоатга мансублик
9. Амри бил маъруфни билиш
10. Наҳй анил мункар соҳиби бўлмоқ

Тариқатдаги ўн мақом

1. Тавба қилиш
2. Пирга қўл бериш
3. Хавф соҳиби бўлмоқ
4. Ражо соҳиби бўлмоқ
5. Ислом шартларини бажо этмоқ
6. Пирга хизмат қилиш
7. Пир рухсати билан сўзлаш
8. Насиҳат тинглаш
9. Тажрид соҳиби бўлиш
10. Тафридга эришиш

Маърифатдаги ўн мақом

1. Фано бўлиш
2. Дарвешликни қабул қилиш
3. Таҳаммул соҳиби бўлмоқ
4. Ҳалол ва гўзал истак-ла яшаш
5. Маърифат соҳиби бўлиш

6. Шариат ва тарикат ҳукмларига риоя айлаш
7. Дунёни тарк этмоқ
8. Охиратни лхтиёр айлаш
9. Вужуд макъмини билиш
10. Ҳақиқат сирларини ўзлаштириш

Ҳақиқатдаги ўн мақом

1. Соддадиллик/кўнгли очиклик
2. Некбинликка риоятла яхши-ёмонни таниш
3. Хайрсевар бўлиш/Ҳасаддан йироқ бўлиш
4. Моли ва жонини Аллоҳ йўлига бағишлаш
5. Бандасини ранжитмаслик
6. Фақрни эътиқодга айлантириш/фақрни дастуриламал қилиш
7. Сайру сулукка соҳиблик
8. Сирни ошкор қилмаслик
9. Тўрт эшик, қирқ мақомни билиш ва амал қилиш
10. Вуслат (Тангри висолига восил бўлиш)

Шариатдаги ўн мақом

Шариат калимасининг луғавий маъносини “зоҳирий ҳукмлар, фикҳ қоидалари, ҳуқуқий қуроллар, инсон вужуди, руҳи, ухравий ҳаётига тегишли хусуслар; пайғамбар во-ситачилигида Аллоҳ тарафидан юборилган илоҳий ҳукмлар, қонунлар” дея изоҳлаш мумкин.

Шариатнинг истилоҳий маъноси эса, “Қуръон ва ҳадисларнинг умумий ҳукмларини ичига олган қонунларнинг таълим муассасаларида ўқитилиши, оммани илмли, етук, фикрчан бир жамоа ҳолига етказиш учун уларга ижтимоий, тарихий, иктисодий, тиббий, диний ва ҳуқуқий илмларни ўргатиш”дир.

Шариат, тўрт эшикнинг дастлабқисидир. Шаръий, яъни ҳуқуқий талаб ва қоидаларга риоят қилмай ва табиатан уларни ўзлаштирмай бошқа эшикларга томон одим ташлаш мумкин

эмас. Шу маънода шариат эшиги сўфийнинг сулук йўлидаги илк манзилидир.

Иймон келтириш: Имон, луғатда “бирор нарсага ишонмоқ, инонганини қабул қилмоқ ва тасдиқ этмоқдир”, деб изоҳланган. Истилоҳий мазмуни эса, Аллоҳнинг борлиги, бирлиги, ҳазрати Муҳаммадни унинг қули ва расули эканлигини чин қалбдан тасдиқлаш, тили ила иқрор айлаш демак. Бунда ҳазрати Муҳаммаднинг “Аллоҳга, унинг малакларига, китоблари, элчилари пайғамбарларга, охират ва қазову қадарга инонмоқ” деган сўзларига таянилган.

“Фақрнома”да имон хусусида гап кетганда имон “Бадан билан боғлиқми ёки руҳ биланми? дейилганда, иймон фақат ақлга асослангандир”, шаклида ифодаланган. Зеро, исломий инончларга кўра, Аллоҳнинг бирлигини тилда айтиб эътироф этмаган кофирдир, шунингдек тилда сўзлагани ҳолда кўнгли ила уни холис қабул этмаган эса мунофиқ саналади. Бу хусусда Куръони каримда “*Албатта мунофиқлар дўзахнинг энг тубан жойида бўлурлар*”, дейилмишдир. (Нисо сураси, 145-оят) “Фақрнома”даги имонга доир ушбу фикрлар “Девони хикмат”да куйидагича ифодаланган:

*Хуш қудратлиг Парвардигор Биру борим,
Кўлум тутуб йўлга солгил, антал-ҳодий,
Зоти улуг Раҳмон эгам ҳам Жабборим,
Кўлум тутуб йўлга солгил, антал-ҳодий.*

*Қад алламна анта фи кулли умур,
Анта кофий анта офий ё Гафур.
Кофий фил гайби ҳува ман фил ҳузур,
Анта кофий анта офий, ё Гафур.*

*Мустафо дар ҳолати назъ эрдилар,
Бир гуруҳни осий деб қайгурдилар,
Умматим, вой умматим деб айдилар,
Анта кофий, анта офий, ё Гафур.*

Ислом динининг беш асосий шартидан тўрттаси – намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва ҳаж сафаридир. Тангри таолонинг муборак ҳукмлари ҳам шундай: “Намозни тўқис адо қилинг, закотни беринг” (Бақара сураси, 83-оят) “Йўлга қодир бўлган кишилар зиммасида Аллоҳ учун мана шу уйни ҳаж-зиёрат қилиш бурчи бордир” (Оли Имрон сураси, 97-оят)

“Фақрнома” ва “Девони ҳикмат”да бу тўғрида такрор-такрор гапирилган.

*Шариатга муришд бўлгон ошиқ қуллар,
Шариатдин алар манзил олар эрмиш,
Намозига шуруъ қилгон мўъмин қуллар,
Учмох уйин умид тутуб юрар эрмиш.*

*Жоҳил киши намоз қадрин қачон билур,
Ҳар намозда имон бошдин тоза бўлур,
Салот деса гофил бошин буркаб уюр,
Гофил қуллар умрин елга сотар эрмиш.*

*Қул Хожса Аҳмад, қулман десанг тоат қилгил,
Қиёматнинг кунларини ёвуқ билгил,
Ҳаққа яқин бўлай десанг жонинг бергил,
Тоат қилган Ҳаққа ёвуқ бўлар эрмиш.*

Юмшоқ табиатли бўлиш: инсоннинг кўпчилик томонидан севилиши демак. Зеро бундай кишилар ҳар бир одамни кадрлай олади, катталарнинг ҳурмат ва хизматини жойига кўйиб, кичикларга шафқат кўрсатади. Ҳилм соҳиблари ҳеч қачон қаҳр ва ғазабга берилмай, ҳамиша тил одоби ва яхши муомала талабларига риоя қилишади. Фаҳм-фаросати юқори, ҳолис, хушфёъл зотлар билан ҳамҳоллик ва суҳбатдошлик мусулмоннинг энг ибратли сифатларидан саналади. Ота-боболаримиз бежиз “Яхши сўз илонни ҳам инидан чиқаради”, дейишмаган. Бир ҳадиси шарифда эса “Шубҳа йўқки Аллоҳ таоло юмшоқ фёълли, ширин сўзли, очиқ юзли кимсани севар”,

дейилган. Ислом динининг муҳим шартларидан бири ҳам му- сулмонларнинг ўзаро кўришиб, самимият, назокат, ҳурмат, муҳаббат ила алоқа боғлашга намуна кўрсатишдир. Ўзганинг юрагига озор етказишдан сақланиш, ҳар ким билан савиясига яраша суҳбатдошлик қилиш мусулмоннинг асосий вазифала- ридандир.

Мусулмон унсият соҳиб бўлиши, ҳурмат-эътиборга лойик кишиларга улфат ва улар билан мусоҳиб бўлмоғи лозим. Му- сулмон нафсини қаҳр, ғазаб ва ҳамлакорликдан муҳофаза эта билиши керак. Чунки ҳилм талабларига риоя қила олиш одам қадрини баландга кўтаради. Шунда дўстлик, биродарлик алоқалари янада мустаҳкамланади. Зеро, дин дўстлиги дахл- сиз ва кишини суяйдиган бир дўстликдир. Бунда зарифлик, лутфкорлик ва ҳиммат ўз-ўзидан юзага чиқиши муқаррардир.

Оят ва ҳадисларда баён қилинганидек, *“Илм олиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркак учун фарз”* қилинган. Бунинг бир са- баби эса одамларнинг амал қилиши зарур диний вожибларни идрок этиб, қусурсиз бажаришда оқсамаслик ҳисобланади.

Ҳалол ва ҳаром, ҳақ ва ботилни ажратиш даражасида илм эгаллаш жуда муҳимдир. Бундан ташқари ўзга инсонларга тўғрини кўрсатиш эҳтиёжи билан илм таҳсил этиш ҳам фарздир.

Илм ўрганиш, кишининг фақат шахсий ҳаёти учун эмас, балки жамият ҳаётининг равнақи учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чунки жамият таракқиёти бевосита илмнинг юксалиб бо- ришига боғлиқ. Хоҳ моддий, хоҳ маънавий бўлсин одамнинг илм ўрганишдан эришган фазилати бутун инсониятга хизмат қилиши боис, ҳар бир шахснинг илмдан маҳрум қолмаслиги ислом динининг асосий талабларидан.

Моддий ҳамда ладуний илмлардан воқиф бўлган ҳолда иж- тимой ҳаётини илм нури орқали давом эттирмак мусулмон- нинг вазифаларидандир.

Бизнингча, илм таҳсили ва илмга муҳаббат ислом ди- нининг илк шарти саналади. Чунки илмсиз ҳеч жойга бо-

риб бўлмаганидек, қийматли бир ютукни ҳам қўлга киритиб бўлмайди. Агар биз илм билан йўлга чикмасак, на динни ўргана оламиз, на одамдай яшаймиз, на мавжудлигимизни кўрсатиш шарафига эришамиз ва на бу дунё, на у дунё учун яшашни эплай биламиз. Илм ўрганишни исломни биринчи шарт деб биладиган ва шу шартга қатъиян амал қиладиган бўлсак, наинки иқтисод ва техникада, балки бошқа соҳаларда оламшумул зафарларга эришишга тўла ишонч ҳам ҳосил этамиз. Мутлақо хур ва саодатли яшаш, зарур зайлда илм билан қуролланиб яшаш, илм-маърифатдан йироқ барча ютукка қўл силташ демак.

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в)нинг фарз ва вожибдан ташқари қилган амалларига суннат дейилади. Суннат икки қисмдир. Биринчиси, суннати муаккаладурки, бу суннат вожибга яқин эрур. Азон, икомат, жамоат, мисвок шу қисмга тегишли. Иккинчиси эса, суннати ғайри муаккада бўлиб, бажарилмаса гуноҳ бўлмайди.

Суннатнинг ҳукми шудир: қилганга савоб бордир. Зеро, Расулуллоҳ Жаноби Ҳақнинг халифаси бўлганлиги учун у мақбул кўрган ҳар нарса, Аллоҳнинг бир илҳоми билан юзага келур. Чунки бу хусусдаги бир ҳадисда “*Менинг суннатимни тарк айлаган, шафоатимга ноил бўлолмайди*”, дейилмишдир. Шафоатдан бенасиблик эса оғир бир азоб эрур.

Буюк мутасаввифлардан бўлган Исмоил Ҳаққий шундай дейди: “Аллоҳ, инсон хамирини мустақил унсурлар қувватининг бирлашувидан яратганидек, фарзларнинг хамири билан суннат ва нафл ибодатларнинг хамирини ҳам бир-бири ила кориштирганди. Бу жиҳатдан қиёмат кунида, фарзларни тўла адо қилмаганларнинг камчилиги нафл ибодатлар ила бар-тараф этилгай”.

Аҳмад Яссавий “Фақрнома”сида дарвешлик мақомларини шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат шаклида белгилар экан, тариқатга кириб мақом соҳиби бўлиш ҳамда комил инсон

мартбасига етишмоқ фақат шариат ҳукмларини бажариш билан амалга ошишини сўзлайди. Дарҳақиқат диний ақоид ва шариатга доир ҳукмларни адо этмасдан, тариқат аҳли сафига кўшилиш мумкин эмас.

Аллоҳга ҳамд ва шукр ифодасига ҳам ана шу ҳукмларни ижро қилиш йўли билан етишилади.

Сўфийнинг аҳли тариқ йўлидаги ҳаракат ва фаолияти фақат шаръий ҳукм ва суннатларга боғлиқлиги туфайли мукамаллик касб этади. Шаръий ибодатлар маънавий илмлар эшигини очадиган калитлар кабидир. Риёзат ва ибодат, тафаккур ва ҳамд нафсини ислоҳ қилишда сўфийга яқиндан-яқин ёрдамчидир. Ибодат ила Ҳаққа йўналган қалб, барча ноқислик ва ғам-қайғулардан албатта халос бўлади.

Обид – ибодат ва тоат кишиси. Унинг бош мақсади фарз ва нафила ибодатларини нуқсонсиз бажариш. Сўфий, шаръий ибодат орқали нафсига ҳоким бўлиб, орзуларини тизгинлаб, ўзини тартибга солади. Куръони каримда: *“Дарҳақиқат, уни (яъни ўз нафсини-жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топади. Ва у (жонни фисқ-фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номурод бўлади”* (Ваш-шамс сураси, 9–10 оят) ифодаси ҳам нафсни шаръий ибодатлар воситасида тарбиялаш ва ислоҳ қилиш мумкинлиги таълиф этгандир.

Шариат бўйича қилиниши зарур ишларни бажариш қанчалик зарур бўлса, таъқиқланган ишлардан ўзни тийиш ҳам шунчалик зарур. Шариат манъ этган ҳаракат ва майллардан нафсни йироқ тутиш, нажот эшикларини очади. Сўфий авваломбор шариат ҳукмларини адо этмоғи шарт. Бу эса ибодат ва иймон билан бўлади. Ана шунда нафсга на қадар хуш келса келсин, ясоқланган нарсалардан қочиш одат бўлиб қолади.

Гуноҳлардан тийилиш эса фақат билиш, яъни илм билан юзага келади. Чин мусулмонлик иймон ила шаръий ҳукмлар ижросини зиммага олиб, барча таъқиқлардан нафс ва орзуларни йироқлаштиришдир.

Тарикатнинг ўн мақоми

Тарикат – шариат қонун-қоида ва ҳукмларини амалда яшаб, шариат доирасида китоб ва суннатга суяниб машойих нақл қилган робита, зикр, муроқаба ва ҳузур сингари усул ҳамда одобни амалда кўрсатиш, Аллоҳ ва Расулига юракдан тўла боғланиш, уларнинг амр-фармойишларига ҳақиқий маънода садоқатли бўлишдир. Тарикатнинг шариат билан ич-ичдан вобасталиги боис уни “шариат доираси”дан қил қадар ҳам узоқда тасаввур этишнинг иложи йўқдир.

Аҳмад Яссавийнинг “Фақрнома”сида тарикат мақомлари куйидаги тарзда кўрсатилган:

- 1. Тавба айлаш.**
- 2. Пирга қўл бериш.**
- 3. Хавф соҳиби бўлиш.**
- 4. Ражо (умид).**
- 5. Ислоннинг беш шартини бажариш.**
- 6. Пирга хизмат қилиш.**
- 7. Пирнинг рухсати ила гапириш.**
- 8. Насихат тинглаш.**
- 9. Тажрид соҳиби бўлмоқ.**
- 10. Тафрид мартабасини эгаллаш.**

Тавба – пушаймонлик, надомат, қалбдаги ёмонликлардан қутулиш, чиркин ва гуноҳ ишлардан пушаймон бўлиб Ҳаққа томон йўналиш демак.

“Инсонларнинг куфрдан имонга, кофирларнинг ёмон ишлардан эзгу ишларга қайтиши; яхшиларнинг, набий ва валийларнинг мосиводан кечиб Ҳаққа етишувидир”¹⁰.

Аслида тавба, қулнинг Аллоҳдан ниёз тилаши, гуноҳлардан тозаланиши ва Аллоҳга томон юзланишининг ифодаси эрур. Бунинг шартлари эса пушаймонлик ҳисси билан хатони дарҳол

---

¹⁰ Сулаймон Улутоғ, Тасаввуф терминлари луғати, Истанбул 1991, 486-бет.

тарк этиб, эски ҳолга сира қайтмасликдир. Булар тўғрисида хикматларда ўқиймиз:

*Тавба қилиб Ҳаққа ёнгон ошиқларга,
Беҳишт ичра тўрт аригда шарбати бор.
Тавбасизин Ҳақдин ёнгон гофилларга,
Тор лаҳадда қоттиқ азоб, ҳасрати бор.*

*Учмох мулкин уққон қуллар тавба қилсун,
Тавба қилиб ҳазратиға яқин келсун.
Ҳуру қусур, гилмон, вилдон ходим бўлсун,
Алвон-алвон киёр ташириф хилъати бор.*

*Тавба қилгон ошиқларга темур эрур,
Туни-куни соим бўлса, кўнгли ёрур.
Қачон ўлуб гўрға кирса, гўри кенгаюр,
Угон, Изим, Раҳим, Раҳмон раҳмати бор.*

*Тавбасизлар бу дунёдин кечмас бўлур,
Бир кун ўлуб, гўр азобин кўрмас бўлур.
Қиёмат кун тонг аросат отмас бўлур,
Ҳайҳот-ҳайҳот, навҳа, фарёд кунлари бор.*

Пирга қўл бериш. Тасаввуф истилоҳида шайхига содик ва боғлиқ қолиши, унга ҳеч эътирозсиз таслим бўлиши, не деса уни албатта амалга оширишга муриднинг муршидига сўз бериши, худди шу мақсад ила аҳли тариқат орасида ташкил қилинган йиғин ва нафс тарбиясидир.

Нафс тарбиясини тариқатга кирмасдан амалга ошириб бўлмайди. Иршоднинг илк босқичи ҳам муршиди комил топа билишдир. Киши нафс тарбияси учун мутлақо бир зотнинг тарбиясига муҳтождурки, шу учун ҳам “шайхсизнинг шайхи шайтондир”, дейилган. Тариқатга кирмоқ истаган мурид байъат қилмоғи лозим. Байъат эса “аҳд айлаш, сўз бериш, шу мақсад ила қўл узатишдир; айрича қўл олиб шайх ила муоҳада

килиб, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб, ҳам яхши, ҳам азиятли вақтларда унга итоат этиб фармойишидан четга чиқмаслик хисобланади”¹¹.

Ушбу вуслат ишида бир иноба мавжуддирки, у “Кишининг бир муршид кўлидан тутиб Ҳаққа вуслат йўлига кириш учун мурид ёлғон сўзламаслиги, бировнинг ортидан ғийбат қилмаслиги, намозни вақтида ўқиши, кам ухлаши, хилватга кириши, узлат ва риёзатга давом этиши, ҳамиша нафс истаги-га қарши туриш каби шартларини бекаму кўст бажаришдир”.

Хавф (кўркув) соҳиби бўлиш: “Фақрнома”да хавф “Аллоҳнинг бевосита ўзидан, ғазаби ва азоби билан дўзахидан кўрқиш ёхуд ёмон бир ҳолатдан чўчиш туфайли юзага келган кўркув”, дейилган.

Аллоҳдан кўрқишга хавфуллоҳ, ҳашийатуллоҳ ҳам дейилган. Кимдир жаҳаннамдан ва ундаги азобдан, кимдир Аллоҳнинг қаҳр-ғазабидан, яна кимдир Аллоҳнинг ўзидан кўрқади. Аллоҳнинг зотидан кўрқиш, ошиқнинг маъшуқининг жафоси ва қийноғидан кўрқишига ўхшаш бир кўркувдир. Орифларнинг кўркуви худди шундай. Хавф, Аллоҳ таолонинг халқни ибодатга ва яхши амалларга чорлаши учун ишлатадигн бир қиличидир.

Назаримизда хавф Аллоҳ азобидан кўрқиш эмас, Унинг севгисидан, раҳматидан, маҳрум қолишдир. Инсон севганидан кўрқмайди, аммо унинг муҳаббатидан ажралса азобланади. Хавф ҳам шундай бир изтироб манбаи. Бироқ қул Раббидан ҳамиша умидвор. Ва У қулини ҳеч ноумид қилмайди.

Ражо (умид) эса қалбнинг хушлантирувчи бирор нарсага мунтазир бўлиб роҳат ва фароғат туйишидир.

Инсон қалбидаги туйғу ва тушунчалар ўтмиш, келажак ёки яшаб тургани замон билан боғлиқ бўлади. Бу ҳислар тоза ва фараҳбахш бўлса, унга итоат ва ражо номи берилади.

Инсоннинг Аллоҳ лутфи ва неъматларига ноил бўла билишини англаши, ражога сабаб саналади. Сўфий хавф ва ражо

¹¹ Айний М.А. Исломиё тасаввуф тарихи. Истанбул. 1985, 93-бет.

ўртасида яшайди. Жаҳаннамдан кўркади. Жаннатга кириб дийдор ва жамолни томоша этишни умид айлайди.

“Фақрнома”да исломнинг беш шартини шаръий ҳукмлар талабига кўра адо этиш, шунинг билан бирга нафила ибодатларини ҳам бажариш, илм таҳсил қилиш, шу васила ила ҳам ўзи, ҳам ўлкасини мухтожликдан кутказишга даъват этилган. Айниқса, Куръон ўқиб уни ўзига дунё ва охираат учун раҳбар деб билиши сўфий ибодатларининг асосини ташкил қилади. Шу боис Куръони каримнинг одобига уйғун ва Унинг фармойишларига бўйсунган ҳолда ибодат айлаш сўфийликнинг дахлсиз шартлари қаторида туради.

Пир ҳузурида бўлганда рухсат билан сўзлаш тариқат одобандир. Одобга риоят эса тасаввуф адабиётида қайта-қайта ёритилган бир мавзу. Шу боис сўфийликда сукут ва сабрга риоят қилиш алоҳида эътиборга моликдир. “Тасаввуф қол ила эмас, ҳол ила англанади”, дейилишида ҳам шунга ишорат бор.

Ислом динида насиҳат тинглаш муҳим бир эҳтиёж ва фарзи кифоядир. Насиҳат асосан хайрихоҳлик эрур. Бир ҳадисда “*Шубҳа йўқки, дин, Аллоҳ учун, Аллоҳ китоби учун, мусулмонлар учун ва барча учун хайрихоҳликдан иборатдир*”, дейилган.

Аллоҳ ризоси йўлида қилинган хайрихоҳлик ҳосиласи бўлган насиҳатни қабул этмаслик, ярамас бир хусусиятдирки, у манманлик, ҳаво ва ҳавасга қулликдан юзага келади. Иршод, яъни насиҳатнинг эса жамоат ҳаётидаги аҳамияти, бир қанча амр ва наҳийларни, Ҳаққа ва маслаҳатга мувофиқ равишда адо қилинишдир.

Улуғларнинг рост сўзларини эшитиб файз олиш, насиҳатларидан фойдаланиш айни замонда суннатдир. Бунинг энг гўзал намунаси эса ҳазрати Муҳаммад (с.а.в)нинг курси ва минбарларда ирод қилинган хитоблари ҳамда ваъзалари эди.

Тажридга келса, у молик бўлмасликдир. Ибн Арабийга кўра эса, “қалбдан ва сирдан мосивони ҳайдаш” ҳоли.

Соликнинг зоҳирини мол ва мулкдан, ботинини шулар-

га мухтожлик тушунчасидан поклаб амалга оширилган ҳар бир ишни Аллоҳ ризоси учун қилиш, мақом ва ҳол соҳиби бўлмоқни наинки хотир, ҳатто хаёлга ҳам келтирмаслигидир. “Фақрнома”да тафрид мамлук бўлмоқ дейилган. Яъни, Ҳақнинг шонига мос келмайдиган сифатлардан кечиш ва Уни тоқ, қиёссиз Тангри ўлароқ кўришдир. Тафрид соҳиби ҳеч бировга насиб этмаган ҳол ва мақомларга эга бўлиш ҳолини кўрмоқ ҳам юксалиб ҳар ишни ёлғиз Ҳақ учун бажаргувчи содиқ шахсдир.

Маърифатдаги ўн мақом

Маърифат, билим, тажриба ва амалий илм, таниш, ошноликдир. Янада аниқроғи маърифат – маънавий ҳолларни яшаб, руҳоний ва илоҳий ҳолларни кечиниб қўлга киритилган илм ва ирфондир. Шу йўлда Ҳаққа доир ўзлаштирилган илмга маърифатуллоҳ дейилади. Сўфийлар маърифатнинг ўзига қараганда, унинг сабаб, хулоса ва далиллари тўғрисида кўпроқ маълумот ҳамда изоҳлар беришган. Айрим мутасаввифларга кўра, маърифатнинг таърифлари мана бундай:

Ҳазрати Абу Бакр: “Маърифат – солиқнинг У ҳақида маърифат соҳиби бўлишдан ожиз эканлигини идрок этишдир”.

Зуннуни Мисрий: “Маърифат – Аллоҳни Унинг ўзи орқали таниш йўлини топиш, яъни У маърифат улашгани учун маърифат соҳиби бўлдим дейиш”.

Абдулқарим Қушайрий: “Маърифат – солиқнинг энг аввал Ҳақни, унинг сифат, исм ва феълларини таниши, кейин ибодат ва узлат билан нафсни тозалаб, Унга яқинлашиши”.

Сўфийларнинг нуқтаи назари бўйича, улуғ Аллоҳ тўғрисида тўла маънода маърифатга етишиш имконсиздир. Бир инсон бор куч-қувватини Уни танишга сарфлаб, сўнгра Уни таниш имконсизлигини билдими, у ҳақиқий ва энг мукамал маърифатни эгаллаган бўлади.

Аҳмад Яссавий “Фақрнома”да маърифат мақомларини шундай тавсифлаган:

1. Фано бўлиш.
2. Дарвешликни қабул айлаш.
3. Таҳаммул соҳиби бўлиш.
4. Ҳалол ва гўзал орзу билан яшаш.
5. Маърифат одамига айланиш.
6. Шариат ва тариқат ҳукмларига риоя этиш.
7. Дунёни тарк қилиш.
8. Охиратни ўйлаш.
9. Вужуд мақомини билиш.
10. Ҳақиқат сирларини билмоқ.

Фано: йўқлик, ҳечлик, кулнинг феълини унутиш ҳоли. Бу мартабадагилар “ла фаила илаллоҳ” дейдилар. Фано мартаба-си зикр, тафаккур ва риёзат ила ишғол этилади. Уч турли фано мавжуддир:

Фано фил-қусуд. Кулнинг ўз шахсий ирода ва орзусига кўра эмас, балки Аллоҳнинг ирода ва истагига биноан ҳаракат этиши. Бу аҳволда солиқнинг зикри: “Ла мақсуда иллаллоҳ, ла-маъбуда иллаллоҳ. Ла-маъбуда иллаллоҳ, илаҳи анта мақсуди ва ризока матлуби”дир. Фузулий бу ҳолни:

*Улдир мана муродки, улдир сана мурод,
Йўқдир сандин ўзга бир муддао манга,*

дея ифодалаган.

Фано фиш-шуҳуд. Аллоҳдан бошқа бир нимани кўрмаслик ва ваҳҳининг таъсири туфайли ҳар нимани Аллоҳ тажал-лиси ўлароқ кўрмоқдир, солиқнинг зикри эса “Ла-машҳуда иллаллоҳ”дир.

Фано фил-вужуд. Борлиқда фоил бўлиш, ҳар мавжудлик-ни ҳам Аллоҳ ўлароқ кўриш ва ҳам Аллоҳ ўлароқ билишдир-ки, бу ҳолга завқ билан етишилади. Ва “ло-мавжуда иллоллаҳ” дейилади.

Дарвешликни қабул айлаш: Дарвеш, форсча “йўқ, йўқсил киши” маъносини билдиради. Тасаввуфий истилоҳда эса “бирор бир тариқатга интисоб қилган киши” мазмунида

ишлатилади. Бошқача айтганда мурид “ирода этган, яъни талаб қилгувчи”, демак. Муриднинг чин маънодаги муроди ва талаби “Аллоҳ” дир. Фақрнинг форсий муқобили ҳам дарвеш-дир. Туркчада эса “тўғридан тўғри бирор тариқатга мансуб ва хизмат қилгувчи кишига дарвеш” дейилади. Бир кишининг дарвешликни қабул этиши, бир пирга қўл бериши билан бўлади.

Олдинроқда айтилганидек, яратилишнинг сирридан вокиф бўлишни истаган тариқат аҳли комил бир муршидга интисоб этиб/қўл бериб, кейин сулукни бошлайди. Дарвешлик либосини кийиб, кўзланган мақсад манзилига етиб бориш осон иш эмас. Бунинг сабаби “Девони ҳикмат”да ниҳоятда таъсирли тарзда ифодалаб берилган. “Фақрнома”да эса тасаввуфий тушунча тизими ва амалий ҳоли бўлган тариқат ҳаётининг бош асослари изоҳланаркан, бу йўлга кирган дарвешнинг ҳаракат шакллари ҳам баён қилинган.

Аҳмад Яссавий: “Дарвешлик иддаосидаги бир кимса, аввало Ҳақ амрига итоат айлаб, шариат кўрсатмаси бўйича йўлга одим ташлаши, ботил ишлардан ва бидъатлардан воз кечиши зарур”, дейди.

Дарвеш, шаръий ҳукмларга итоат қилиб йўлга кирганидан кейин энг кўп нафс тўсиқларига қарши келади. Бу тўсиқлар фақат итоат ва ибодат билан четга суриб ташланади. Аҳмад Яссавий дарвешлик ҳолларини “Фақрнома”да қайта-қайта шарҳлаб беради. Биз ушбу изоҳларни бир жойга жамлашни лозим кўрдик.

Дарвеш учун асосий ҳол, сифат ва хусусиятлар:

Заҳмат, қийинчилик ва бало қаршисида сабр-тоқатли бўлиш.

Хилватда ҳам Ҳақ таолонинг зикридан тўхтамаслик.

Халқ орасида шариат амри билан иш юритиш.

Бир лаҳза бўлсин, кучсизлик ҳис қилинганда ҳам Тангри даргоҳида сабр этиш.

Шубҳага тушмаслик учун ҳалол бўлганда ҳам зарур миқдордан ортиқ таом емаслик.

Дунё неъматини тилаб тузоққа тушмаслик.

Бало етганда оҳ-воҳ қилмай сабр этиш.

Нафс орзусига ҳеч ён бермаслик.

Кўнгил тилга хабар етказадиган даражада рост сўзлаш.

Нафси ўтда ёндириш.

Дунё хусусида гапирмаслик.

Ҳақ таолони хотирлаш ва вақтни беҳуда ўтказмаслик.

Хокисор ва камтарин бўлиш.

Ҳақ шавқи билан ёниб-туғаш.

Кўнгилни Ҳақ ризосига бағишлаш.

Уммат учун дуода бўлиш.

Аллоҳ билан доим руҳий иртиботда бўлиш.

Оч бўлсин, яланғоч қолсин, собирлик завқидан йироқлашмаслик.

Емак ва ичмакда халқдан ҳеч нима тамаъ қилмаслик.

Намоз, рўза, Куръон тиловатини тарк этмаслик.

Муҳаббат ахлидан бошқасига яқин йўламаслик.

Хавф ва ражо оғушида нафас олиш.

Булар ўзига хос зайлда ҳикматларда ҳам аксини топган:

*Йўл устида ўлтуруб, йўлни сўргон дарвишлар,
Уқбодин хабар эштиб, йўлга киргон дарвишлар.
Асолари илқида, ҳиммат қури белида,
Изим ёди кўнглида, Аллоҳ дегон дарвишлар,
Хирқалари кир чафон, кўнглида юз минг аён,
Билингиз икки жаҳон, кўзга илмас дарвишлар.
Дарвиш Ҳақнинг манзури, зикри турур гулзори,
Ҳақнинг ёди асрори, хўб адаблик дарвишлар.
Ёзуқум қўб йўлатмас, асҳоб дорусин тобмас,
Кўзда ёшин қурутмас, ёши оқгон дарвишлар.
Сирри бирлан сўзларлар, тилга ҳикмат тузарлар,
Ишқ бирла жон кезарлар, ранги сориг дарвишлар.*

*Тенуб нафсни ўлдурур, қизил юзин сўлдурур,
Қул Хожжа Аҳмад қул турур, сотиб есун дарвишлар.*

Таҳаммул соҳиби бўлиш: Таҳаммулнинг луғавий маъноси юклаш, бирор бир юкни устига олиш, таянишдир. Дунёда, ҳаётда қаричланадиган ҳар турли қийинчиликни Аллоҳга яқинлаштирадиган восита билиб таҳаммул кўрсатиш қомил инсон сифатларидандир. Англаш жоизки, Аллоҳ қулларига елкага кўтариб бўлмайдиган юкни юкламайди. Нафсига қийинчилик етказадиган ва кўтариши оғир бўлган ҳар бир ҳодисага сабр ва таҳаммул кўрсатмоқ қомиллик даражаларидандир. Аллоҳдан етадиган шиддатли ҳоллар ва даҳшатли фалокатларни сабр билан қаршилаш, алам ва изтироб пайтида шикоят қилмасдан ёлғиз Аллоҳдан ёрдам тилаш таҳаммулнинг амалий ифодасидир.

Ҳалол ва гўзал орзу билан яшаш: Мусулмон қалбини гумон ва ҳасаддан поклагандагина Аллоҳ йўлига одим ташлайди. Дуо мўминнинг энг кучли қуролидир. Бу жиҳатдан Аллоҳ таолодан ўзи ва ўзга мўминлар учун яхши тилаклар тилаш бағоят хайрлидир, Аллоҳ қарам соҳибидир ва икромии мутлақдир. Шу сабабли ҳалол ва гўзал орзулар билан кун ўтказиш айни замонда бир зийнат эрур. Кўнгилни фитна, кин ва адоватдан тозалаб ўз нафсига раво кўргангани бошқаларга ҳам айни даражада мувофиқ билиш мусулмоннинг энг ибратли сифатидир. Орзу ва ният покиза ва гўзал бўлса нафсни ширқдан, ботил тушунчалардан йироқлаштириб албатта тўғри йўлга йўналтирилади.

Маърифат одамига айланиш: Тасаввуф истилоҳида маърифатли бўлиш, илоҳий исм ва сифатларни билиб, Аллоҳга чексиз садоқат ила барча ёмон хулқ ва қилиқларни йўқатиб, барча-барчасидан нафсни ораста айлагач, ихлос эшигидан ҳеч нари чиқмаслик ва доимий равишда қалб билан иттифокни бузмай кун ўтказиб, барча қори ҳолда Аллоҳга садоқат ҳамда тўғрилиқни вазифага айлантирмоқдир.

Олимлар тилида маърифат илмдан иборат. Ҳар илм эса

маърифат ва ҳар маърифат ҳам бир илм ҳисобланади. Маърифатнинг аломатларидан бири ҳам маърифат соҳибиди илоҳий бир ҳайбатнинг юзага чиқиши бўлиб, кимнинг маърифати ортса, маърифат ҳам шу даражада кўпайиб боради. Маърифат айни пайтда ташки дунё муҳаббатига даъват қилгувчи ҳис ва тушунчалардан йироқлашиб кетган одамнинг олий сифатидир.

Шариат ва тариқат ҳукмларига риоя этиш: Шариат илми, фикҳ – ҳуқуқ илми. Шариатдан кейинги эшик тариқат эшиги. Сўфийнинг тариқатга кириб, маърифат йўлидан илгарилаши ҳам шаръий ақоидга боғланиш ва ибодат орқали амалга ошади.

Маърифат мақомидан огоҳ бир сўфийнинг идрок ва феъллари ҳам мутлоқ суратда шариат, тариқат вазифаларини ўзаро бирлаштириб ҳаётга тадбиқ қиладиган шаклда бўлади. Ҳар турли аҳамиятсиз ва тубан майлларга қарши сидқ ила шариат ва тариқат тушунчасини муҳофаза ҳамда мудофаа этиш сўфийнинг маънавий мажбуриятларидандир. Чунки шариат ва тариқат мақомларидан кейингина маърифатуллоҳ ва ҳақиқат сирларидан воқиф бўлиш имкони очилади.

Тарки дунё: Тарк, кечиш, қутулиш демак. Мутасаввифлар маърифат макomini эгаллаш учун тавҳид йўли ила нафсларини тазкия этадилар. Шундан сўнг улар яна тўрт мақомни яшайдилар.

Булардан биринчиси, тарки дунё. Зоҳид барча моли мулки, дунё неъматларини охират илинжида тарк этади. Бу баъзилар ўйлаганидек, ҳамма нарсага қўл силташ бўлмай, “қўл ишда, дил ёрда” бўлиш ҳолидир.

Тарки уқбо: Мутасаввиф хури ғилмондан, кавсардан хуллас ўлишдан сўнг кўзланган ҳамма истаклардан воз кечади. Мутасаввиф нуктаи назарида жаннат, илоҳий жамолни кўришдир.

Тарки ҳасти: Ҳам дунё, ҳам уқбо таркига ноил бўлмоқдир. Ниёзи Мисрий:

*Кечмак истар кўнглим мулки фанодан,
Кечайлик ошиқлар мавло дардиндан –*

байтида ушбу мақомдаги ҳолни акс эттирган.

Таркни тарк: Бу мақомда мутасаввиф дунё, уқбо ва ҳасти (борлиқ)дан кечгани каби вужудини ҳам тарк айлайди. Чунки жонидан кечган ёр васлига эришади.

Охиратни ўйлаш. Инсоннинг ўзини охиратга тайёрлашга ўткинчи дунё ишларидан алоқани узиб тақвони олдинга суриш билан эришилади. Бу кечиш том маъноси ила Ҳаққа йўналишни тамсил айлайди.

Охират, дунёдан кейинги сўнгсиз олам. Бу олам қиёмат куниди сўнгра бошланади ва ҳеч тўхтовсиз давом топади. Куръони каримдаги оятлар ва ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадислари буни аниқ англатган. Бошқа пайғамбарлар ҳам бу ҳақиқатни умматига маълум қилишган. Охиратга имон “Аманту” калимасининг олтинчи шарти.

Ҳеч ўлмайдигандек дунё учун, эртага кўз юмадигандек охират учун ҳаракатда бўлиши, хусусан бу дунёда илм эгаллашга жаҳд қилиш ва ҳеч кимга муҳтож бўлмасликни фарз билиб ғайрат ила жамият ва дунё билан алоқани кучайтириш зарур. Улуғ сўфийлар: “Ҳақ билан бўл, лекин халқдан ажралма!” дейишган.

Албатта охират сўзи тилга олиниши билан жаннат ва жаҳаннам ҳаёлга келади. Аммо бу масалага ҳам кенгроқ қараш керак. Азизуддин Насафий “Барча яхши нарсалар жаннат, ҳамма ёмонликлар жаҳаннам”, дейди. Тасаввуфий мазмунда жаннат келишув ва мувофиқлик, жаҳаннам зиддият ва мухолифатдир. Одам фарзанди дунёда яшагани қадар икки қарама қаршилиқдан қутулолмайди. Шунинг учун унинг сайри сафари ҳам икки зидлик орасида кечади. Яхши-ёмон, гўзал-чиркин, тўғри-хато, тоқлик-кўплик... Бу тинимсиз давом қиладиган бир жараёндир.

Аҳмад Яссавийнинг кўп ҳикматларида яхшилиқ ва гўзалликка содиқ ҳамда чин муҳиб даражасига юксалиш

сир-асрори ёритиб берилган. Бунда у оят ва ҳадисларга му-рожаат қилиши билан барга гоҳо оддий инсон идрокига сиғмайдиган Ҳақ ошиқларининг туйғу ва тушунчаларини дарж этади. Умумий мақсад эса битта – халқни маърифатга чорлаш ва зиёли этишдир. Жаннат гўзалликлари ва жаҳаннам чиркинликларидан баҳс юритар экан, у бутун эътиборни исломий ҳаёт кечиришга қаратади, “Жаннат – жаҳаннам мунозара-си” номли манзумасида у жаннат ва жаҳаннам манзарасини тазодий усулда гавдалантириб берган:

*Учмох, тамуз ўқушур, ўқушмакда маъни бор,
Тамуз айтур, ман бойман, манда Фиръавн Ҳомон бор.
Учмох айтур, йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Санда Фиръавн бор бўлса, манда Юсуф Канъон бор.
Тамуз айтур, ман бойман, манда золим, авон бор.
Учмох айтур, йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Муҳаммад Мустафо, Умар, Усмон, Али бор.
Учмох айтур, йўқ санда, манга келса ўлум йўқ,
Турлук неъматлар тонук, юз минг ҳазор алвон бор...*

каби мисралардан таркиб топган бу манзумада ахлоқ – ахлоқсизлик, мунофиқ – зокир, мусулмон – кофир сингари диний ва ғайридиний унсурларга асосланилган. Улардан ан-глашилишича, яхшининг, яъни жаннатнинг ғолиблиги билан мунозара ниҳоясига этади. Яхшилик ғариб, етим, фақирнинг ҳаққини ҳимоя қилмоқдир. Буни бажариш эса Тангри амри ва пайғамбар суннатидир.

*Ғариб, фақир, етимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлур ул бандадин Парвардигор.*

Инсонни ранжитмаслик мусулмонликнинг асоси бўлиб, одамни ранжитиш Тангри қаҳрига йўлиқиш билан баробардир. Кўнгилга шикаст етказганга Пайғамбар шафоатчи бўлмайди:

*Суннат эрмиш, кофир бўлса берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордин Худо безор.*

Намоз диннинг тирагидир. Намоз ўқиш, ибодат қилиш Тангрига итоат айлашнинг тамали.

*Бенамозу бетоатга бермас қувват,
Феъли заиф, маъюбларга бермас ҳиммат.
Ризқи ноқис, ўзи ножинс кўрмас давлат,
Ул фосиқни дилин на деб сафо қилсун.*

Рўза тутиш, тавба этиш лозим. Жаннат мулкини билганлар тавба қилиб, рўзани унутмаслар.

*Тавба қилгон ошиқларга темур эрур,
Туни-куни соим бўлса, кўнгли ёрур.
Қачон ўлуб гўрга кирса гўри кенгаюр,
Угон, Изим, Раҳим, Раҳмон раҳмати бор.*

Инсонни ҳалок қиладиган нафсидир. Кимки нафсига тобе бўлса, у йўлдан озиб, шайтонга йўлдошдир:

*Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, толиб, тўзуб, гумроҳ бўлур.*

Жаҳаннам азобидан қутилишнинг йўли ошиқ бўлишдир. Қийин ва машаққатли бўлса ҳам, узлат ва ёлғизлик азобларини енгиб бўлса ҳам ошиқлик мақомини эгаллаш зарур.

*Ишқ дафтари сизмас дўстлар даргоҳига,
Жумла ошиқ йиғлиб боргай боргоҳига.
Етти дўзах тоқат қилмас бир оҳига
Ҳар на қилсанг ошиқ қилгил, Парвардигор.*

Жаннат ва жаҳаннам инсоннинг амали, дунёдаги яхшиликлари, феъл-атворига кўра насиб этилади. Аҳмад Яссавий буни мухтасар тарзда ҳақматларида шундай ифодалайди:

Аллоҳ деган бандани жойин жаннатда кўрдум,
 Ҳуру гилмон жумласин қаршу олдиди кўрдум.
 Туни-куни ухламай Ҳу зикрини айгонлар,
 Малоиклар ҳамроҳи, Аршининг устида кўрдум.
 Хайру сахо қилгонлар, етим кўнглин олгонлар,
 Чаҳорёрлар ҳамроҳи, Кавсар лабинда кўрдум.
 Амал қилгон олимлар, йўлга солгон уммийлар,
 Андоғ омил олимни дори исломда кўрдум.
 Қози бўлгон олимлар ришва олиб егонлар,
 Андоғ олим жойини нори сақарда кўрдум.
 Муфтий бўлган олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
 Андоғ муфти жойини сирот кўфрукда кўрдум.
 Жамоатга бормайин тарки намоз қилганнинг,
 Шайтон бирла бир ерда дарки асфалда кўрдум.
 Золим бўлуб зулм этгон, мазлумларни оғритгон,
 Қаро юзлук маҳшарда қўлин орқада кўрдум.
 Қул Хожса Аҳмад кон очти, дуру гуҳарни сочти,
 Тингламаган бу сўзни гафлат ичинда кўрдум.

Вужуд мақомини билиш: Вужуд, луғатда беш ҳис этувчи ёки шаҳват ва ғазаб қуввати ёхуд ақл воситасида тирик юриш дея изоҳланган. Тасаввуфда эса энг мукамал важд ҳолига вужуд дейилади. Солик башарий сифатлардан тўла-тўқис халос бўлиши билан Ҳақни топади.

Аллоҳга нисбат этилган вужуд мужаррад илм маъносини ифодалайди. Вужуд мақомидан аввал важд ҳоли бор. Важд калимаси манбаларда зикрнинг қалбга кучли таъсири ила руҳнинг ишқ. Шиддат ва ҳужумга таҳаммулдан ожиз қолиши тарзида шарҳланган. Вужуд важдан кейин ҳосил бўлиб, солик Ҳақнинг вужудида асосий башарий сифатлардан фориғлашгач унга юзлашади. Зеро, ҳақиқат султони чиқиши ҳамон бош орият калимаси мазмунини йўқотади. Вужуд мақоми солиқнинг Ҳақ вужудида фано бўлишини англатади.

Ҳақиқат сирларини билиш. Тасаввуф истилоҳида ҳақиқат

“Ҳақнинг солиқдан башарий сифатларини олиб, ўрнига ўз сифатларини қўйишидир”. Бошқа бир жиҳатдан ҳақиқат тасаввуф маъносини ҳам билдиради.

Ҳақиқат сирларини билиш, тасаввуфнинг барча сирларидан воқиф бўлиб, барча мақомларни эгаллаш ва моҳиятан уларни яшаш мазмунида ҳам ишлатилади. Ҳар мақомнинг ўзига оид бир хусусияти ва маҳрумияти бор. Бу маҳрумиятдан воқифлик фақат ҳолда ҳақиқатнинг собитлашуви билан мумкинaddir. Илоҳий сирлар билан сирдошлик, яъни “сирни сирга улаш” солиқ кўтарилган мартабаларга ишорат эрур. Сўфийнинг табиатидаги васфлардан кутулиб Ҳақ васфлари ила янгидан ҳаракат бошлаши бунинг далилидир. Илми ладун ибораси билан ифодаланган бу илм, илоҳий важднинг солиқ борлигида зухурланиш ҳолидан иборат. Шу боис ҳақиқат сирларини билиб амал қилиш комил инсон васфидир ва маърифат мақомининг энг олдинги даражаси ҳисобланади.

Ҳақиқатдаги ўн мақом

Ҳақиқат калимасининг луғавий маъноси, ростлик, мавжудлиги аниқ ва очиқ кўринадиган нарса, бир ҳодисанинг ҳақиқатга айлантирадиган хусус ва моҳият демак. Ҳақиқат тоатнинг мевасини жамоатга етказиш, Ҳақ мушоҳадаси мазмунида ҳам қўлланилади. Ҳазрати Одамдан эътиборан ўзгармаган ҳукм ва тушунчаларга ҳам ҳақиқат номи берилган.

Ҳақиқат тўрт эшик, қирқ мақомнинг ниҳояси, Фанофиллоҳ мақомига томон йўл олган комил инсоннинг нафс мужодала-сидаги охирги манзили ҳамдир.

“Фақрнома”даги ҳақиқатга доир ўн мақом куйидагилар саналади:

1. Кўнгли очик бўлиш;
2. Некбин бўлмоқ;
3. Хайрсеварлик;
4. Ўзини, ризқини Ҳақ йўлига бағишлаш;

5. Ҳеч кимга озор бермаслик;
6. Фақрни дастур билиш;
7. Сайри сулук соҳибни бўлиш;
8. Сирни ошкор этмаслик;
9. Тўрт эшик, қирқ мақомни билишга жад этиш;
10. Вуслат (Тангрига қовушмоқ).

Очиқ кўнгилли бўлиш: Бу – инсоннинг нафсини Ҳақ хузурида бўйин эгдириши, ҳалққа нисбатан шафқатли бўлиш, кибр ва ғурурдан қутулиш демакдир. Бошқача тарзда айтганда, тавозекорлик, одам фарзандига паст ва таҳқир нигоҳи билан қарамасликдирки, бу ҳам гўзал ахлоқ натижасидир. Кўнгил очиклиги, Аллоҳ таолога таслим бўлиб, ҳукмига эътироздан қочишни ҳам англатади.

“Фақрнома”да бу ҳақида фавқулодда таъсирли фикрлар айтилган: “Сўфий очик кўнгил бўлса, Ҳақ висолига етар”. “Дунё аҳли улуғликни даъво этар, охиратни ўйлаганлар кўнгил мусаффолиги ва фақрликни”. Агар сўфийга бало етса оҳ-воҳ қилмай сабрга таянар. Ва сўфий оч қолса ҳам, яланғоч қолса ҳам ғам-ғуссага берилмай, хушнудликда нафас олиб, сабрдан бошқа бир йўлга юз қаратмас, бу ҳам кўнгилнинг очиклигидандир.

Чин сўфийнинг ботини кибр ва нафсоний орзу-ҳаваслардан фориғлиги боис нима иш қилса, Аллоҳ ризосини кўзлаб қилади. Нафс ва анъониятни кучлантирадиган феъллар эса Ҳақ наздида мақбул кўрилмайди. “Фақрнома”да таъкидланиши бўйича, “Сўфий халқ кўрсин дея ибодат қилса, эллик йиллик тоат-ибодатини бир чақалик луқмага сотган бўлади ва бундай ҳаракатдан Тангри асло рози бўлмайди”. Ҳақиқат эшигининг бу илк мақоми валилар, набилар ва уларга эргашган солиҳ қулларда юз очадиган гўзал хислатлар манбаидир. Умуман, очик кўнгилли бўлиш сўфийга ҳар нарсада Ҳақни кўриш ва мушоҳада этишга бағоят кенг имкон беради. Шунда сўфий

“Оташга боқса Ҳақни кўрар, агар сувга қараса Ҳақни кўрар ва агар ўтирса Ҳақни мушоҳада кўзи билан кўргай ва яна у илмал-яқин, айнил-яқин мақомига етишар”.

Некбинлик: Яхшини ёмондан, хунукни гўзалдан фарк-лашнинг илк шарт, окни қорадан, юксакни тубандан беҳато ажратишга қодир ақл соҳиби бўлмоқдир. Бу фазилатга эга кишилар ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ўртага қўйган ибодат ва одатларни, ҳам Ҳақ, ҳам халқ наздида мўътабар, мақбул талабларни қалб ила тасдиқлаб, тил ила иқрор этиб шахсиятларидаги тозаликларини намойиш қиладилар.

Дунёдаги ҳар бир нарса зиддият ила мавжуддир: ақл огоҳлик ва ғофиллик, беқарорлик ва хотиржамлик, кибр ва манманлик, ҳиммат ва ҳасислик, одамлик ва ноодамлик бир-бири билан ҳеч мувофиқ келмаслигини мутлоқ равишда идрок қилади ва тасдиқлайди. Чунки бу тазодий ҳодисаларда ақл соҳиблари учун далил ва ибратлар мавжуд.

Инсоннинг яхши-ёмонни таниб, фаолиятда адашмаслиги учун тўғри қарорлар бўлиши лозим. Олим ва орифлар билан ўтириб-туриш маънан ҳам, руҳан ҳам фойдали, “Ақлли зотлар билан суҳбат дин, дунё ва охирада кам бўлмасликка сабабдир. Аҳмоқ тоифа билан мусоҳиблик дин ва дунёда қосирлик, ўлим пайтида надомат, охирада эса хусрондир”.

Яхши ва ёмонни бир-биридан ажратишни ҳар бир мусулмон шаръий ва диний мезонлар орқали амалга оширади. Буюқларимиз “Гўзалнинг ҳам гўзали, гўзал хулқдир”, дейишган. Мана шуни сира-сира унутмаслик керак. Аҳмад Яссавий ва Юнус Эмро асарларида ифодасини топган шаклдаги Некбинлик тасаввуфнинг асл ғоясидир. Чунки некбинлик ҳар кимга меҳр, ҳурмат, ёрдам, шафқат ва марҳамат улашишдир. Некбинликнинг энг муҳим сифати, етмиш икки миллатга ҳам айни кўз билан қараш, яхши гапириш, ҳеч бирига нафратни раво кўрмасликдир.

Аҳмад Яссавий яратилган ҳар борлиққа бир хил назар-

да боқишни билган, шундай ҳаракат қилган, шу боисдан ҳам ўн асрдан буён улуғ пирнинг муборак номи ва ирфоний мероси севилиб, эъзоланиб келинаётир. Ана шу сабабдан “Фақрнома”да Некбинлик ҳақиқатнинг иккинчи моддаси ўлароқ ўрин олган. Чунки у ёмонни яхшидан ажратишни осонлаштирадиган, ҳар кимга айни кўзда қарашга чорлайдиган ва бугун биз ҳам ниҳоятда муҳтож бўлган бир қадриятдир.

Ҳалолсеварлик: Ризкдан бошқа ҳар қандай нарсага қўл чўзмок диний нуқтаи назардан ҳаромдир. Шайхларга тегишли бўлимда Яссавий ушбу мавзуга аниқлик киритиб: *“Шайх улдурки ниёз олса, мустаҳақларга бергайлар. Агар олиб ўзлари есалар, мурдор эт емишдек бўлғай. Агар тўн қилиб кийсалар, ул тўн тўзгунча Ҳақ таоло намоз ва рўзасини қабул қилмағай. Ва агар олгон ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло ани дўзахда турлук азобга гирифтор қилғай. Ва агар андоғ шайхга бир киши эътиқод қилса, кофир бўлғай. Андоғ шайхлар малъун турур. Анинг фитнаси дажжолдин батар турур. Шариадда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур”*, дейди.

Ҳақиқат босқичидаги бу учинчи мақом маъқул ва номақул интилишларни ажратиш, ҳалол ризкка моне нарсаларни билишдан бошлаб токим қаноат, сабр ва тавозега қадар узаядиган тушунчаларни қамраб олади. Аҳмад Яссавийга кўра, *“Сўфий шубҳа ботқоғига ботмаслиги учун ҳатто ҳалол бўлса-да, ортиқча еб-ичишдан тийилиши лозим”*. Бу фикр мавзуга бошқа бир жиҳатдан қарашни ҳам талаб қилади ва бунга ҳам ҳалолу ҳаром доирасида, ҳам нафснинг еб-ичишдан қувватланиши эътиборидан диққат қилиниши керак. Нафсни қондириш учун ўзганинг ризкига кўз олайтириш ёки халқдан озик талаб айлаш сўфийнинг тасаввурга ҳам келтириши мумкин бўлмаган ишдир. Бу ҳақда “Фақрнома”да *“Сўфий емак-ичмакни халқдан тиламасин”*, дейилган.

Дунёвий маънода тўқ бўлиш яъни фақат тириқчилик таш-

виши билан банд бўлиб мосиводан йироқлишиш бир фалокат. Яссавий бу хусусда *“Агар ёлғиз бўлса, фалокатлар юзага келади”*, дейди. Демак, хайрсевар нафсни енгиш, ҳиммат ва жўмардликка содиқ бўлиш, ўзгаларга зарра қадар ҳам зарар етказмасликни чуқур билиши лозимдир.

Ҳеч бировни ранжитмаслик: Ҳилм сифати, одамларнинг ҳиссий ҳамласи, қаҳр ва ғазабларидан ўзни муҳофаза айлашдирки, бунга ҳам ўзгаларга озор етмаслик орқали эришилади. Бошқаларга яхшилик ишташ ва ҳар бир киши билан яхши муомалада бўлиш мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарз. Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) эса жуда аниқ қилиб *“Мусулмон тили билан ҳам, қўли билан ҳам ўзгаларга зарар етказмайдиган киши”*, деганлар. Кексаларга хурмат, ёшларга шафқат ва марҳамат, яхши хулқларнинг зийнати эрур. Мусулмонлик ҳар қандай зулмга қарши тура билиш, бошқаларни зулм ва зўравонликдан муҳофаза айлашни мажбурият ҳисоблайди. Шу маънода *“Ердагиларга марҳамат қилингизки, кўкдагилар ҳам сизларга марҳамат этсинлар”* ҳадиси алоҳида эътиборга лойиқдир.

Фақрни дастур этиш: Фақирлар бой-бадавлатлик “мутлак молик” Аллоҳу таолога мансублигини ҳам завқан, ҳам виждонан чуқур англайдиган зотлардир. Маърифат йўлида фақирлик ила танилган киши ўзини мосиво, яъни ташқи дунёга алоқдор деб билгани учун унга фақр дейилиши нафсидан киноятдир.

Анбиё ва орифлар мақоми бўлган фақр мақомига юксалиб йўл юриш сўфийнинг бош мақсадидир. Ҳол, амал ва мақомларни ўзидан йироқ кўриши учун фақрликда сўфийликдан бир устунлик сифати бор.

Тасаввуф дунёсидаги айрим муршидларнинг фақир қиёфасида кўринмасликка ҳаракат қилишларининг сабаби, ўзларини кўплик – қасратдан йироқ сақлашлари учундир.

Сайри сулук соҳиби бўлиш: Сайри сулук, Ҳақ даргоҳига етишиш мақсади ила бир раҳбар раҳнамолигида бошланади-

ган маънавий ва рухий йўлчиликдир. Солик аталмиш йўлчи, нафсидаги чиркин хўйлардан қутилиб, яхши хулқларга соҳиб бўлиши миқдорида йўлчиликда бир натижага эришади. Сайри сулукдан мақсад, соликнинг башарий орзу ва истакларига барҳам бериб, том маъноси ила ўзида илохий иродани шакллантириб, шу зайлда бошқа инсонларга раҳбарлик қилишга имкон берадиган комил инсон мартабасини эгаллашдир. Бир муриднинг сайри сулукини ниҳоясига етказиши ана шу ниятнинг юзага чиқиш маъносини ифодалайди. Сайри сулукнинг тўрт мартабаси мавжуд:

Сайри илаллох. Нафс манзилларидан чиқиб ҳақиқий вужудга қараб (уфқи мубинга) сафар айлашдир. Бу биринчи сайр, қалб мақомининг ва исмларининг тажаллийларидан бошланади.

Сайри филлох. Соликнинг Аллох сифати билан сифатланиб, исмлари билан исмланиши ва ўша исмларга хос маънода яшаш ҳамда илохий ахлоқни ўзлаштириб муқаддас уфққа етишмоқ учун башарий хусусиятларнинг барчасини фоне этмоғидир. Бу сафарнинг охирида олам юзидаги парда четга сурилиб, соликка ладуний илм ато этилади. Тарикат аҳли бунга бақобиллох – Аллох ила бор бўлиш, дейишади.

Сайри аниллох. Бу сайр ваҳдатдан, касратга, яъни бирликдан кўпликка томон сафардир. Бундан мақсад Ҳақдан ҳалққа қайтиб толибларни тарбия ва иршод қилмоқдир. Шу боис ушбу мартабага “бақо баъд ал-фано”, йўқ бўлишдан кейин бор бўлиш, абадийликка эришиш, хушсизликдан сўнг хушга келиш дейилади.

Сайри фил-ашё. “Фақрнома”да бу ҳол “орифнинг ашёга сайри, олам илми илк сайрда кўнгил лавҳидан ўчгач, яна бир мавжудликнинг алоҳида-алоҳида майдонга келишидан ва ашёни таниш камоли ила билишдан иборат”, дейилган. Демак, бу мақом мақомларнинг энг олийсидир. Бу изоҳлардан англашилганидек, сайри илаллох билан сайри филлох, валоят мар-

табасига кўтарилиш, сайри аниллоҳ ила сайри фил – ашё эса даъват ва иршод мақомига етишмоқ учундир.

Сир саклаш. Тасаввуф истилоҳида сир “маъно эътибори ила мавжудлиги бор-йўқ орасида яширин, ёки Ҳақнинг ғойиб ҳолга келтириб халққа ошқор қилмайдиган нарсалар” демакдир. Бунда назарда тутилган сир, илоҳий сир саналади. Сирри рубубият ҳам дейиладиган ушбу сир сўфийдан ладуний ва тариқат сирларини мутлақо ошқор айламасликни талаб этади. Чунки илоҳий сир, айни замонда илоҳий жазбага ҳам ишорат қилади. Шу боис аҳли тариқат “сар (бош) бер, лекин сир берма” талабига қатъий риоя этишган. Сўфий, унга ишонилган сирни яшира билган вақтигача сирри тажаллиёт, яъни тажаллиларнинг сиридан воқиф бўла билади.

Тўрт эшик – қирқ мақомни билиш ва эгаллаш: “Фақрнома”да кўп бора баён этилганидек, фақр йўлига кирган сўфийнинг илк амали: шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат мақомлари ҳамда талаблари бўйича яшашдир.

Аллоҳ васлига муштоқ сўфий ушбу тўрт мақом ва уларнинг унсурларини билиб, шу асосда ҳаракатланиши керак. “Фақрнома” маъно эътибори билан ана шу мақомларни изоҳлайдиган бир рисоладир. Зеро, шулар сайри сулукнинг асослари бўлган. Сўфий дарвешликнинг барча шартлари каби нафс тарбиясини худди шу марҳалаларда яшаш орқали амалга оширади. Шариатсиз бир тариқат ҳаётини яшаш асло мумкин эмас. Шунинг назарда тутиб Яссавий “Фақрнома”да:

*Шариатнинг бўстонида жавлон қилдим,
Тариқатнинг гулзоринда сайрон қилдим.
Ҳақиқатда қанот қоқуб тайрон қилдим,
Маърифатнинг эшигини очтим, дўстлар, –*

деган.

Вуслат: Маълумки, тўрт эшик – қирқ мақом бўлиб Раббининг висолига етишмоқдир. Тўла маънода бу вуслатга эришмоқ учун сўфий тўрт эшикнинг қирқ мақомини ижтимо-

ий ҳаётида яшаши, инсонийлик хизматига бел боғлаши, ватан ва миллат бирлиги ҳамда тариққиёти йўлида сурашиши, кундан кунга илм билан ўзини қувватлантириши, илмдан амални ҳеч ажратмаслиги зарурдир.

Қулнинг Парвардигорига етишиши учун, Аллоҳнинг бирлиги, зоти, сифатларини билиш, сабрли бўлиш, ўлимдан аввал ўз нафсини маҳв этиш, дунёга басират нигоҳи билан боқиш, илми ладун имконият ва имтиёзларидан фойдаланишида жуда илдамлаш лозим.

Агар бир киши қирқ мақомдан бирини эгаллашда ноқисликка йўл қўйса ҳам Ҳақ даргоҳига етиб боролмайди. Айтайлик, бир одам Аллоҳ борлиғи ва бирлигини тилида иқрор айлаб қалбида тасдиқ этолмаса, қолган шартларни бажаришдан ҳеч натижа чиқмайди, албатта.

“ФАҚРНОМА”НИНГ АЙРИМ ГОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Тасаввуфнинг ижтимоий ҳаётдаги муҳим вазифаси таълим ва тарбиядир. Шу боис диний тасаввуфий асарларда кўп ишлатиладиган ифода тарзларидан бири насиҳат ва хитоб орқали сўзлаш ҳисобланади. Яссавийнинг “Фақрнома”сида насиҳат ва хитоб йўлидан анча унумли фойдаланилган. Унда бир қанча парчалар “Эй дарвеш”, “Эй толиб” деб бошланади:

“Эй толиб, агар Ҳақни талаб қилиб тонай десанг, андоғ пирга қўл бергилким, шариатда орифи биллоҳ бўлса, тариқатда воқифи асрор бўлса, ҳақиқатда комили мукам-мал бўлса, маърифатда дарёи уммон бўлса. Андоғ пирга қўл бергилким, ишинг саодат бўлгай. Агар мурид шариат илмини билмаса, шариат илмини ўргаткай. Агар тариқатда воқе пайдо бўлса, тариқат илми билан йўлга солгай ва ҳақиқат соридин муридга йўл кўрсатгай ва маърифатда жазбаи Ҳақ пайдо қилдургай”.

“Эй дарвеш, машойих мотақаддаманинг фақирлиқини қабул қилиб, сўзларига пайравлиқ қилиб, аҳком ва арконларини билиб, ҳавову ҳавасни тарк қилиб, нафсни мужоҳада ёйи бирлан синдуруб ўзига мутеъ қилиб ва қанотни пеша қилиб қазосига рози бўлуб балосига сабр қилиб неъматига шукр қилиб айтган рисолага амал қилиб Худойи таолонинг амрларини бажо келтурса, дарвешлик оти анга мусаллам бўлур. Йўқ эрса, буларни билмай шайхлиқ даъвосин қилса, қиёмат куни қора юзлуг бўлуб шарманда бўлгай. Наъзу биллаҳи мин залик. Фақирлиқ мартабаси мақоми аъло турур. Ҳар кимга муяссар бўлмас”.

Диний тасаввуфий турк адабиётига мансуб асарлардаги дидактизмга муқобил сифатида кенг қўлланилган ифода шаклларида яна бири “тўғридан тўғри англатиш” шаклидир. Бу “Фақрнома”да ҳам кузатилади:

“Шайх улдурки ниёз олса, мустаҳақларга бергайлар. Агар олиб ўзлари есалар, мурдор эт емишдек бўлгай. Агар тўн қилиб кийсалар, ул тўн тўзгунча Ҳақ таоло намоз ва рўзасини қабул қилмагай. Ва агар олгон ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло ани дўзахда турлук азобга гирифторм қилгай. Ва агар андог шайхга бир киши эътиқод қилса, кофир бўлгай. Андог шайхлар малъун турур. Анинг фитнаси дажжолдин батар турур. Шариятда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур”.

Шарқ адабиётида такрор-такрор қўлланилган бадиий усуллардан бири ҳеч шубҳасиз, ташбиҳдир. Ташбиҳли ифодалар ўзига хос бир жонлилиқ касб этиши билан бирга, ўқувчи таассуротларини ҳам ёрқинлаштиради. Фақр атамасини Яссавий турли нарсаларга қиёслаб, шундай ифода билан изоҳлайди:

“Фақр бир тоғ эрур, барча конларни макони турур... Фақр бир дарёе турур. Ул дарёнинг поёни йўқ... Фақр бир пуште турур. Фақр нури Худо турур, ҳар кимга ул нурни зиёси тегса, анинг зиёсидин камоли ишқ топар... Фақр бир тоғи давлат турур, ҳар ким бошига қўйди, икки жаҳонда султон бўлди... Фақр бир ўт турур, ҳар кимнинг кўнглига тушти вужуди олтин олтин бўлди... Фақр бир шароб турур, ҳар киши журсъан нўш қилди то қиёматгача настлиқо бўлди”.

“Фақр – Ҳақ таолонинг боғи васлидин дарахте турур. Ул дарахтнинг бутоғи ақл турур, решаси ҳидоят турур, меваси хайру саховат турур, сояси қаноат турур, анинг бўйи шавқ турур”.

“Фақрнома”да савол-жавоб усулидан ҳам унумли фойдаланилган:

“Эй дарвеш, аҳволимиз нечук бўлгай? Эй дарвеш, билгил ва огоҳ бўлгилким, аввал калимаи шарият, иккинчи калимаи

тариқат, учунчи калимаи маърифат, тўртунчи калимаи ҳақиқатни билмак керак”.

Оят ва ҳадислар билан фикрни асослаш “Фақрнома”даги мана бу парчада осон кузатилади:

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) буюрдилар:

“Ҳуббул фуқарои минал иймон ва бугзул фуқарои мин ал куфр”, яъни фақирларни севиш имондандир, улардан нафратланиш куфр аломатидир.

Расули акрам ҳазратлари дедилар: *“Ҳурмат ул-фуқароил мўъминина аъзами индаллоҳи мин саъъис самавоти вал-арзийн”*, яъни мўъмин фақирларга ҳурмат, меҳр-муҳаббат кўрсатиш Аллоҳ таолонинг хузурида етти осмон ва ердан ҳам улугроқ ишдир.

Яна: *“Ал-қаноати канзи ла яфни”*. Яъни, қаноат битмас-туганмас хазинадир.

“Фақрнома”даги тақрир, саъж, тазод, ирсоли масол ва талмаҳлар унинг мароқ билан ўқилиб, осон англашилишига яқиндан ёрдам берган.

Тасаввуф бир мажоз хазинаси бўлганлиги боис, мутасаввуф шоирлар доимо мажоз билан қизиқишган. “Фақрнома”даги қуйидаги мисолларда айнан мажозий ифодалар аксини топган.

*Қудрат бирла Ҳақдин бизга фармон бўлди,
Тубсиз тенгиз ичра ялғуз туштум, дўстлар.*

Угон Изим ул тенгизга фармон қилди,

Биҳамдиллоҳ, сиҳат-солим кечтим, дўстлар, –

тўртлигида денгиздан кўзланган ҳақиқат фақрдир. Шайхул машойих фақрни *“тубсиз бир денгиз”* сўзлари билан мажозлантирган. Аҳмад Яссавий сайру сулукда кўзланган фақр мақомига Аллоҳнинг қудрати ва фармони ила етишиб, соғ-саломат нафас олишни баён этиб дейди:

Ёшим етти, умрум ўтти, кўкка учтум,

Бағрим тошти, ақлим шошти, ерга туштум.

*Нафсу шайтон хайли бирла кўб урушум,
Сабру ризо мақомотин ошитим, дўстлар.*

Мазкур тўртликда ёш ўтиб, умрнинг ниҳоясига етиши ва кўкка учишнинг таъкидланиши – бу мужоадаланинг охирланиши ва нафснинг орзу-ҳавасдан йироқлашуви демак. Сўфий “фанофиллох”га маҳзар бўла олиши учун нафсини тубдан ўзгартириб тозалаш лозим. Ана шундагина у Аллоҳга етиша олади.

*Аласт хамрин пири муғон тўё берди,
Ича бердим, миқдоринча куё берди.
Қул Хожя Аҳмадни ичу таши куё берди,
Толибларга дуру гуҳар сочтим, дўстлар.*

Дарвешнинг тариқат мартабаларини эгаллаши учун бир пирга боғланиши шарт. Чунки комил бир инсон, яъни муршидсиз Аллоҳга яқинлашишнинг ҳеч иложи йўқдир. Пири муғон эса ишқ шаробини ичирадиган ҳақиқий муршид саналади. Раҳбар ва раҳнамо қанча кучли ва билимдон бўлса, йўл қийинчиликларини енгиш ҳам ўшанча осонлашиб боради. Унинг қўлидан ичилган шароб илоҳий ишқ сирларини очади.

Хулласи калом, фақр дастури билан бошланган иршод охирлагач, солиқ юксаладиган энг сўнгги мартабани ишғол этиб “Комил инсон” сифатига ҳам, сиррига ҳам ноил бўлади.

АҲМАД ЯССАВИЙНИНГ «ФАҚРНОМА»СИ БИЛАН ҲОЖИ БЕКТОШИ ВАЛИЙНИНГ «МАҚОЛОТ»И ОРАСИДАГИ ЎХШАШЛИКЛАР

Тасаввуф тушунчасининг тамалини ояти карималар ва ҳадиси шарифлар ташкил қилади. Ояти карималар Куръони карим ила собит бўлганлиги учун ҳеч қанақа шубҳа-ихтилофга ўрин йўқдир. Аммо ҳадиси шарифлар кейинроқ жамлангани учун ҳазрати пайғамбарга оид сўзларнинг бир қисми саҳиҳ манбалар сифатида эътироф этилган ҳадис китобларида учрамайди. Масалан, саҳиҳ ҳадис ўлароқ сўфийлар нақл этганлари «Мен яширин бир хазина эдим, ўзимни ошкор қилишни истадим ва коинотни яратдим» мазмунидаги ҳадис мустақил ҳадис тўпламларидан ўрин олмаган. Сўфийлар бундай ҳолатларда маъно оламида ҳазрати пайғамбар билан кўришиб, ҳадисни биззот ўрганиш ва унинг тўғрилигини биззот унга тасдиқ этириш йўлидан борганлар¹², бошқалари каби ушбу ҳадисларни ҳам ўз тушунчаларининг асоси ўлароқ қабул қилганлар.

Сўфийларнинг зикр ва фикрларининг асосини оятлар ва оятларга мутобиқ ҳадислар ташкил этади.

Хусусан, истиколатгоҳ бўлмиш оламга нисбатан муносабатлари ва дунёни назарга илмасликларида мана бу ҳадисларнинг таъсири бўлган, албатта:

1. «Аллоҳ наздида дунёнинг пашша қанотичалик қиймати бўлганда эди, у ҳеч бир инкорчига бир ютумлик сув бермаган бўларди»¹³.

2. “Охиратга нисбатан дунёнинг қадри бирингиз

¹² İsmail Hakki Bursevi, Kenz-i mahfi. Misvak neşriyat, İstanbul 1980, s.10-11.

¹³ Tirmizi, Zühd, 13.

бармоғини денгизга сукишига ўхшайди. Бармоғи билан денгиздан олган сувни кўз олдига келтирсин».¹⁴

3. «Ҳар уммат учун бир фитна сабаби бор. Умматимнинг фитнаси мол-дунёдир».¹⁵

4. «Дирҳамга кул бўлганнинг бурни ерга ишқалансин, дирҳамга кул бўлганга қаҳр ёғилсин, киссасига асир бўлган хору ҳақир бўлсин».¹⁶

5. «Дунё бир лош-ўлимтиқдир, унинг толиби бамисоли бир кўппақдир».¹⁷

6. «Фақирлар билан бирга ўтириб-туриш камтарлик ва устун бир фазилатдир».¹⁸

7. «Аллоҳим мени фақир ўларок яшат ва фақир ўларок ўлдир».¹⁹

8. «Дунёда ғариб ёки йўловчи каби бўл, ўзингни охират аҳли деб бил».²⁰

Мазкур ҳадислар сўфийларнинг дунёга нисбатан эътиборсизликларини шакллантирган манбалардан ҳисобланади. Бунинг амалий кўринишини биззот ҳазрати Муҳаммаднинг ҳаётларида ҳам кўриш мумкин. Исломни тарғиб этиш даъвосидан воз кечиши эвазига Макканинг бошлиғи қилиш таклифни ҳазрати пайғамбар рад этгандилар. Кейинчалик ҳам обрў-эътиборга эга бўлишига қарамай, мискинликни ихтиёр айлаб «фақирлик фаҳримдир» деганлар. Зеро, «ҳабибим» ва «сен бўлмасанг эди, оламларни яратмас эдим» каби илоҳий лутфларга сазовор бўлган пайғамбарни бошқа пайғамбарлардан устунлигини намойиш этувчи асосий белгилардан бири ҳам ана шу сифатдир.

¹⁴ Muslim, Cennet, 55.

¹⁵ Tirmizi, Zühd, 26.

¹⁶ Buhari, Rikak, 10; İbn Mâce, Zühd, 58.

¹⁷ Acluni, I, 499.

¹⁸ Acluni, I, 329.

¹⁹ el-Leâli, II, 325.

²⁰ Buhari, Rikak, 3.

Унинг издоши ҳисобланган сўфийлар ҳам фақирликни ихтиёр этганлари боис, диний-тасаввуфий туркий адабиётда «Фақрнома»лар ёзилган. Фанофиллоҳга эришиш мақом-босқичларидан сўз юритувчи фақрномалардаги «фақр» сўзининг луғавий маъноси билан танишайлик:

«Қомуси олам» изоҳли луғатининг таржимасида «фақр» йўқсиллик маъносини билдириб, «ғино» (эҳтиёжсизлик - тарж.)нинг муқобили бўлиб келади. «Фақр» масдари матрук (тарк этилган, холи, фориг ўзак - тарж.) бўлиб, мустаъмал (кўхна - тарж.) исмдир. Сўфийя истелоҳотида «фақр» - мавҳум борликдан халос бўлиб, фақат фанофиллоҳга эришмоқ маъносида ишлатиладиган бир таъбирдир.²¹ Тадқиқотчи Абдулқодир Гўлпинорлига кўра эса, «фақр» тасаввуфда маънавий йўқлик мазмунида қўлланилади. Мавҳум ва назарий борлигини тарк айлаб, афъол, сифат ва зотини Ҳақда фоний этган киши ҳақиқий фақрга эришади, фақр битгач эса Аллоҳ ўзи қолади маъносидаги ҳадисга мувофиқ, фахрланадиган фақр мақомига ноил бўлади. Тасаввуф таъбирича, бундай инсон сон-саноксиз бойлик соҳиби бўлса-да, унинг учун асло зарари йўқ. Чунки кўнглида дунёга нисбатан заррача майл этмайдиган бу инсон мол-дунёга эмас, балки мол-дунёси унга кул бўлади.²²

«Фақр» калимасининг муштаққи (фоили, эгаси - тарж.) бўлган фақир «Қомус» таржимасида қуйидагича изоҳланган: «ал-фақир - фақру фаққа соҳибига айтилади. Жами «фуқаро», муаннаси «фақира» ва жами «фақоир»дир. Маълумки, фақрнинг даражаси - оиласига етадиган миқдорда нарсага эгаллиги билан белгиланади. Баъзи нусхаларда оиласини тебратадиган даражада нарсага қудрати етмасликдир, дейилади. Зоҳирда танланган бўлиб, арабларда фақир билан мискин орасида фарқ бор, дейдилар. Уларнинг фикрича, фақир «садди рамак» (ўлмаслик учун) етадиган миқдорда мол ва озуқага эга,

²¹ M.Z.Pakalın, Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, İstanbul 1946, c.I, s.585.

²² A.Gölpınarlı,Kaygusız-Vizeli Alaaddin, İstanbul 1932, s.132.

мискин эса ҳеч вақоси бўлмаган одамдир. Баъзиларга кўра эса, фақир деб муҳтож, гадо, мискин, залил ва ҳақирга айтилади.

«Ислому қомуси»да фақир куйидагича изоҳланган: «Моддий ва маънавий жиҳатдан қийин аҳволда қолган одам бўлиб, ғанийнинг муқобилидир. Фақир кейинги даврларга келиб, Аллоҳга муҳтож ва Унга таваккул қилган киши мазмунида ишлатила бошланди. Арабзабон ўлкаларда эса тиланчи, дарвеш маъносида қўлланилди.

Адабиётшуносу Огоҳ Сиррий Левент «фақир» калимасини изоҳлаб ёзади: «Фақир тариқатга янги қирган солиқдан талаб этиладиган, дунё неъматларига берилмай, озига қаноат қилган, бағрикенг бўлмоқ, нафсга асир бўлмаслик, мосиводан алоқани узиш, Худодан бошқасини ўйламаслик ва ўзини буткул Унга бағишлаш каби шартлардир. Солиқ тариқатдаги даражаларни бирма-бир босиб ўтиб, сайру сулуқини тугатар экан, мазкур фазилатларга эришиб боради. Ниҳоят охири мартаба фанофиллоҳ мақоми қолади. Бу эса ўзини Худонинг борлиғида йўқ қилишдир.

Демак, фақир - зохирда йўқсил бир ҳаёт кечириб, фанофиллоҳга етишмоқ учун қилинадиган мужоҳада ва босиб ўтиладиган мақомларни ифодаловчи тасаввуфий истелоҳдир. Бу мақомларни акс эттирувчи асарларга «Фақрнома» дейилади.

Диний-тасаввуфий туркий адабиётда фақр мақомларидан хикоя қилувчи адиб Ошиқпошозоданинг «Фақрнома» маснавийси каби мустақил асарлар билан бир қаторда, турли тасаввуфий табақот китобларида алоҳида фақрнома боблари мавжуд.

Биз ушбу мақоламизда Хожа Аҳмад Яссавий «Девони хикмат»ининг Қозон ва Тошкент нусхалари муқаддималаридан ўрин олган «Фақрнома» билан Ҳожи Бектоши Валининг «Мақолот» асаридаги тўрт эшик-қирқ мақом орасидаги ўхшашликлар устида тўхталамиз. «Валоятнома»га кўра, шайх Лукмони Парранда воситасида ўзаро туташган бу икки улуғ

мутасаввифларнинг фикрий муштарак жиҳатларига эътиборни қаратамиз.

Яссавийда тўрт эшик-қирк мақом куйидаги шаклдадир:

А. ШАРИАТДАГИ ЎН МАҚОМ:

1. Ҳақ таолонинг бирлигига, борлигига ва зотиға имон келтирмоқ,
2. Намоз ўқимоқ,
3. Рўза тутмоқ,
4. Закот бермоқ,
5. Ҳажга бормоқ,
6. Мулойим сўзлашмоқ,
7. Илм ўрганмоқ,
8. Ҳазрати Расули ақрам суннатларини бажо келтирмоқ,
9. Амри маъруфни бажо келтирмоқ (шариат буюрган ишларни адо этиш),
10. Наҳй мункар қилмоқ (шариат таъқиқлаган ишлардан тийилмоқ).

Б. ТАРИҚАТДАГИ ЎН МАҚОМ:

1. Тавба қилиш,
2. Пирга қўл бериш,
3. Хавф (қўрқув),
4. Ражо (умид),
5. Вирди авқотини бажо келтириш (маълум вақтларда Қуръондан суралар ёки дуолар ўқиб адо этиладиган ибодатни бажариш),
6. Пир хизматини бажариш,
7. Пирнинг ижозати билан сўзлаш,
8. Насиҳат тинглаш,
9. Тажрид бўлиш,
10. Тафрид бўлиш.

В. МАЪРИФАТДАГИ ЁН МАҚОМ:

1. Фано бўлиш
2. Дарвешликни қабул қилиш,
3. Ҳар кору ҳолда таҳаммул этиш,
4. Ҳалол тойиб талаб этиш (ҳалол ва гўзал тилак тилаш),
5. Маърифатли бўлиш,
6. Шариат ва тариқатни маҳкам ушлаш,
7. Дунёни тарк қилиш,
8. Охиратни ихтиёр этиш,
9. Вужуд мақомини билиш,
10. Ҳақиқат асрорини англаш.

Г. ҲАҚИҚАТНИНГ ЁН МАҚОМИ:

1. Туфроқ бўлмоқ,
2. Яхшини ёмондан фарқлай олиш,
3. Катта луқмага кўл узатмаслик,
4. Ёз луқмасини Ҳақ йўлига бахшида этмоқ,
5. Ҳеч кимга озор бермаслик,
6. Фақирликни инкор этмаслик,
7. Сайру сулук айлаш,
8. Ҳар кимдан сирни пинҳон тутиш,
9. Шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат мақомини билиш ва амал этиш,
10. Ҳазрати Раббил-Иззатни топиш.

Ҳожи Бектош Валининг «Мақолол»ида эса тўрт эшик-қирқ мақом мана бундай тарздадир:

А. ШАРИАТДА ЁН МАҚОМ:

1. Имон келтирмоқ: улуғ Тангрига ишонмоқ, буйруғини бажармоқ имондандир. Фаришталарига инонмоқ, Тангрининг Куръонига ва китобларига инонмоқ, дўстларига инонмоқ, қиёматга инонмоқдир.²³

²³ Türk kültürü ve Hacı Bektaş Vakfı, Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli, Ankara 1988, s.54-56.

2. Илм ўрганмоқ,
3. Намоз ўқиш, закот бериш, рўза тутиш, имкони етса ҳажга бориш, сафарбарлик чоғида қочмасдан душманга қарши курашмоқ ва жанобатдан тамизланиш,
4. Ҳалол ризқ талаб этиш, рибони ҳаром билиш,
5. Никоҳ,
6. Ҳайз ва нифос чоғида жинсий алоқа қилишни ҳаром билиш,
7. Суннат ва жамоат (аҳли суннат вал жамоат) аҳлидан бўлиш,
8. Шафқат,
9. Покиза еб, тоза кийинмоқ,
10. Амри бил-маъруф ва наҳй мункар, яъни яхшиликка буюриб, ярамас ишлардан сақланиш.²⁴

Б. ТАРИҚАТДА ЎН МАҚОМ:

1. Пирдан қўл олиб тавба қилиш,
2. Мурид бўлиш,
3. Соч тарошлаш,
4. Нафс мужоҳадасида етишмоқ,
5. Хизмат айлаш,
6. Хавф,
7. Ражо,
8. Хирқа, занбил, қайчи, жойнамоз, тасбех, игна ва асо.
9. Соҳиби мақом, соҳиби жамият, соҳиби насихат, соҳиби муҳаббат бўлиш,
10. Ишқ, шавқ, сафо ва фақирликдир.²⁵

В. МАЪРИФАТДА ЎН МАҚОМ:

1. Адаб,
2. Қўрқув,

²⁴ Prof. Dr. M. Es'ad Coşan-H.Özbay. Makalat, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s.13-14.

²⁵ Ўша асар, 15-18 б.

3. Парҳезкорлик,
4. Сабр ва қаноат,
5. Ҳаё,
6. Жўмардлик,
7. Илм,
8. Мискинлик,
9. Маърифат,
10. Ўзни билиш.²⁶

Г. ҲАҚИҚАТДА ЎН МАҚОМ:

1. Туфроқ бўлиш,
2. Етмиш икки миллатни ҳам камситмаслик,
3. Қўлдан келганни дариф тутмаслик,
4. Дунёда яратилган барча нарсалардан хотиржам бўлиш,
5. Мулк соҳибига юз буриб, юздан тер оқишиш (тер - ярати-
лиш сабаби бўлмиш нури Муҳаммадийдир),
6. Сухбатда ҳақиқат сирларини сўзлаш,
7. Сайру сулук,
8. Сир,
9. Муножот,
10. Аллоҳ висолига етишиш. Қовушмоқ шундадир.²⁷

Муқояса:

Ҳар икки асарнинг ўхшаш ва фарқли мақомлари қуйидагичадир (Модда сўнгидаги ҳарф асарга, рақам эса мақомнинг тартиб рақамини билдиради):²⁸

А. ЎХШАШ МАҚОМЛАР:

а) шариатда:

1. Имон: Я/1 - М/1.
2. Намоз: Я/2 - М/3.

²⁶ Ўша асар, 19 б.

²⁷ Ўша асар, 20 б.

²⁸ Яссавий «Фақрнома»сини «Я», Ҳожи Бектош Вали «Мақо-
лот»ини «М» ҳарфлари билан белгиладик.

3. Рўза: Я/3 - М/3.
4. Закоат: Я/4 - М/3.
5. Ҳаж: Я/5 - М/3.
6. Илм: Я/7 - М/2.
7. Суннатга риоят: Я/8 - М/7.
8. Амри маъруфга риоят: Я/9 - М/7.
9. Наҳй мункарга риоят: Я/10 - М/10.

б) тариқатда:

1. Тавба: Я/1 - М/1.
2. Кўл олмоқ: Я/2 - М/1
3. Хавф: Я/3 -М/6.
4. Ражо: Я/4 - М/7.
5. Пирга хизмат: Я/6 - М/5.
6. Насихат тинглаш: Я/8 - М/9
7. Тажрид: Я/9 - М/4.
8. Тафрид: Я/10 - М/4.

в) маърифатда:

1. Фано: Я/1 - М/8.
2. Таҳаммул: Я/3 - М/4.
3. Ҳалол ва яхшини тилаш: Я/4 - М/4.
4. Маърифатни эгаллаш: Я/5 - М/9.
5. Тарки дунё: Я/7 - М/8.
6. Вужуд мақомини билиш: Я/9 - М/10.
7. Ҳақиқат асрорини англаш: Я/10 - М/9.

г) ҳақиқатда:

1. Кўнгли поклиги: Я/1 - М/1.
2. Ўзини ва молини Ҳақ йўлига сабил айлаш: Я/4 - М/3.
3. Ҳеч бировни ранжитмаслик: Я/5 - М/4.
4. Сайру сулук этиш: Я/7 - М/7.
5. Сир сақлаш: Я/8 - М/8
6. Шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат мақомларини билиш ва уларга амал қилиш: Я/9 - М/7.
7. Ҳаққа етишмоқ: Я/10 - М/10.

Б. ФАРҚЛИ МАҚОМЛАР:**а) шариатда:**

1. Юмшоқ сўзлашиш: Я/6.
2. Ҳалол ризқ топиш ва рибони ҳаром деб билиш: М/4.
3. Никоҳ: М/5.
4. Ҳайз ва нифос чоғида жинсий алоқани ҳаром деб билиш: М/6.
5. Шафқат: М/8.
6. Покиза таом ейиш ва тоза кийиниш: М/9.

б) тариқатда:

1. Вирди авқотини адо этмоқ: Я/5.
2. Пир ижозати билан сўзлаш: Я/6.
3. Мурид бўлиш: М/2.
4. Соч тарошламоқ: М/3.
5. Хавф: М/6.
6. Хирқа, занбил, қайчи, жойнамоз, тасбех, игна, асо: М/8.
7. Ишқ, шавқ, сафо ва фақирлик: М/10.

в) маърифатда:

1. Дарвешликни қабул қилмоқ: Я/2.
2. Шариат ва тариқатга маҳкам амал қилмоқ: Я/6.
3. Охиратни ихтиёр айламоқ: Я/8.
4. Сабр ва қаноат: М/4.
5. Мискинлик: М/8.
6. Маърифат: М/9.
7. Ўзини билиш (нафсини таниш): М/10.

г) ҳақиқатда:

1. Яхшини ёмондан фарқлаш: Я/2.
2. Бир бурда луқмага қўл узатмаслик: Я/3.
3. Фақирликни инкор этмаслик: Я/6.
4. Етмиш икки миллатни камситмаслик: М/2.
5. Мулк соҳибига юз бурмоқ, тер оқишиш - Муҳаммад ну-рини топиш: М/5.

6. Сухбатда ҳақиқат сирларидан сўзламоқ: М/6.

7. Муножот: М/9.

Киёслардаги ўхшашлик ва фарқлардан маълум бўлаётирки, Шариат эшигида Яссавий зикр этган ўн мақомдан тўққизтаси Ҳожи Бектошда ҳам айна тарздадир. Ҳожи Бектошда фақат намоз, рўза, ҳаж, закот мақомлари алоҳида модда ҳолида берилиб, бунга илова ўлароқ ҳалол ризк, никоҳ, ҳаром, шафқат ва поклик моддалари баён этилгандир. Фарқли бўлиб кўринган ушбу ифодалар Яссавийнинг амри маъруф-наҳй мункар мақомларидан бошқаси эмас. Тариқат эшиги бўйича Яссавий билан Ҳожи Бектошнинг етти мақоми муштаракдир. Яссавийда учрамайдиган соч тарошлик ила хирқа, занбил ва асо каби моддий унсурларнинг кейиндан илова қилиниши жуда муҳтамалдир.

Маърифат ва Ҳақиқат эшигидаги етти мақомларнинг ўхшашлигини кўрамиз. Бошқа учтаси аслида бир, фақат ифодаси фарқли мақомлардан иборат.

Тўрт эшикда зикр қилинган қирқ мақомдан ўттизтаси бир-бири билан айнан ўхшаш. Қолган ўнтаси ёлғиз ифодада фарқланишларга эга.

Ҳадди зотида бу қадар жузъий фарқланиш бўлган бир асарнинг икки нусхасида ҳам кўрингани учун буларни фарқ деб ҳам бўлмайди. Шундай экан, бу кичик муқояса Яссавийнинг ва Ҳожи Бектошнинг Туркистонда бошланган айнан бир анъананинг вакиллари бўлиб, икковининг ҳам моддий жиҳатдан бўлмаса-да, маънавий жиҳатдан мурид-муршид муносабатига эга бўлганликларини исботламоқда.

“ФАҚРНОМА”^{29*}

“Аммо билгил ким бу рисолаи кутб ул-актоб ва сарвари машойих султон ул-авлиё ва бурхон ул-аткиё, фарзанди хони хазрати султон ул-анбиё саллаллоху алайхи вассаллам, хазрати султон Хожа Аҳмади Яссавий андоғ айтибдурлар ким, биздин сўнгра охируз замон якин бўлгонда андоғ машойихлар пайдо бўлғай ким, иблис алайхиллаъна алардин сабақ олғай ва ҳама халқ аларға муҳиб бўлғай ва муридларини бошқаролмағайлар.

Ул шайхлар ким муридларидин тамаъ қилғай ва жонини куфру залолатдин айирмағай ва аҳли бидъатни яхши кўргай (ва аҳли суннатни ямон кўргай ва илми шарият бирла амал қилмағай ва номаҳрамларға кўз солғайлар ва ямонлиғ пеша қилиб Аллоху таолонинг раҳматидин умид тутқайлар ва машойих ишларини хор кўргайлар, муридлари рад бўлғай, ўзлари (ҳам) муртад бўлғайлар. Ва яна хорлиқ, зорлиқ бирла муридларининг эшигида юргайлар, ул ҳолда муридларидин ниёз олғайлар. Агар муридлари назру ниёз бермаса, урушқайлар ва айғайларки: “Ман безорман, Худо безор” дегайлар.

Шайх улдурки ниёз олса, мустаҳақларға бергайлар. Агар олиб ўзлари есалар, мурдор эт емишдек бўлғай. Агар тўн қилиб кийсалар, ул тўн тўзгунча Ҳақ таоло намоз ва рўзасини қабул қилмағай. Ва агар олгон ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло ани дўзахда турлук азобға гирифтор қилғай. Ва агар андоғ шайхға бир киши эътиқод қилса, кофир бўлғай. Андоғ шайхлар малъун турур. Анинг фитнаси дажжолдин батар турур. Шариятда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур.

Эй толиб, агар Ҳақни талаб қилиб топай десанг, андоғ пирга қўл бергилким, шариятда орифи биллоҳ бўлса, тариқатда

^{29*} Профессор Камол Эраслон нашрга тайёрлаган матн.

вокифи асрор бўлса, ҳақиқатда комили мукаммал бўлса, маърифатда дарёйи уммон бўлса. Андоғ пирга қўл бергилким, ишинг саодат ёўлгай. Агар мурид шариат илмини билмаса, шариат илмини ўргаткай. Агар тариқатда воқе пайдо бўлса, тариқат илми билан йўлга солғай ва ҳақиқат соридин муридга йўл кўрсатгай ва маърифатда жазбаи Ҳақ пайдо қилдурғай. Шайх Зуннуни Мисрий раҳматуллоҳи алайҳи андоғ айтибдурларки, “мурид қирқ йил хизмат қилмағунча, шайхлик ва фақирлик ва дарвешлик ўрни анга тайин бўлмас ва хирқа киймаги анга раво эрмас. Ҳазрати султон Аҳмад Яссавий айтибдурларки, ҳар ким пирлик ва шайхлик даъвосини қилур бўлса, қирқ йил то пирнинг хизматида юрмагунча шайх ўрни анга раво эрмас. Ва агар мурид олса рад турур. Ҳар ким дарвешлик даъвосин қилса, аввал Ҳақ амрина бўйинсунуб шариат амри бирла йўлга юргай ва ботил ишлардин ва бидъат ишлардин парҳез қилғай. Кеча қиём бўлмағунча ва кундуз хизмат қилмағунча шайхлик даъвосин қилса, иши ботил турур. Ҳар ким шариат амридин чикса, муртад турур. Агар тавба қилмай дунёдин борса, Ҳақ таоло тамуғда турлуг азобга гирифтор қилғай.

Эй дарвеш, агар зоҳид бўлса риёйи ва агар обид бўлса савдойи (ва агар) сўфи бўлса гадойи (ва агар) дарвеш бўлса харжойи, сўфиликлари мурдор, ишлари фасод, муридлари муртад, сўфиликлари худройлик, дарвешликлари тамаълик, ниятлари фитналик, тариқалари ибоҳат, суннатлари бидъат, феъллари қабоҳат, натижалари шақоват, сирлари хиёнат ва ғусллари жанобат. Сўфиларда риёзат йўқ, фақирларда қаноат йўқ, ғанийларда саховат йўқ, дарвешларда ваҳми қиёмат йўқ.

Эй дарвеш, аҳволимиз нечук бўлғай? Эй дарвеш, билгил ва огоҳ бўлғилким, аввал калимаи шариат, иккинчи калимаи тариқат, учунчи калимаи маърифат, тўртунчи калимаи ҳақиқатни билмак керак. Агар сўфи бўлуб бу калималарни билмаса сўфи эмас.

Калимаи шариат бу турур: “Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ”.

Калимаи тариқат бу турур: “Ла илаҳа иллаллоҳу саффан саффа Муҳаммадур расулуллоҳ”.

Калимаи маърифат бу турур: “Ла илаҳа иллаллоҳу азаматиҳи Муҳаммадур расулуллоҳ хилқати”.

Калимаи ҳақиқат бу турур: “Ла илаҳа иллаллоҳу бикудратиҳи Муҳаммадур расулуллоҳ рисалатух”.

Эй дарвеш, машойих мотақаддаманинг фақирлиқини қабул қилиб, сўзлариға пайравлиқ қилиб, аҳком ва арконларини биллиб, ҳавову ҳавасни тарк қилиб, нафсни мужоҳада ёйи бирлан синдуруб ўзига мутеъ қилиб ва қанотни пеша қилиб қазосиға рози бўлуб балосиға сабр қилиб неъматига шукр қилиб айтган рисолаға амал қилиб Худойи таолонинг амрларини бажо келтурса, дарвешлик оти анга мусаллам бўлур. Йўқ эрса, буларни билмай шайхлик даъвосин қилса, қиёмат куни қора юзлуг бўлуб шарманда бўлғай. Наъзу биллаҳи мин залик. Фақирлик мартабаси мақоми аъло турур. Ҳар кимга муяссар бўлмас.

*Қудрат бирлан Ҳақдин бизга фармон бўлди,
Тубсиз тенгиз ичра ялғуз туштум дўстлар.
Ул денгизга Уғон Изим фармон қилди,
Биҳамдиллаҳ сиҳхат салом кечтим дўстлар.*

*Ёшим етти, умрум ўтти, кўкка учтум,
Бағрим тошти, ақлим шошти, ерга туштум.
Нафсу шайтон хайли бирла кўб уруштум,
Сабру ризо мақомотин оштим, дўстлар.*

*Тўққузумда тугал турдум, тўкулмадим,
Ўн ёшимда ўнг-сўлимга ўргулмадим.
Ўн биримда ўз нафсима зобит бўлдим,
Фақру ризо мақомотин оштим, дўстлар.*

Ўн иккимда барча арвоҳ калом қилди,
 Хурлар қаршу келиб манга салом қилди.
 Сир шербатин соқий бўлуб манга сунди,
 Адаб б ирлан ул шаробдин ичтим, дўстлар.

Ўн учумда гаввос бўлуб дарё чўмдим,
 Маърифатни гуҳарини сирдин тердим,
 Шамъин кўруб парвонадек ўзум урдим,
 Беҳуш бўлуб ақлим кетти, шоштим дўстлар

Ўн тўртумда туфроқ сифат хорлиқ торттим,
 Ху-Ху тею бошим бирла тунлар қоттим.
 Минг олтунни қийматини бирга соттим,
 Аҳли аёл, хонумондин кечтим дўстлар.

Ўн бешимда даргоҳига сизгиниб келдим,
 Ёзуқ бирла ҳар иш қилдим, хато қилдим,
 Тавба қилиб, Ҳаққа бўюнсунуб келдим,
 Тавба қилиб, ёзуқлардин қочтим, дўстлар.

Жибрил ваҳй келтурдилар Ҳақ Расулга,
 Оят келди зикр айтгил деб жузву кулга.
 Хизр бобом солди мани ушбу йўлга,
 Андин сўнгра дарё бўлуб тоштим, дўстлар.

Шариатнинг бўстонида жавлон қилдим,
 Тариқатнинг гулзоринда сайрон қилдим.
 Ҳақиқатда қанот қоқуб тайрон қилдим,
 Маърифатнинг эшигини очтим, дўстлар.

Аласт хамрин пири музон тўё берди,
 Ича бердим, миқдоринча куё берди.
 Қул Хожса Аҳмадни ичу таши куё берди,
 Толибларга дуру гуҳар сочтим, дўстлар.

Алқисса, бу мақом анбиёлар ва орифлар ва ошиқларнинг мақоми турур. Хусусан ҳазрати Расули акрам, саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мақомлари турур, яъни *“ал-фақри фаҳри”* дедилар. Ва фақирни яхши кўрмак иймондин турур ва фақирни хор тутмоқ куфр турур. Нечукким ҳазрати набиййина, саллаллоҳу алайҳи васаллам, айдилар: *“Хуббул фуқарои минал ийман, ва буғзул фуқарои мин ал куфр”*. Аммо фақирлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улуғроқ турур. Нечукким ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: *“Хурмат ул-фуқароил мўъминина аъзами индаллоҳи мин сабъис самавоти вал-арзийн”* деб айдилар.

“Эй дарвеш, ҳар ким ғанийларни икром қилса дунёси учун, абадул абад Худойи таолонинг лаънатига гирифтор бўлур ва агар фақирни ҳақир кўрса ва ихонат қилса, Худойи таоло чандин азобга гирифтор қилғай. Бул феъл мўъминларда бўлмас, магар мунофиқларда бўлғай.

Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу ривоят қилурларким дарвешлик мақоми қирқ турур. Агар билиб амал қилса дарвешлик пок турур, ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвешлик мақоми анга ҳаром турур ва жоҳил турур. Ул қирқ мақомни ўни мақоми шариатда турур ва ўни мақоми тариқатда турур ва ўни мақоми маърифатда турур ва ўни мақоми ҳақиқатда турур.

Ул ўн мақом шариатда турур: аввал иймон келтурмак Ҳақ таолонинг бирликига ва борлиғига ва сифотиға ва зотиға. Иккинчи намоз ўқумақ турур. Учунчи рўза тутмақ турур. Тўртинчи закот бермақ турур. Бешинчи ҳаж қилмақ турур. Олтинчи мулойим сўзламақ турур. Еттинчи илм ўрганмақ турур. Саккизинчи ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини бажой келтурмақ турур. Ўнунчи наҳйи мункар қилмақ турур.

Ул ўн мақом тариқатда турур: аввал тавба турур. Иккинчи

пирга қўл бермақ турур. Учунчи хавф тўрур. Тўртинчи ражо турур, яъни Ҳақ таоло раҳматидин умидвор бўлмақ турур. Бешинчи вирди ағкотни бажой келтурмақ турур. Олтинчи пирни хизматида бўлмақ турур. Етинчи пирнинг ижозати бирла сўзламақ турур. Сақизинчи насиҳат эшитмақ турур. Тўқузинчи тажрид бўлмақ турур. Ўнунчи тафрид бўлмақ турур.

(Ул) ўн мақом маърифатда турур: аввал фано бўлмақ турур. Иккинчи дарвешликни қабул қилмақ турур. Учунчи ҳар ишка таҳаммул қилмақ турур. Тўртинчи ҳалол тоййиб талаб қилмақ турур. Бешинчи маърифат қилмақ турур. Олтинчи шариат ва тарикатни барпой тутмақ турур. Етинчи дунёни тарк қилмақ турур. Сақизинчи охиратни ихтиёр қилмақ турур. Тўқузинчи вужуд мақомини билмақ турур. Ўнунчи ҳақиқат асрорини билмақ турур.

(Ул) ўн мақом ҳақиқатда турур: аввал хокроҳ бўлмақ турур. Иккинчи яхши ямонни танимақ ва юрун (бурун!) лукмага қўл солмаслик, балки фазлага қаноат қилмақтур. Ўзини, лукмасини сабили роҳ қилмақ ва кишини озор бермағай ва фақирликға мункир бўлмағай ва сайри сулук қилмақ, ҳар кимдин сиррин сақламақ ва шариат ва тарикат (ва маърифат) ва ҳақиқат мақомини билмақ ва амал қилмақ.

Шайх Ҳасани Басрий, раҳматуллоҳи алайҳ, ривоят қилурлар: Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи ва салламдин ҳазрати Али разияллоҳу анҳу айдилар: Меърож кечаси Ҳақ таолонинг фармони бирлан ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Буроқ келтурдилар. Ети қат осмондин ошурди, Тенгри азза ва жалла қудрати бирлан ажойибларни кўрди. Ҳазрати Раббул арбобдин нидо келди: Йа саййид ал-мурсалин, юқори назар қил! Ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам назар қилдилар эрса, ажойиб суратларни кўрдиларки анинг шарҳи ер ва кўкка сиғмас. Анда ҳайрон қолдилар ва беҳуш бўлдилар. Яна хушлариға келдилар ва айдилар: Ё Раб, ул на сурат эрди-

ки кўрдум, ақлу хушумдин кеттим? Ҳазрати Раббул иззатдин нидо келдики “ул сурат фақирлик суратидир”. Эй Муҳаммад, агар мани тиласанг, фақир ва тажрид ва тафрид бўлғил, ва агар дийдор тиласанг, риёзат тортқил, то менинг жамолимга мушарраф бўлғайсен. Ва ҳар ким дийдор тиласа, ғайри Ҳақ анга ҳаром турур.

Фақирлик сурати кўкда эрди, кўкдин ерга инди. Саҳобалар фақирлик суратини кўрдилар. Аммо машойихлар ул суратни баёнида мухталиф сўзлабдурлар. Ҳазрати Али каррамаллоҳу ваҳжаҳу айдилар: Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ул кеча меърождин ёниб келдилар, муборак юзларида нуре кўрдум. Ўн сакиз минг олам манга ул нурдин аён бўлди. Анда айдим: Ё расулаллоҳ, бу кун юзунгизда нур кўрдум, кундагидин зиёда. Ҳазрати расул саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: Бул кеча меърожда Раббул оламин ҳазратида фақирлик суратини кўрдум, ишқ шаробидин бир журъа нўш қилдим, дедилар. Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу айдилар: Бу ҳолда мен ҳам орзу қилдим. Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам ишқ шаробидин журъае манга ҳам бердилар, ичтим, беҳол бўлдум ва беҳуш бўлдум. Яна хушумга келдим, ҳар на ҳазратка муояна ва мушоҳада эрди, манга ҳам шундоғ бўлди. Ҳазрати расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: Ё Али, фақирлик мақоминда ўн мақом бор турур ва ўн нур бор турур ва ўн йўл бор турур ва ўн ўрун бор турур, қирқ мартаба бор турур.

Ул ўн мақом бордур: аввал қаноат турур, чунончи ҳазрати расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “*ал-қаноати канзи ла яфни*”. Яъни қаноат ганждурким ҳаргиз туганмас. Ва молнинг фойдаси йўқтур, ўлум вақтида мунқатиъ бўлур. Икинчи мақоми фақр балоға таҳаммул қилмақдур. Учунчи мақоми фақр гирифторлик турур бандаликига. Тўртинчи мақоми фақр азоб турур, Айюбдек бўлмиш турур. Бешинчи

мақоми фақр очлиғ турур. Сакизинчи мақоми фақр ҳалоқат турур. Тўқузунчи мақоми фақр дилхаста бўлмақ турур. Ўнунчи мақоми фақр ҳазрати раббул иззатлик турур.

Ва ўн нури фақр турур: аввал нури сидқ. Иккинчи нури сабр. Ҳазрати расул саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: *“ас-сабру канзумин кунузил жаннати”*. Яъни, сабр беҳиштнинг ганжларидин турур. Учунчи нури шукр турур. Тўртунчи нури фикр турур. Бешинчи нури зикр турур. Олтинчи нури намоз турур. Етинчи нури рўза турур. Сакизинчи нури иймон турур. Тўқузунчи нури садақа турур. Ўнунчи нури пок жон турур.

Ва ўн йўли фақр турур: аввал тавба турур. Икинчи язуқлардин қайтмақ турур. Учунчи пушайманлик турур, ямон ишлардин. Тўртинчи ҳайрат турур. Бешинчи мақом хорлик ва зорлик турур. Олтинчи Ҳақ таолодин ёри тиламақ турур. Етинчи ямон йўллардин ёнмақ турур. Сакизинчи Худойи таолонинг зикри бирлан бўлмақ турур. Тўқузунчи тафаккур турур. Ўнунчи фано бўлмақ турур.

Ва ўн ўрун бор турур: хикмат турур, адл турур, ақл турур, ҳилм турур, ҳаёт турур, иззат турур, эҳсон турур, сатторлик турур, омонат турур, таслим турур.

Шайх Шаҳобиддин қаддасаллоҳу сирраҳу айдилар: дарвешликка бул қирқ шароитни билмақ керак. Андоғ кишини сўфий дегайллар. Султон Аҳмади Кубро айдилар: етмиш уч йил умр кўрдум, қирқ йил мусофирлик бирла бўлдум, ети йил ҳаж қилдим, минг мартаба хатми Куръон қилдим, етмиш мартаба ҳазрати расули акрам саллаллоҳу алайҳи васалламни тушумда кўрдум, муборак юзларига қараб бул қирқ мақомни манга айдилар. Мен амал қилолмадим, ҳазрати Вожиб таолога етишмадим. Шайх Шаҳобуддин раҳматуллоҳи алайҳи айдиларким: бул қирқ мақомнинг ўни (мақоми) шариятда турур ва ўни мақоми тариқатда турур ва ўни мақоми ҳақиқатда турур ва ўни мақоми маърифатда турур. Ҳар сўфий ва ҳар дарвеш

ва ҳар фақирки бул қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, сўфийлик, шайхлик, фақирлик даъвосин қалса, ялғон турур. Ва агар сўфиға бу дунёни неъмат(ни) тамом берсалар, кофирларга ишорат қилса керак. Ва агар укба неъматини ва жаннатни тамом берсалар, мўъминларга ишорат қилса керак. Меҳнату ранж(у) балони ўзига кўрса керак. Сўфий агар хилватда бўлса, Ҳақ таолони зикри бирлан бўлса керак. Ва агар халқ орасида бўлса, шариат амри бирла иш қилса керак. Ва ҳар вақтики дармонда бўлса, анинг даргоҳиға сабр қилса керак. Сўфий ҳалол емакдин тавба қилса керак, илла биқадари заруратин, то шубҳага тушмагай. Ва агар сўфий дунё неъматини тиласа, сўфий эмас. Ва агар дуо ва зори билан бало ва меҳнатға сабр қилса сўфий турур.

Ва шайхлик мақоми мужоҳада турур. Ва аҳли дунё баландни тилар, ва аҳли укбо пастликни тилар ва хорликни тилар. Ва агар сўфийға бало келса, оҳ-воҳ демас ва сабр қилур. Ва агар сўфийнинг нафси неъмат орзу қилса, нафсини орзусини бермагай. Ва агар сўфий оч бўлса ва бараҳна бўлса, хушнуд бўлғай ва сабрдин ўзгани ихтиёр қилмагай, хуштавозелик бўлғай.

Бул ўн мақом шариатда турур ва ўн мақом тариқатда турур, таслим турур. Яъни бало ва меҳнат бошиға келса, ўзини таслимға жону дил бирла солғай. Яна ичмак-емакни халқдин тиламасун. Ва гилим порасини атласдин зиёда кўрсун. Кундуз рўза, кеча намозда бўлсун, ва тиловати Қуръон бирла бўлсун.

Назм:

*Дилинг охирда бўлсун роҳати марг,
Ўқуб Қуръон тиловат қилмагил тарк.*

Ва агар таом еса ва либос кийса, нияти ибодат бўлсун ва аҳли муҳаббатдин ўзгани зикр қилмасун. Ва яна ихлоси бирла бўлсун. Сўфий ҳар кеча намози таҳажжудни тарк қилмасун,

хавф ва ражо ичида бўлсун. Ва агар сўфий тоатини халқга зоҳир қилса риё учун, эллик йиллик тоатини зарраи таомга сотгай, Тангри азза ва жаллаға шояста бўлмагай.

Ва яна сўфий йўлга ростлиқ бирла кадам қўйгай ва рост сўзлагай, зероки кўнгул тилга хабар берур. Яна сўфий нафсини куйдуруб фано қилса керак; дунёдин сўзламаса керак. Ҳақ таолонинг ёди бирлан хушвақт бўлса керак. Ва яна сўфий пастлиқо бўлса Ҳақ таолони топқай. Агар ўтқа боқса Ҳақни кўргай ва агар сувга боқса Ҳақни кўргай ва агар юқори боқса Ҳақни кўргай ва агар илгари боқса Ҳақни кўргай ва агар ўлтурса Ҳақни кўргай мушоҳада кўзи бирлан. Ва яна сўфий илмал яқин айнал яқин мақомини топқай. Ва агар сир кўзи юқори боқса Аршни кўргай. Ва агар қуйи боқса етти табақа заминни то тахт ас-саро, пушти гови моҳини кўргай ва ҳеч ҳижоб бўлмагай. Ва агар ҳаққал яқин кўзи бирлан боқса махлуқот ва маснуъотдин кечиб бечун ва бечегуна Ҳақни кўргай ва маърифатда барча кавнайн оламини кўргай, танимақ турур бешакку бешубҳа. Ва яна сўфий дунё ва охи-ратда анинг ҳимматиға сиғмас, барча беҳиштнинг неъматлари кўзига кўрунмас. Яна сўфий деган Худойи таолонинг шавқида сувдек бўлуб эриб оқса керак, кўнгулни Ҳақни ризосиға берса керак, фарзандиға ва молиға кўнгул берма-са керак. Яна сўфий деганни гўрида топмағайлар ва сирот-да ҳам топмағайлар ва жаннатда ҳам топмағайлар, ҳазрати Вожиб таолонинг қурбида топғайлар. Агар сўфий айтса, эй бор Худоё, барча осийларни манга бағишлағил, деса, анинг сўзини Ҳақ таоло рад қилмағай. Ва яна сўфий то ҳазрати Ҳақ таолодин нидо эшитмаса, жонини бермагай; мункир ва на-кирдин андеша қилмағай, қиёматни андеша қилмағай, хуру кусурға бокмағай, то малики Гаффорни кўрмагунча. Яна сўфий ул бўлурким барча ишлардан кўнгли совуқ бўлса, наф-си шаҳавотдин соф бўлса, ботини офатдин соф бўлса, юриши

соф бўлса, ботини пухта бўлса, кўзи иккин дунёдин духта бўлса, сари афрухта бўлса.

Бул айтилган саксон мақом бўлди. Эй дарвеш, ҳар бир мақом бир пайғамбарни мақомлари турур. Аввал ҳазрати Одам алайҳиссаломни ва охири ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламни турур. Султон ул-машойих ҳазрати Хожа Аҳмади Яссавий раҳматуллоҳи алайҳи айдилар-ким: етмиш илми одобни билмагунча, етмиш мақом йўлини тай қилиб кезмагунча, ҳар ким шайхлик мақоми даъвосин қилса, ул ҳамон бут бўлғай.

Шайх Сарри Сақатий раҳматуллоҳи алайҳи айдилар: Фақр бир тоғ эрур, барча конларни макони турур. Шайхул машойих қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу айдилар: Фақр бир дарёе турур. Ул дарёнинг поёни йўқ, анинг поёнини киши кўргани йўқ, бажуз ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам. Саййид ут-тоифа ҳазрати Жунайди Бағдодий айтурлар: Фақр бир пуште турур. Саййид Аҳмади Кубро айтурлар: Фақр нури Худо турур, ҳар кимга ул нурни зиёси тегса, анинг зиёсидин камоли ишқ топар. Шайх Аҳмад айтур: Фақр бир тожи давлат турур, ҳар ким бошига қўйди, икки жаҳонда султон бўлди. Шайх Шақиқи Балхий раҳматуллоҳи алайҳи айтур: Фақр бир ўт турур, ҳар кимнинг кўнглига тушти вужуди олтин олтун бўлди. Шайх Аҳмади Жом айтур: Фақр бир шароб турур, ҳар киши журъаи нўш қилди то қиёматгача пастлиқо бўлди. Шайх Қутбиддин Ҳайдар айтур: Фақр жазбаи Худованд эрур, ҳар кимга тегса, икки жаҳонда муроди ҳосил бўлур. Хожа Абдуллоҳ Ҳайдар айтур: Фақр ҳидоят Раббоний турур, ҳар кимки йўд топти жовидона султонлиғни топти. Шайх Мансури Ҳаллож айтур: Фақр дийдори Ҳақ таоло турур, ҳар кимки кўрди кўрмади. Лукмони Сарахсий айтур: Фақр шоҳбози ҳиммат турур, ҳар кимга қўнди ул киши Аршка парвоз қилди.

Машойих кавли мундоғ эрур: Фақр – Ҳақ таолонинг боғи васлидин дарахте турур. Ул дарахтнинг бутоғи ақл турур, реша-си хидоят турур, меваси хайру саховат турур, сояси қаноат турур, анинг бўйи шавқ турур. Анинг барги ҳар кимга тегди амали солих ҳосил қилди. Ва ҳар ким мевасидин еди ҳаёти жовидона топти. Ва агар бўйи ҳар кимга етса, масту ҳайрон бўлғай. Ва агар соясида ўрун олса, офтоби ҳақиқат анга тушқай.

Эй дарвеш, фақрнинг олти одоби бор: аввал яхши ва ёмон сўзга сукут қилмақ ва пир олдида хомуш бўлмақ ва беижозати пир сўзламамақ, киши бирла аччиғ бўлмамақ ва хосу омнинг хизматини қилмақ ва нафсни ўлтурмақ ва ҳавову ҳавасни тарк қилмақ. Фақрдин покиза нимарса бўлмас. Фақр ғурбат турур, оч бўлмақ турур ва агар оч бўлса анинг таҳорати ва зикри кетмас. Ва агар тўқ бўлса фасодлар пайдо бўлур.

Фақр мақоми саккиз турур: аввал тавба турур, ибодат турур, муҳаббат турур, сабр турур, шукр турур, ризо турур, зуҳд турур, орифлик турур. Аввали ҳазрати Одам алайҳиссаломдин қолди, обидлик ҳазрати Идрис алайҳиссаломдин қолди, шукр ва муҳаббат ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломдин қолди, сабрлик ҳазрати Айюб алайҳиссаломдин қолди, розилиқ ҳазрати Мусо алайҳиссаломдин қолди, зоҳидлик ҳазрати Исо алайҳиссаломдин қолди, орифлик ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоху алайҳи васалламдин қолди.

Фақр мартабаси етти турур: жавонмардлик турур, сипоҳилиқ турур, (ғариблиқ турур), хирка турур, сабр турур, қаноат турур, таваккул турур. Жавонмардлик ҳазрати Алидин қолди, сипоҳилиқ ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдин қолди, ғариблиқ ҳазрати Яҳё алайҳиссаломдин қолди, қаноатлик ҳазрати Мустафо саллаллоху алайҳи васалламдин қолди.

Ҳар дарвешки бул етти мақоми дарвешликни билмаса, ё билиб амал қилмаса, шайх ва мурид олмоқ анга ҳаром турур. Эй дарвеш, бул Фақрномада ҳар васиятеки битилди, ка-

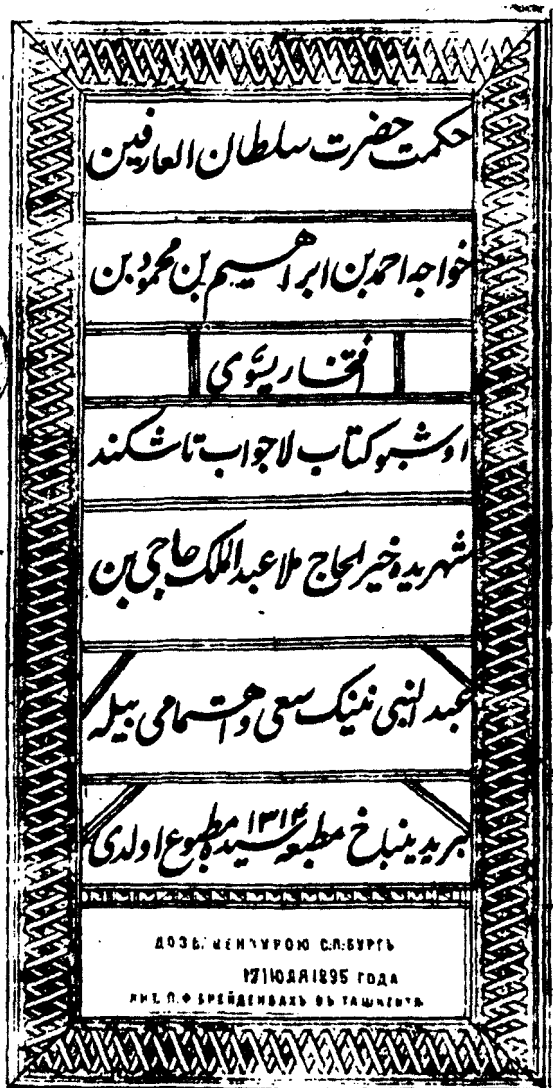
ломи Раббоний ва ҳадиси набавийдин ва ижмои умматдин битилди. Ҳар толибки бул васиятларга амал килиб истиқомат қилса, дунё ва уқбо муяссар бўлғай. Ва агар амал қилмаса охир дамида жойини кўруб пушаймон қилғай ва шармандаи охират бўлғай. Ҳар дарвеш бу қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, анинг шайхлиғи шайтоний турур. Аввал мақоми малакут, иккинчи мақоми лохут, учунчи мақоми носут, тўртунчи мақоми жабарут. Мақоми жабарут шариат турур, мақоми малакут тариқат турур, мақоми лохут маърифат турур, мақоми носут ҳақиқат турур. Таммат Фақрнома би фазлиҳи ва камоли карамиҳи”.

“ФАҚРНОМА”НИНГ ФАКСИМИЛЯСИ

K. Eraslan

Levha I

«Divan-i Hikmet'in Taşkend baskısının kapağı»

K. Eraslan

Levha II

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين العاقبة للمتقين و الصلوة والسلام على رسوله محمد وآله وصحبه
 اجمعين يا مكييل كسيم برسالة القلب الاقطاب سرور مشايخ
 الاله وليا و برهان الاتقان فرزند خوان حضرت سلطان الانبياء صلي الله عليه
 و سلم حضرت سلطان مشايخ خواجا احمد سيدي انصاري ايريني و ملا محمد باقر
 سيدي و آخرون انصاريين بولغائه انصاري مشايخ لار سيد بولغاي كسيم
 ابي سعيد الله الاريديني سبق بالغاي و هه خلق الاريديني بولغاي
 لاريز باشقار الغاي لار اول شيخ لار كيم بيلار ييش مع قبيلغاي
 و جا كافر ضالاندينج آبرغاي و اهل هجت و شيخ كوركي و علم و هجت
 بر عمل قبيلغاي نامحر لار غور سالار و بيا شيخ دين قبيلغاي
 دينك دينك سيدتو قبايلار و مشايخ اهل انصاري و كوركي لار و بيلار
 بولغاي و اولار و مرتد بولغاي لار و دينه خوار ليق نزار ليق بر لار و بيلار
 دينك ايشيكيد و بويك لار اول حال و در بيلار ييش نياز انصاري لار و
 نذر و نياز بر سر و در و شقاي لار و انصاري لار كيم نياز انصاري لار و بيلار
 شيخ

K. Eraslan

Levha III

شیخ اولاد که نایب آله استحقاق دارد و غریب بیمار لار و غریب کار لار اگر
 ایکب لار اولاد بر سر لار در ایت همیشه و کجای لغای اگر تو قلیب
 یکس لار اول تون نوز غوغو چغتالما غازور و نه یسنی قبول قلیما غای
 و اگر آخان نیا ز بیخ نمان قلیب میس چغتالی اذ و دوح ده نولوک
 غدا بکر کنفار قلیما غای اگر انیغ شیخ غدر کیشرا غدا قلیس کار و کس
 انیغ شیخ لار و طغنج تر و رانیک فتنه سوغال دین بدتر تر و بر سر تیر و بر تیر
 حقیقت معرفت و هر تر تره رایطال که حق غلب قلیتای بیسین غای
 ایچا قول کیم کیم شیخ معارف باند بول طریقت و واقف اولاد
 حقیقت و کمال کمال بول معرفت و دریای همان بول انیغ هر کول
 بر کیم کیم ایچک ساد لغای اگر هر تیر تیرت علم غریب سیرت علم
 اولد که تکای که طریقت و اضع پیدا بول طریقت علم غریب ان بولغ ساسک
 و حقیقت سیرین هر یک بول کور ساسکای هر طرفه جذیح پیدا قلیما غای
 شیخ ذوالنون مصر کرمه الله علیه انوغ ایت بد و ر لار کیم مرید قریل
 خدمت قلیما غوغو شیخ لوق و تریق و در ویش لوق اولد انکا قلیما غای
 و حقه کیم انکا رود ایچک حضرت سلطان احمد سوی ریزید و کیم
 بر کیم لوق شیخ لوق و حوالین قلیما بول قریل نایب زینکف من و کیم
 شیخ اولد انکا اولد ایچک و اگر هر یک لار و تر و هر کیم در ویش ایک
 و حوالین قلیما اول من هر نیه بولون سونوب سیرت علم بر لار بولغ ساسک
 و بلل اولاد دین و بدت اولاد دین بر نیر قلیما غای کیم قلیما بول غوغو
 و کونره ز خدمت قلیما غوغو شیخ لوق و حوالین قلیما لار هر کیم کیم

K. Eraslan

Levha V

قدرت بىرلان حقدين بىرگا فرمان بولدى
 توبسىز تىنگىز اىگىره يىغوز توشتم دوستلار
 اول تىنگىز غداغان اىزىم فرمان قىلدى
 بىگدا نده صحت سلام كىچتم دوستلار
 باشيم تى عمر دم كىتى كوك كا اوجىتم
 بىزىم بىشتى بىقلىغ شاشتى يركه توشتم
 نفس شىيطان خىلى بىر كوكب اوروشتم
 صب و رضامقا مابىن اىشتم دوستلار
 تو قوز يىره تو كمال تو ز دىم تو ك انسا دىم
 اول باشيمده او كىك يانيمىخا اور كولى دىم
 اولن بىرىده اوز نغىبىك ضابط بولدىم
 فقرو رضامقا مابىن كىچتم دوستلار
 اولن بىگىده برجه ارواح كلام قىلدى
 حورلار تو شو كىك بىك سلام قىلدى
 سرشردىن ساقه بولوب بىك سوندى
 ائى آكيب ادب بىرلان اىچتم دوستلار
 اولن اوجومده غوازل بولوب درياچومدىم
 معرقت كوهىتى سرون تىبىردىم
 شىمىل كىك موب بىردان دىك ازوم اوردىم
 بىكوش بولوب غلبىم كىتى غلبتم دوستلار

K. Eraslan

Levha VII

۷

انقصه بوقتم انبیا لار و عارفانک رد عاشق لار نیک مقامی ز خود فرمای
 حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم نیک مقام لار توره حضرت زعفر ثوری
 و ملا در فقیریه بنشیند مکمل این توره فقیر خوار تو جان کفر توره
 بگویم حضرت نبیا صلی الله علیه و سلم ایله رحبت انفران الایلیخ
 و بنشین انفران کفرانما فقیر لوق مرتبه شرح مستزی قمت آنها نیک نسی
 قمت بیدین اولوخ راق توره بگویم حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم
 ایله رحمت انفران اولدین اگسم فنا صدک سج اجوات و مسج
 الایلیخ بیله ایله راید شویم کیم غنایلا اکر کم قیلد نیس لار و چون ابلای
 خدای تاملانیک منور کفر ربولور و اکر فقیریه فقیر کورسه امانت بیله
 خدای تاملی جنین عذابده کفر قایلغای بول فصل بوین لار و بولور
 کورساقی لار و بولغای حضرت علی ایله اشد عذره و ایت قیلور ملا کیم کیم
 یکدی مقیمی ترقی توره و اکر بید بیس قیلدیش لیک باک توره و اکر بید بیس
 و اکر کورساقی لیک مقیم کیم توره و جاهل توره و اول ترق مقامی
 او ذ مقام شریفه و توره و اذ مقام طریق توره و اذ مقام معرفت و
 توره و اذ مقام حقیقه توره و اول اذن مقام شریفه توره و اول انجان
 ایستور کیم تاملانیک هر لیک و ابار لیفه و صفایته و ذاتیه کیم بجهان
 او ذ وقت توره و اذ بجهان زه تو ترق توره و تو ترق کوره هر کیم کیم بجهان
 مع قیلان توره و اذ بجهان سؤ للاق توره و بجهان علم و کفر توره و کیم بجهان
 حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم نیک منت لار بجهان ایستور توره
 توره و اذ بجهان معرفت و امان توره و اذ بجهان سکر قیلان

K. Eraslan

Levha IX

9

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

K. Eraslan

Levha XI

۱۱

چندان بزم حضرتت ارجیست که از تیشاوم حضرتت شمع شد با بلبلان رحمتت انده علییه
 اید یلا که کیم بول ترقی تمام نیک است نه لیسینه و ترور و داد نه تمام طریقت ترو
 داد نه تمام حقیقت ترو و داد نه تمام معرفت ده ترو و هر صوفی و هر درویش
 و هر فیضی که بول ترقی تمام از سیده عمل قبله صوفی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 و هر صوفی که بول ترقی تمام از سیده عمل قبله صوفی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 اش است قبله که کاک اگر خیزد یعنی از جنت تمام بر سلا و نمون لار که او است
 قبله که کاک محنت شایخ بلا و از کجا که کور که کور که کور که کور که کور که کور
 و اگر هر جوان بول که کاک اگر خلق را در پند بود است بر بیت هر صوفی و ترقی و ترقی
 و هر صوفی که بول ترقی تمام از سیده عمل قبله صوفی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 قبله که کاک لا فیه نور و کیمشده که تو تنگ می و اگر صوفی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 و اگر ده و زاری بولان بلا و محنت غصه قبله صوفی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 ترو و در اول نیابند و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 بلا که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور
 بول که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور
 قبله که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور
 تمام طریقت ترو و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 سالغای بند و کاک یکیش خلق این ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 کند و زود که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور که کور
 بولسون راحت ترک و او توب و آن ترو و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی
 دلش یکیش ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی و ترقی

«Fakr-nâme, s. 11»

K. Eraslan

Levha XII

برادره بولسنى صوفى هر كچه ناز تجرؤ نك قيلمىلن خوفن رجا بويچى بولسون و اهو شو
 اكا مېشىنى خلق قىلما هر قيلمىسا ايجون ارادىل يايلىق كا مخرؤ ذؤر لوطا مخرؤ سانسى
 نكلىرى و اوز جمل شادىته بولغاى نيزه صوفى بولغوز راست ليق برله قديم قويمى ارا
 و راسته سوزلا كوزر اركه كه نخل تېلكه خبر و پرو رينه صوفى نغز قوچيد و رويش
 يقاسه كر اكن يادون حوزلا سكه اكن ممتلا ايكى يادى برلان خوشوقت بلكه
 و نيزه صوفى هست لغاى بولستمتلا بىگت بقاى اكر اذقه با قرحق لى اكو روى
 اكو اكر صوفى با قرحق اكو كوكاى و اكو بو قارى با قرحق اكو روى و اكو ايلك رى
 با قرحق اكو روى و اكو اذتور سه حق اكو كوكاى شابه كوز برلان و نيزه
 صوفى مصلح القين علقن لغاى ابعائى و اكو ركه كوز برله بو قارى با قرحق لى
 كوركاى و اكو تويده با قرحق مصلح زمين ذمات تحت اشرافست كا و اكو ركه كوركاى
 و نيزه حجاب بولغاى و اكو حق القين كوز برلان با قرحق مصلحتات و صوفى
 و نيزه كچه بچون بچكونه حق اكو ركه كوى و هر نيزه و بر سر كوشن لغاى كوركاى اكا
 نوز و نيزه بيشده نيزه صوفى و نيزه اذخنده اذتنگ نيزه صوفى نيزه كى بر بر بوشنگ
 نغز و اكو ركه كوركاى و اكو نيزه صوفى بچون خدا ممتلا بىگت نيزه صوفى و اكو ركه
 اربى با قرحق اكو كوكاى حق اذرفا صوفى بر سر كرك نيزه نيزه و اكو ركه كوكاى
 هر ما سركا نيزه صوفى بچونى كور يده با نغز اول و صراط و هم تا بجاى اذخنده
 اكم تا بجاى اذخنده حضرت ارجب لائنگ قرحبده تا بجاى اذخنده اذتلى بار
 خدا بار بره جلاله اذخنده با نغز اول ايسه اذتنگ نيزه صوفى اذخنده اذخنده لغاى
 صوفى حضرت ممتلا و نيزه اذتنگ تا بجاى اذخنده اذخنده اذخنده اذخنده
 قيلمىلن قيلمىلن اذخنده اذخنده اذخنده اذخنده اذخنده اذخنده اذخنده

K. Eraslan

Levha XIII

۱۳

یمنه صوفه اول بولور کیم بر پیشوایان کونجلی سادق بولغین و شمو ایدین نما
 چوریلین قی آفات دین صاف له لیه و کرافلی له بلمنی پنجه اول کوزلی کوی
 دنیا دین دوخته بولر سری انور دخته بولر اول تپلیکانه کتشم مقام بولدی
 ایدر اویش بربر مقام بر بنجیره مقام لار سر تورو اول حضرت آدم علیه السلام
 و آخر حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم ذرتو رسلمان ایشنج حضرت
 خواجا احمد چور رحمت الله علیه بولدی کیم تبیس علم آد ایشیلدا کونج قیسمت نام
 بولدی طریقیله یزاکونجه کیم سطح لیت مقامه رسوخ بولدی اول همان بیت
 بولغنی ایشنج سری غنچه رحمت الله علیه بولدی و غنچه ربیع ایرور بر جه نوالی
 سکانه ترو رشیح ایشنج کس نامده تاملارده اصابیلدی و غنچه بولدی بولدی تورو
 اول ریانده بابانده یوق ایشک پائینی کیشیکه کوز بولدی چو حضرت محمد مصطفی
 الله علیه و سلم سید الطائف حضرت جنید بغدادی ای تور لار غنچه بر شیشه ترو
 سید احمد کبر ای تور لار غنچه ر خدا ترو بر کیشیک اول نور دنیا تکیه
 ایشیک شید سینه کمال ایشنج نام بازشنج احمد ای تور غنچه تاج دولت ترو بر کیم
 بیشیکه کیلای کیم چاند سلطان بولدی ایشنج یقیق بحر رحمت الله علیه تورو
 غنچه برادرت ترو بر کیم نیشیکه تکیله کوشینی وجودی ایشنج بولدی ایشنج هر
 جام ای تور غنچه بر شراب ترو بر کیشیکه حیرت بولدی کوشیکه تکیله کوشینی
 بولدی ایشنج قطب الدین چلدای تور غنچه جنبه خداوندایم و بر کیم کوشیکه
 ایکی چاند و مرادی حال بولور خواجوا عبدا حدید ای تور غنچه ایت باغ
 ترو بر کیم بول ایشنج جاودانه سلطان ایشنج بولدی ایشنج منصف صالح ای تور غنچه
 دیدار حق اول ترو بر کیم کور دی کور در لغت معنی شمس ای تور غنچه شکر ای تور

K. Eraalan

Levha XIV

۱۴

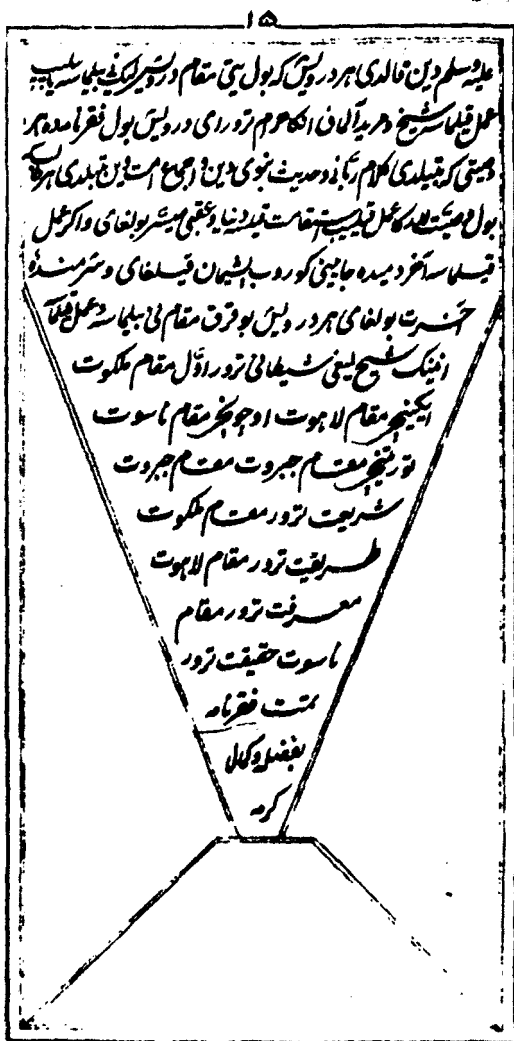
تودر کیمیکه قونسی اول کیشتر عین کایه اوز قیلدی تاملان ایستقلدی
 قلمونون ایوردن قهرحقه لاینگ باغ و صلیخه دخی تودا اول خوجیک
 بو باغ منقل تودر ریش سولایت تودر بو خوجیک سعادت تودر ساپه سرکات
 تودر اینک بی شوق تودر اینک کیم هر کیمیکه تکی عمل صالح جان نسی
 و هر کیمیم هر کیمیکه بییدی حیات جاودانه تا جا و اگر بو یه هر کیمیکه
 و حیران بولغای و اگر ساپه سیدر اوردن آلکفاب حقیقت کیمیکه
 ایدر ریش قهرحقه لاینگ باغ تودر اول خوجیک و کیمیکه قیلق هر کیمیکه
 خاکشور بولاق بی اجازت هر سوز لامان کیشتر عین بولمان خان عام
 یکنان خوجیک قیلق توشور اولمان و هر کیمیکه کیمیکه قیلق هر کیمیکه
 نیرس بولاس قهرقبت تودر آج بولاق تودر هر کیمیکه کیمیکه طاری
 و هر کیمیکه کیمیکه بولاق تودر ایدر بولور قهرحقه هر کیمیکه تودر اول آج
 تودر حیات تودر حجت تودر صبر تودر شکر تودر رضا تودر زهد تودر تقوا
 یق تودر اولی حضرت آدم علیه السلام دین قالدی عابد یق حضرت ادریس علیه
 السلام دین قالدی نکره و محبت حضرت ابراهیم علیه السلام دین قالدی صابر
 یق حضرت ایوب علیه السلام دین دین یق حضرت موسی علیه السلام دین کیمیکه
 زهد یق حضرت عیسی علیه السلام دین قالدی عارف یق حضرت محمد صلی
 علی اله و آله و سلم دین قالدی قهرقبت هر کیمیکه تودر هر کیمیکه تودر هر کیمیکه
 یق تودر هر کیمیکه تودر هر کیمیکه تودر هر کیمیکه تودر هر کیمیکه تودر هر کیمیکه
 علی ابن قالدی سبهای حضرت سلیمان علیه السلام دین قالدی غریب یق
 حضرت یحیی علیه السلام دین قالدی قاعت یق حضرت محمد مصطفی صلی

آلیم

علیه

K. Eraslan

Levha XV

“ФАҚРДИН ПОКИЗА НАРСА БЎЛМАС!”

Тасаввуф адабиётида тариқат қоидалари ва одобу арқонига бағишланган кўплаб асарлар битилган. Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг “Одоби тариқат”, Сўфий Муҳаммад Донишманднинг “Миръот ул-қулуб”, Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи кудсия”, Азиз Маҳмуд Худойининг “Тариқатнома”, Ошиқ Пошонинг “Фақрнома” сингари китоблари шулар жумласидандир.

“Девони ҳикмат”нинг баъзи нусхаларидан ўрин олган ва Хожа Аҳмад Яссавийга нисбат этилган “Фақрнома” рисоласи ҳам ана шундай асарлардандир.

«Фақрнома»да Аҳмад Яссавийнинг тариқат одоби, шайхлик мақомлари, сўфийлик талабларига доир қимматли фикр-мулоҳазалари баён этилган. Унда ҳазрати Али, Зуннуни Мисрий, Хожа Аҳмад Яссавий, Аҳмад Кубро, шайх Шаҳобиддин, Сирри Сақатий, Жунайд Бағдодий, Шақиқ Балхий, Аҳмади Жом, Қутбиддин Ҳайдар, Хожа Абдуллоҳ Ҳайдар, Мансур Ҳаллож, Лукмон Сараҳсий каби таниқли мутасаввифларнинг номлари тилга олиниб, уларнинг маънавий камолотга доир фикр-қарашлари нақл этилган. Шу жиҳатдан «Фақрнома» тасаввуфнинг энг юқори мақомларидан бўлмиш фақру фано даражасига эришиш йўллари кўрсатувчи дастуриламал асардир.

Маълумки, фақру фано мартабаси сайру сулукнинг энг охириги босқичи-мақомидир. Тасаввуфий луғатларда ёзилишича, фақр – йўқсиллик, дунёдан кечиш; солиқнинг мосиводан халос бўлиши, ҳамма нарсанинг ҳақиқий соҳиби Аллоҳ эканини ҳис қилиши ва таваккул туйғуси билан яшаши демақдир. Фақр иккига ажратилган: фақри сурий (моддий) – кишининг мол-мулкка эга эмаслиги; фақри маънавий – кишининг ўзини

мутлақ равишда Ҳаққа муҳтож билиши, Унинг ҳузурида бой билан камбағалнинг ҳоли тенг экани, мол-мулкка эришганда ўзини йўқотиб қўймаслиги ва ҳеч нимаси бўлмаганда ҳам ташвишланмаслигидир. Шу жиҳатдан сўфийликда маънавий фақрнинг аҳамияти ниҳоятда катта.³⁰

Илмий адабиётларда фақр ва фақирлик масаласига бир-хил баҳо ва муносабатларни учратиш қийин³¹. Сўфийларнинг талқинлари янада хилма хил³². Бошқа тариқатларда бўлганидек, яссавийликда ҳам фақр ва фақирлик муҳим мавқега эга. Яссавий ҳикматларида фақр ва фақирлик мавзуси кенг ёритилган бўлиб, унингча фақир – инсонларнинг энг комили, ҳар жиҳатдан етук, маънан баркамол шахсдир:

*Одам улдур фақир бўлуб йўлда ётса,
Туфроқ сифат олам ани босиб ўтса.*

Зоҳирий нуқтаи назардан қаралса, бу байтдаги фикр инсонни қандайдир кўникувчанлик ва ожизликка даъват қилаётганга ўхшаб туюлади, аслида эса Яссавий унда ҳаммага бир хил назар билан қараш ва мурувватли бўлиш ғоясини илгари сургандир. Бундан ташқари «туфроқ бўлмоқ» тариқатдаги мақомлардан бирининг талабидирки, байт мазмунида шу ҳақиқат ҳам яширингандир³³.

Масаланинг эътиборга лойиқ бир жиҳати шундаки, Яссавий ўзини фақр тоифасининг вакили деб билади ва бу ҳақда ёзади:

³⁰ С.Улутоғ. Тасаввуф терминлари луғати. – Истанбул, 1995, 184-б.

³¹ Фақр ҳақида яна қаранг: Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Тошкент: 1996; 26, 94-98 бетлар; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: 1991, 71-85, 98-100 б.

³² Gazali Imam, Ihyau' ulumi'd-din. – Ankara: Bedir yayınevi, 1992, С.I., s.511-939; С.III, S.60-823; С.IV, S.240-820.

³³ Туфроқ ҳақида яна қаранг: Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989, 46-50 б.

*Ўзум фақир, қилдим муқирр, бўлдим ҳақир,
Қанот қоқар учар қушдек кўнгул манинг.*

Яссавийдаги фақрга эҳтиром тушунчаси унинг издошлари, жумладан Ҳазинийнинг ҳам эътиборидан четда қолмаган. Фақирнинг хоотири шуниси билан ибратлики, унда Ҳақ даъвати илохий садолари ўзининг мукамал аксини топади. Шунинг учун фақирнинг дилини, яъни хоитирини ранжитмоқ Аллоҳ ризосига бефарқ бўлиш билан баробардир:

*Зинҳор ранжитма фақирнинг хоитирин,
Фикр айла ул хотирнинг Фотирин.*

Зеро, Ҳазинийга кўра, «(фақирларнинг) инжинмалари (ранжишлари) Ҳақ таолонинг инжинмаги (ранжиши) турур»³⁴.

Яссавийнинг фақрга доир нуктаи назари албатта ҳазрати пайғамбарнинг машҳур ҳадисларига («Ал фақру фаҳри» – фақирлик менинг фаҳримдир) асосланади.

Фақир-дарвеш ҳақида бухоролик олим Калабозий (Гулободий)нинг «Таарруф» асарида бундай дейилади: «Фақирлик (ихтиёридаги) мавжуд ҳамма нарсани йўқ қилмоқ ва йўқ қилинган барча нарсаларни тарк этмоқдир» (буни «қўлдаги нарсаларни бошқаларга бермоқ, йўқ нарсаларни эса сўрамаслик» маъносида ҳам тушуниш мумкин).³⁵

Аҳмад Яссавий «Фақрнома»да шайх Аҳмаддан бир сўз нақл этади: «Фақр бир тожи давлат турур, ҳар ким бошига кийди икки жаҳонда султони абадий бўлди»³⁶. Худди шунга ўхшаб Ҳазиний ҳам фақрни ўзи учун туганмас давлат деб билади:

³⁴ Жавоҳирул аброр мин амвож ил-биҳор. Истанбул университети кутубхонаси, туркий ёзмалар бўлими, № 3893, в. 83 б. Бундан кейин асардан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда берилади.

³⁵ Kelabazi, Doğuş devrinde Tasavvuf Taarruf. Dergah yayinlari, – Istanbul: 1992.

³⁶ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Р. Абдушукуров нашрга тайёрлаган, – Тошкент: 1992. 14 б. Бундан кейин асардан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда берилади.

*Билди Ҳазиний ҳузнин ганжи фақр,
Чекди гоҳи айём агар ранжи фақр.*

(“Жавоҳир ул-аброр”, в. 376)

Яссавий фақр мақомини азим дарёга ўхшатади: «Фақр – бир дарё турур, ул дарёни поёни йўқ, онинг поёнини киши кўргани йўқ, бажуз ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи ва олиҳи васаллам» (“Фақрнома”, 14 б.)

Камолот боскичларида фақрнинг бу қадар аҳамият касб этишининг сабаблари нима? Нима учун сайру сулук боскичидаги солиқлар ёки авлиёуллоҳ фақр дарёсига ғарқ бўлганлар? Чунки, фақру фано тасаввуфий боскич-мақомларнинг энг муҳими саналади. «Тасаввуфий мартабаларга эришиш йўллари фақрдан иборат, фақр эса тасаввуфнинг асоси ва манбаидир». ³⁷

Машҳур сўфийлардан Рувайм дейди: «Тасаввуф – фақр, футувват, ўзгаларнинг ҳолу қорларига аралашмаслик ва иродани тарк этиш хислатлари асосида бино бўлган» (“Авориғ ул-маориғ”, 64 б). Тасаввуф йўлига кирган солиқ чиндан ҳам кўнглидан мосивони чиқариб ташлаши, эҳсон туйғуси ила яшаши, фидокор бўлиши, бошқаларга нисбатан мутлақ тарзда ҳолис муносабатга эришиши – асосий талаблардан ҳисобланади. Демак, фақр – тасаввуфнинг илк асосларидан бўлгани учун ҳам солиқ уни четлаб ўтиб, комиллик боскичларига кўтарила олмайди.

Яссавий ҳикматларнинг бирида фақр аҳлига доим меҳр кўрсатиш, улар учун ҳатто азиз жонни қурбон қилиш лозимлигини уқтиради. Нима учун фақир учун азиз жонни фидо қилиши лозим? Фақир қайси хусусиятлари билан бошқа тоифа инсонлардан ажралиб туради?

Маълумки, тасаввуфда сўфий доимий равишда қалбини поклаш билан машғул бўлади. У кўнглини асосан дунёвий

³⁷ Шаҳобиддин Сухравардий. Авориғ ул-маориғ. Истанбул 1993, 67-б. Бундан кейин бу асардан олинган иқтибослар саҳифаси кавсда берилади.

чиркинликлардан тозалайди, унинг бу покланишида эса Парвардигорига нисбатан бўлган фақр холи ёрдам беради. Бу ҳол уни дунёвий ташвишу разолатдан холи қилади. Сўфийларнинг айтишларича, фақир эҳсонни ўртадаги воситачидан эмас, балки эҳсон соҳиби Аллоҳнинг ўзидан олади... Чунки чинакам фақир – эҳтиёжини фақатгина Парвардигорига арз этади ва ҳолининг чорасини Ундан кутади.³⁸ Демак, фақир атрофдаги яратикларга, сабабларга эмас, бевосита мусаббиб (яратувчи) нинг ўзига илтижо қилади, унга суянади, ҳар нарсани ундан кутади. Шу боис Муҳаммад алайҳиссалом: «Аллоҳга фақир ўлароқ қовушгин, бой сифатида эмас», чунки «Умматнинг фақирлари бойларидан беш юз йил (бир ривоятда қирқ йил) олдин жаннатга қирадилар»,³⁹ деган эканлар. Ҳадисдаги фақир – тасаввуф тамойилларига риоя қилиб, фақру фано мақомига эришган комил инсондир. Аксинча, ҳар қандай камбағал юқорида назарда тутилган фақир тоифасига қиравермайди.

«Фақрнома»да Аҳмад Яссавий ишқ билан фақр мақомини бир-бирига боғлаб, Саййид Аҳмад Кубронинг «Фақр – нури Худо турур, ҳар кимга ул нурнинг зиёси тегса, онинг зиёсидин камоли ишқ топар» сўзини келтиради ва фақр мақомларини санаркан, учинчиси «муҳаббат (мақоми) турур... Муҳаббат (мақоми) ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломдин қолди» («Фақрнома», 14-15 б), дейди.

Аҳмад Яссавийнинг илк халифаларидан Сўфий Муҳаммад Донишманд «Миръот ул-қулуб» рисоласида «Ҳақ йўлдан тойилмаган Иброҳимнинг динига эргашинг!» ояти каримасининг ҳикматини шундай шарҳлайди: «(Аллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссаломга) Иброҳим алайҳиссаломни «отангиз» деб тилга олди. (Маълумки) ўғил отага тобе бўлади. Хўш, Иброҳим алайҳиссаломни «отангиз» демакда қандай ҳикмат бор? Жавоб шундайки, Иброҳим алайҳиссаломдан олдин тариқат берилмаган эди. Биринчи бўлиб тариқат Иброҳим алайҳиссаломга бе-

³⁸ Ўша асар. 70 б.

³⁹ Ўша асар. 205 б.

рилгани учун «отангиз» деди. (Демак, Иброҳим алайҳиссалом) тариқат йўлида отамиздир»⁴⁰. Албатта, «Фақрнома» ва «Мирьот ул-қулуб»даги ушбу фикрлар бир-бирини тўлдиради. Шунингдек, «Мирьот ул-қулуб»да «Яссавий айтмишлар» дея улуғ шайхнинг «Фақрнома» рисоласидаги шайхларга доир фикрлари берилган. Бу ҳам «Фақрнома»нинг муаллифлик хусусидаги фикрларимизни яна бир қарра тасдиқлайди.

“Фақрнома”нинг муаллифлик масаласида турли фикр-қарашлар билдирилган. Баъзи тадқиқотчилар «Фақрнома»ни Яссавий қаламига мансуб десалар, айримлари муридларига тегишли эканини илгари сурадилар. Проф. Маҳмуд Асъад Жўшан узок тадқиқотлар натижасида «Фақрнома»нинг Яссавий қаламига мансуб асар эканини қатъий баён этиб, бундай дейди: («Фақрнома») муқаддимасида... сифатлардаги Аҳмад Яссавий ҳазратлари бундай дедилар, деб ёзилган: «Аммо билгилким бу рисола кутбул ақтоб... Хожаи Аҳмади Яссавий андоғ айтубдирларким» дея очиқ-ойдин бу «Фақрнома»ни Аҳмад Яссавий айтган, дейилиши «Фақрнома»нинг Яссавий қаламига мансублигини тасдиқламоқда»⁴¹. Проф. Абдурахмон Гўзал ҳам мазкур китобининг «Аҳмад Яссавий «Фақрнома»си билан Ҳожи Бектоши Валийнинг «Мақолот»и орасидаги ўхшашликлар» номли бобида «Фақрнома»ни Яссавий қаламига мансуб дейди⁴². Қозоқ олими Муҳаммадраҳим Жарҳаммад ўғли ҳам шу фикрда, лекин у «Фақрнома»нинг номини «Рисола» ва «Мирьот ул-қулуб» деб атаб, ўз тадқиқотига таянган ҳолда асарнинг ҳажмини 175 бетдан иборат дейди⁴³. А.Йилмаз ҳам мазкур

⁴⁰ Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат (янги топилган ҳикматлар), “Мирьот ул-қулуб”, -Тошкент: 2006. 154 б.

⁴¹ Coşan M. Es'ad. Hacı Bektaş Veli. Makalat. Doktora tezi. s.XXXIV, XLII, - Istanbul: 1973; Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, - Istanbul: Seha yayinevi, 1996, s.46; Coşan Es'ad. Hacı Bektaş Veli. - Istanbul: Seha, 1995. s.86-87;

⁴² Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.335-351.

⁴³ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.321-333.

олимларнинг фикрига кўшилади⁴⁴. Бошқа бир қатор олимлар эса рисолани муридлари томонидан ёзилган деган фикрдалар.

Проф. Фуад Кўпрули эса: «Факрнома» Яссавийники эмас, балки XVI асрда ёзилган Ҳазинийнинг «Жавохир ул-аброр» асаридан олиниб «Девони ҳикмат»га киритилган» дейди⁴⁵. Бу фикрга жавобан М.А. Жўшан дейди: «Олимлар бу масалада «Факрнома»га ўхшаш бошқа бир асар – Ҳожи Бектоши Валийнинг «Маноқибнома»сини назардан четда қолдирганлар. (Ҳазинийдан уч аср олдин, яъни XIII асрда яшаган Ҳожи Бектоши Валийнинг – Н.Ҳ.) «Маноқибнома» рисоласининг таркибида «Факрнома»га ўхшаш бир боб бўлиб, унда «солик тўрт босқич орқали Ҳаққа етишади: Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат. Ҳар босқичда ўн мақом бор» дейилади. «Факрнома»да ҳам худди шундай ёзилган»⁴⁶. Проф. Исмоил Ёқит ва доктор Ирфон Кундуз ҳам М.А. Жўшаннинг фикрига қўшилиб ёзадилар: «Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Факрнома»си билан Ҳожи Бектоши Валийнинг «Маноқибнома»сини қиёслаганда ҳар икки асарнинг тузилиши айнан бир хил экани, (яссавийликнинг одобига кўра хузури илоҳийга кириладиган – Н.Ҳ.) тўрт эшик, қирқ мақом каби асосларга таяниши маълум бўлади. Зеро, яссавийликнинг ғоялари Ҳожи Бектоши Валий ва Юнус Эмро илоҳий шеърлари ёрдамида ўша ифодалар (тўрт эшик, қирқ мақом – Н.Ҳ.) ила давом этиб келган»⁴⁷. Проф. Камол Эраслон: «Факрнома» Яссавийдан кейин издошлари томонидан ёзилиб, «Девони ҳикмат»га киритилган... «Жавохир ул-аброр» билан «Факрнома» ўзаро қиёсланганда, «Факрнома» «Жавохир ул-аброр»га моҳиятан яқин бўлса-да,

⁴⁴ Milletlerarasi Noca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri. – Kayseri: 1993. s.397;

⁴⁵ Ф. Кўпрули. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Истанбул, 1991, 122 б.

⁴⁶ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri. s.47.

⁴⁷ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.79, 293.

тартиби жихатидан тамоман фарқлидир», дейди⁴⁸. Яна олим: «Фақрнома» кўрганамиз “Девони ҳикмат” кўлёмаларининг бирортасида ўрин олмаганлиги унинг Яссавий томонидан қаламга олмаганлигини, балки кейинчалик “Девони ҳикмат” тузувчилари томонидан ёзилиб, девонларга илова қилинганлигини кўрсатади, деб ёзади. Лекин олимнинг ўзи «Фақрнома»нинг Истанбулдаги Миллат кутубхонасида (№ 1017) “Девони ҳикмат”дан кўчирилган ва баъзи ўринлари туркчага таржима қилинган бир нусхаси борлигини тилга оладики (46 б), бу хусус Яссавий «Фақрнома»сининг усмонли минтақасида ҳам нечоғли эътибор топганлигини кўрсатади.⁴⁹ Шунингдек, Қўқонлик адабиёт мухлиси Иброҳимжон домланинг кутубхонасида сақланаётган XVIII асрда кўчирилган “Девони ҳикмат” кўлёмна нусхасида «Фақрнома»нинг ўрин олганлиги эса К.Эраслоннинг охириги фикрини кескин рад этади.

Яна бир гуруҳ тадқиқотчилар эса «Фақрнома»ни Яссавий қаламига мансуб мустақил бир асардир, дейдилар. Бу ҳақда М.А. Жўшаннинг кузатишлари шундай: «Баъзи олимлар «Фақрнома»ни Яссавий қаламига мансуб эмас демоқдалар. Ваҳоланки, «Фақрнома» «Девони ҳикмат»нинг бир қисми эмас, балки Аҳмад Яссавийнинг алоҳида, мустақил бошқа бир асаридир... «Фақрнома» «Девони ҳикмат»нинг фақатгина XIX–XX асрлардаги нусхаларидан ўрин олган холос, деб ҳам айта олмаймиз. Чунки Онадўлида Яссавий дарवेशи ҳисобланган Ҳожи Бектоши Валий асарида Яссавий асос солган қирқ мақом ўрин олгани ва бу мақомларнинг бир-бирларини тўлдириш фикрининг Яссавий томонидан айтилганлиги бундай дейишга монелик қилади. Боз устига бу фикрни Ҳожи Бектоши Валий ҳам ўз «Мақолот»ида илгари сурган. Демак, «Фақрнома» «Девони ҳикмат»га XIX асрда кириб қолмаган. Шунга кўра «Фақрнома»ни XII асрда

⁴⁸ Eraslan K. Yesevi'nin Fakr-name'si. – Istanbul: 1977, s.45.

⁴⁹ Yesevi'nin Fakr-name'si. s. 45-46.

ёзилган асар деб қабул қиламиз. Зеро, Яссавий дунёқараши унинг издоши ўлароқ Онадўлига жўнатилган: Ҳожи Бектоши Валийда ҳам ўз аксини топган»⁵⁰. Дарҳақиқат, Истанбулдаги Миллат кутубхонасида сақланаётган «Факрнома» «Шайх Аҳмад Яссавий. «Рисолаи Яссавий» номи билан мустақил асар сифатида сақланади.

Бизнингча, «Факрнома» Яссавий томонидан битилган. Биринчидан, бу даъвонинг энг муҳим далиллари билан Яссавийнинг «Жавоҳир ул-аброр»дан ўрин олган сўзлари билан «Факрнома»даги бир қанча фикрларнинг деярли ўхшаш келишидир. «Факрнома»да ўқиймиз: «Эй толиб, агар, Ҳақни талаб қилиб, тобай десанг, андоғ пирга қўл берғилким, шариятда орифи биллоҳ бўлса,.. маърифатда дарёйи уммон бўлса,.. агар тариқатда ҳоли воқеа пайдо бўлса, маърифатда жазабаи Ҳақ пайдо қилғай» («Факрнома», 4 б).

Энди «Жавоҳир ул-аброр»даги Аҳмад Яссавийга оид мана бу сўзларга диққат қилайлик: «Ҳар кимки тавфиқи Раббоний рафиқ бўлуб, таҳсили маърифатуллоҳ ва такмили нисбати интибоҳ учун истасаки, бир муқтадойи Раббонийга мурид бўлиб, мустафид (фойдаланувчи) бўлғай..».

«Жавоҳир ул-аброр»да шайхлик шартлари ҳақида сўз кетаркан, «Шайхул машойих (Аҳмад Яссавий) айтур: ...таҳсилу такмил учун етмиш илм ўкумагунча ва етмиш мақом кечмагунча шайхлик муқаррар бўлмас» («Жавоҳир ул-аброр», 55 а) дейилади. Бу сўзни «Факрнома»да деярли айнан ўқиш мумкин: «Султон ул-машойих... айдиларким: Етмиш илм билмагунча, етмиш мақом йўлини тай қилиб кезмагунча, ҳар ким шайхлик мақоми даъвосин қилса, ул ҳамон бут бўлғай» («Факрнома», 14 б).

Бундай бир-бирига боғлиқ ва моҳиятан ўхшаш фикрларни яна кўплаб келтириш мумкин. Демак, «Жавоҳир ул-аброр»даги бундай фикрларнинг Ҳазиний томонидан Яс-

⁵⁰ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri. s. 47-48.

савий тилидан дея нақл этилиши «Фақрнома»нинг Яссавийга оидлигини тасдиқламоқда. Шунингдек, «Насабнома»да ҳам Аҳмад Яссавийнинг тасаввуф масалаларига бағишланган қимматли фикр-мулоҳазалари ўрин олган. Чунончи, шайхлик шартлари ҳақида Яссавий бундай дейди: «Ул шайхким қирк йил хилват бирла муридни айламаса, ул кимарсага шайхлик ярамас... Бу фикрнинг «Фақрнома»дан ҳам ўрин олганлиги, уни Яссавийники эканлигини тасдиқлашга ёрдам беради. Шунингдек, Қўқонлик адабиёт мухлиси Иброҳимжон домланинг кутубхонасида сақланаётган “Девони ҳикмат” кўлёзма нусхасида ўрин олган «Фақрнома»нинг хотимасида «Таммат ар-рисолаи шариф ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳ» сўзлари келтирилганки, бу «Фақрнома»нинг Аҳмад Яссавийга оидлигини билдирувчи муҳим бир далил бўла олади.

Яссавийшунослар “Девони ҳикмат” ва “Фақрнома”дан ташқари Аҳмад Яссавийнинг яна бошқа асари ҳам борлигини тахмин қилмоқдалар. Чунки “Меҳмонномаи Бухоро” муаллифи Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон Яссидаги Хожа Аҳмад макбарасида Яссавийга оид туркийда ёзилган тасаввуфий бир асар ўқиганини, унда сулук мартабалари ва усулларининг бу китобда баён этилганидек бошқа бирор асар топилмаслигини ёзади ва улуғ шайхни “Шоҳи Ясси Хожа Атойи Аҳмад” дея ҳурмат ила тилга олади⁵¹.

Тасаввуфшунос Наждат Тўсуннинг ёзишича, “Узун Фирдавсий деган кишига нисбат этилган “Валоятномаи маноқибӣ Хункар Ҳожи Бектоши Валий” номли асарда Аҳмад Яссавийнинг баъзи манқабалари баён этилгач, “Унинг бу хил қароматлари кўп, истаган киши “Маноқибӣ”ида ўқиши мумкин”, деган жумла келтирилади. Шунга асосланиб олимлар Аҳмад Яссавий манқабалари ёзилган бир асар борлиги, лекин бугун-

⁵¹ Фазлуллоҳ Рўзбеҳон Исфаҳоний. Меҳмонномаи Бухоро. 1156–116а. Ўз Р ФАШИ №1414.

гача бу асар топилмаганини тахмин қилишган”.⁵² Проф. Муштафо Қара эса: “Бугун афсуски қўлимизда бўлмаган, мавжудлиги “Маноқибнн Ҳожи Бектоши Валий”дан маълум бўлган “Маноқибнн Аҳмад Яссавий” асарининг яссавийлик маданиятига доир маълумот берувчи муҳим манба экани эҳтимолдан холи эмас”, – дея ёзади.⁵³

Дарҳақиқат, бир қатор тарихий манбаларда Аҳмад Яссавийнинг бошқа асарлари ҳам мавжудлиги қайд этилган. Чунончи, Муҳаммад Порсо ўзининг Қуръони карим тафсирида Аҳмад Яссавийнинг Қуръони каримни тафсир қилганлигини ёзса⁵⁴, Шайх Худойдод “Баҳр ал-улум” асарида Аҳмад Яссавийнинг “Танбеҳ аз-золин” номли асари борлиги ҳақида бир неча бор қайд этиб, унинг матнларидан кўчирмалар келтиради⁵⁵. Ҳазиний ҳам “Жавоҳир ул-аброр”да Яссавийнинг “Бўстон ул-орифин” китобидан иқтибослар нақл этади⁵⁶. “Сабот ул-ожизин” шарҳловчиси Тожддин Ёлчиғўл эса “Рисолаи Азиза” китобида “Шариат куёши Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг “Нажот уз-зокирин” аталмиш китоби қўлимизга тушди:

*Ўшал султон битибдур балки онда,
Китоб “Танбиҳ уз-золин” ичинда.*

Ул султон, яъни Хожа Аҳмад Яссавий “Нажот уз-зоки-

---

⁵² Necdet Tosun. Yeseviliğin ilk dcnemine ait bir risale: Mir’atul kulub / ИЛАМ Araştırma Dergisi, С.ІІ, sayı 2, - İstanbul: 1997, s.46. Шунингдек бу мавзуда яна қаранг: Хожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, ижоди ва анъаналари, – Тошкент: 2001 (М.А. Жўшан, “Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари” мақоласи, 21 б).

⁵³ Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi sempozyumu bildirileri. – Kayseri: 1993, S.189.

⁵⁴ Муҳаммад Порсо, Тафсир, Ўз Р ФАШИ, № 2180;

⁵⁵ Исмоилов М.М. Шайх Худойдоднинг «Баҳр ул-улум” асари Марказий Осиёда тасаввуф тарихига оид муҳим манба (XVIII асрнинг иккинчи ярми) НН автореферати, – Тошкент: 2006, 7-8 б.

⁵⁶ Жавоҳирул аброр мин амвож ил-бихор, в. 316, 69 б.

рин”дан нақл қилиб, “Танбих уз-золлин” китобининг ичида ёзди, яъни Сўфи Аллоёрнинг қўлига Аҳмад Яссавий ёзган мана шу икки асар бир жилд китоб ҳолида тушган” деб ёзди⁵⁷. Демак, Аҳмад Яссавийга нисбат берилган мазкур асарларни излаш ва илмий истеъмолга олиб кириш даркор.

“Фақрнома” рисоласи Аҳмад Яссавий дунёқараши, яссавийлик қоидалари тўғрисидаги тушунчамизни бойитиши шубҳасиз. Чунки “Фақрнома”да улуғ пирнинг тариқат одоби, шайхлик мақомлари, сўфийлик талабларига доир қимматли сўзлари баён этилган. Шу боис ўтмишда “Фақрнома”га ўхшаш тариқат дастурамали моҳиятидаги асарлар ёзиш яссавийликда бир анъанага айланган. Китоб хазиналаримизда бу хил рисолаларга дуч келиш мумкин. Бундай асарлардан масалан, “Рисолаи Султон Хожа Аҳмад Яссавий” рисоласини «Фақрнома» ва “Жавоҳир ул-аброр” асарлари билан қиёслаганда, улар орасида ўхшаш ва яқин жиҳатлар кўзга ташланади⁵⁸. Чунончи, тариқат адаблари масаласини олиб кўрайлик: «Фақрнома»да ҳазрати пайғамбар, ҳазрати Али ва ҳазрати Шаҳобиддин⁵⁹ каби зотлардан ривоят қилинган фақирлик ва дарвишликнинг қирқ мақоми ҳақида сўз юритилган⁶⁰. “Жавоҳир ул-аброр”да етмиш илм ва вуслат ҳосил қилмоқ учун қирқ тўрт мақомга эришмоқ лозимлиги, бу мақомотни таҳсил этмасдан шайхлик даъвосини қилган кишига авлиёлар душман эканлиги, қиёматда бундай кимса юзи қора ҳолда тирилиши каби сўзлар Аҳмад Яссавийдан нақл этилади⁶¹. Яссавий рисоласида ҳам дарвиш-

⁵⁷ Рисолайи Азиза – “Сабот ул-ожизи” шарҳи. – Тошкент: 2000, 131 б.

⁵⁸ Рисолаи Султон Хожа Аҳмад Яссавий, ЎЗР ФА Абу Райҳон Бегуний номидаги Шарқшунослик институти, № 3808/XIV.

⁵⁹ Шаҳобиддин Сухравардий ёки Шаҳобиддин Исфижобий («Рисола дар таржимаи Аҳмад Яссавий», «Ламаҳот» каби манбаларда ёзилишича, Аҳмад Яссавий бу зотлардан сабоқ олган)

⁶⁰ Девони ҳикмат. Фақрнома, 11-бет.

⁶¹ Жавоҳир ул-аброр. 55 а-б.

ликнинг мазкур қирқ тўрт мақомидан комил шайхнинг хабардор бўлмоғи шарт қилиб белгиланган⁶². “Девони ҳикмат”даги куйидаги тўртлик эса мазкур фикрларнинг Аҳмад Яссавийга оидлигини исботлашга хизмат қилади:

*Лоҳут аро мурид агар мақом тутса,
Дарвишликда қирқ тўрт мақом, ондин ўтса,
Шайхман тею дунё қўюб ўтти ютса,
Бемашаққат тобмас иймон ҳаловатин.*

Маълумки, тасаввуф йўлига кирган солиқдан камолот ҳосил қилмоқ учун муайян босқичларни босиб ўтмоғи талаб этилади. Бу хусус барча тариқатларда бўлганидек, яссавийликда ҳам жорий этилган. Шунга кўра «Факрнома»да факрнинг олти одоби санаб ўтилган. “Жавоҳир ул-аброр”да эса яссавийликнинг олти одоби бевосита Аҳмад Яссавий тилидан батафсил баён этилган. Чунончи, Ҳазинийнинг ёзишича, тариқат шаҳристонининг аҳкоми олтита: маърифати Ҳақ, саховати мутлақ, ҳақиқий сидқ, Худо севгисига ғарқ бўлган яқинлик, таваккули ризқи муаллақ (ёғилиб турган ризқ таваккули), теран тафаккур. Шайхлик ва муқтадолик арқони олтита: илми дини яқин, ҳилми мубини матин, сабри жамил, ризойи жалил, ихлоси Халил, қурби жазил (ҳар жиҳатдан комил бўлган Аллоҳга яқинлик). Тариқат вожиблари олтита: талаби соҳибкамол ва тақарруби зулжалол, йўқ бўлмайдиган висол шавқи, безавол моликдан хавфсираш, ҳар қандай ҳолда (Худонинг раҳматига) умидвор бўлиш, кеча-кундуз доимий зикрда бўлиш, тириклиги доим ва олий бўлган Худога қовушишни ўйлаш. Тариқат суннатлари олтита: жамоат билан намоз ўқиш, сахарларда уйғоклик, доим таҳоратли юриш, ўзини марҳаматли Худонинг ҳузурида деб билиш, зикруллоҳни таъзим бирла адо айлаш, солих, ориф ва муқтадо зотларга итоат қилиб, уларни дуо қилиш... Тариқат мустаҳаблари олтита: кўнгил хушнудлиги билан меҳмон кутиш, уни имкон қадар меҳмон қилиш,

⁶² Рисолаи Султон Хожа Аҳмад Яссавий, в. 313 б.

меҳмон нақадар кўп турса, шунча ғанимат билиш, меҳмонни қирқ қадамгача кузатмоқ, меҳмон хотири на истарса бажармак ва муҳайё қилмак, Хожа Аҳмад Яссавийга ва ўз шайхи ҳаққига доим дуо қилмоқ. Тариқат одоби олтига: икки тиззаси устига тавозе ва адаб билан чўккаламоқ, ўзини бошқа инсонлардан ҳақир кўрмак, ҳар кишини ўзидан афзал кўрмак, жумла шайх ва пирларни азизу валий билмак ва ҳузурларида сукут сақламоқ, машойих мажлисида рухсатсиз сўзламаслик, шайхининг валийлик сирлари ва каромат рамзларини чин эътиқод билан муҳофаза этмоқ (“Жавоҳирул аброр”, в. 65–66 б). Тариқатнинг мазкур одоблари Аҳмад Яссавий рисоласида ҳам деярли айнан такрорланади⁶³.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Фақирлик фаҳримдир» деган машҳур ҳадисларига таянган тасаввуф арбоблари фақр мақомини тасаввуфнинг асоси ва манбаи деб билганлар. Шаҳобиддин Сухравардийга кўра, фақр тасаввуфий мартабаларга эришиш йўлидир⁶⁴. Зеро, фақр йўлининг ўзига яраша машаққатли босқичлари борки, Ҳазиний уларни ўз асарида Аҳмад Яссавий тилидан шундай баён қилади: «Фақр йўлидаги сафарда ботин олами ва ғайб ул-ғайб диёрида олти йўл бўлиб, ўн саккиз минг олам бу олти йўл бошида ҳайрону музтар. Фақр йўлини мурод қилган солиқлар ушбу ҳисобсиз ва машаққатли сафарларни босиб ўтишлари шарт. Солиқ ботин олами ва ғайб ул-ғайб диёрида уч юз олтимиш дарёлар талотуми ва ёмғирларга учрайди. Қирқ тўрт барзаҳ ва пардалар очилади. Ҳар барзаҳ ва парда остидан ва зухуридан қирқ тўрт йўл чиқади... Фақру фано биёбонининг ушбу манзилларидан қуловузсиз асло ўтиб бўлмади» (“Жавоҳир ул-аброр”, в. 59 а–б).

Юқорида тилга олинган Аҳмад Яссавий рисоласи тузилиш жиҳатидан ҳам «Фақрнома»ни эслатади. Чунки «Фақрнома»да келтирилган фақрнинг куйидаги олти одоби Аҳмад Ясса-

⁶³ Рисолаи султон Хожа Аҳмад Яссавий, в.313 а.

⁶⁴ Şihabuddin Şuhreverdi. Avarif ul-maarif. Istanbul, 1993. S. 67.

вий рисоласидаги олтинчи бобга оид одоблар билан яқиндан ўхшаш: «Эй дарвиш, фақрнинг олти одоби бор турур: ул яхши-ёмон сўзга сукут қилмоқ ва пир олдида хомуш бўлмоқ ва беижозати пир сўзламамак ва киши бирлан оччиғсиз бўлмоқ ва хос олимнинг хизматини қилмоқ ва нафсини ўлтурмак ва ҳаво ва ҳавасни тарк қилмак. Фақрдин покиза нарса бўлмас!» (“Фақрнома”, 17 б).

Демак, Аҳмад Яссавийга кўра, фақр мартабаси мақоми аъло бўлиб, унга ҳар ким ҳам эришавермайди. Зеро, бу мақом узоқ йиллар давомида риёзат ва мужоҳада чекиш орқали эришиладиган юксак бир мартабадир.

Юқоридаги қиёслардан ҳам маълум бўлаётирки, хоҳ Аҳмад Яссавий рисоласи бўлсин, хоҳ “Фақрнома” бўлсин, бундай рисолалар яссавийшуносликда ўзига хос аҳамиятга эга. Чунки улардаги фикр-қарашлар “Девони ҳикмат”даги тўртликларнинг мазмун-моҳиятини очишда яқиндан ёрдам беради. Зеро, яссавийликка оид манбалардан пухта хабардор бўлмасдан, Яссавий ҳикматларининг маъно оламини тўла англаш қийин.

Умуман, тариқатнома туридаги бундай рисолалар ҳажм жиҳатидан кичик бўлса-да, маъно-моҳияти, тасаввуф арконига доир маълумотларга ва ирфоний, адабий, фалсафий ата-маларга бойлиги, тариқат пирлари ва сўфийларнинг фикр-мулоҳазаларию толибларга йўлланмаларнинг ўзида мужассам этганлиги билан тасаввуфшуносликда алоҳида аҳамиятга моликдир.

Бу турдаги асарлар тариқатларнинг маънавий-ижтимоий ҳолати, шайх ва мурид муносабатлари ва тасаввуфнинг фикрий хусусиятларини ёритиши жиҳатидан ва айни вақтда мутасаввифларнинг Куръони карим ва ҳадиси шарифларга муносабати, манқабалар, салафлар таълимотига издошликни акс эттириши билан ҳам ўзига хос маънавий-ахлоқий қимматга эгадир.

“Фақрнома” рисоласи ўз вақтида хорижлик тадқиқотчиларнинг диққатини ҳам тортган. А.Гаррицкий “Фақрнома”ни русча таржимада чоп эттирган бўлиб⁶⁵, таржимон кириш сўзида Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, таълим-тарбияси ва талабалари тўғрисида сўзлайди. Унингча, агар улуғ шайхнинг ўзи сўз билан амални ўзаро мувофиқлаштирмаганида эди, унинг хотираси бугунгача бу қадар азиз тутилмаган, Пири Туркистон мақбарасининг зиёратчилари бу қадар гавжум бўлмаган бўлур эди, унинг ҳикматлари ҳам халқ орасида бу қадар оммавийлашиб кетмасди⁶⁶.

Аҳмад Яссавий “Фақрнома”си тадқиқ ва таҳлил этилган мазкур асар Аҳмад Яссавий меросига қизиқувчи китобхон ва тадқиқотчиларга манзур бўлади деб ўйлаймиз.

филология фанлари номзоди
Нодирхон ҲАСАН

---

⁶⁵ Лыкошин Н.С. Премудрость Хазрет Султана Арифин Ходжа Ахмада Яссави (перевод с тюркского) / В кн: «Поль жизни в Туркестане», Пг, 1916.

⁶⁶ Гаррицкий А. Из предисловия к «Премудрости» Шейха Ходжи Ахмеда Есевичского / Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923;

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

Ahmed Rifat, Mir'atül- Mekâsid fi'def'il- Mekâsid, Istanbul 1293.

Ahmed Yesevi, Divân-ı Hikmet, Gavsü'l-vasılın sultanü'l-ârifin Hâce Ahmed-i Yesevî Hikmetleri, Kazan 1901, s. 121-129.

Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet-i sultanü'l-ârifin Hâce Ahmed b. Ibrahim b.Mahmûd İftihâr-i Yesevî (üçüncü mertebe), Kazan 1311/1896, s.3-17.

Ahmed Yesevî, Divân- Hikmet, Hikmet-i hazret-i sultânü'l-ârifin Hâce Ahmed b.Ibrahim b. Mahmûd İftihâr-ı Yesevî, Taşkent, 1312, s.2-15.

Arat, Reşid Rahmeti, Atabetü'l Hakayik, Ankara 1992.

Arvasi, Seyyid Ahmed, (Haz. N. F. Kısakürek); Tasavvuf Bahçeleri, Istanbul, 1989.

Ateş, Süleyman, Sülemî ve Tasavvûf Tefsiri,

Ayni, Mehmet Ali, Islâmî Tasavvuf Tarihi, Istanbul 1985

Ayni, Mehmet Ali, Tasavvuf, Istanbul 1985.

Ayverdi, Samiha, Bir Dünya'dan Bir Dünyaya, Istanbul 1974.

Baltacı, Cavit, Tasavvuf Lûgatı, Istanbul 1991.

Banarlı, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c, 1-2, Istanbul 1987-1971

Başlangıçtan Günümüze Türk Klasikleri;Istanbul 1985, C. 1-12.

Bice, Hayati, Hoca Ahmed Yesevî- Divân-ı Hikmet'i, Diyanet Vakfi Yayını, Ankara 1993.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Islâm İlmihali, Istanbul 1964.

Bursalı İsmail Hakkı, (Haz. I. Turgut Ulusoy), Kitabı'n- Necât, Istanbul 1983.

Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1985.

Caferoğlu, Ahmed, Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı, Türk Dünya El Kitabı, c. 1-3, Ank.1992

Caferoğlu, Ahmed, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1984

Caferoğlu, Ahmed, Kaşgarlı Mahmud, (Bin Temel Eser), İstanbul, 1970.

Caferoğlu, Ahmed, Ahmed Yêsevî'nin Hikmetleri, Türk Dünyası El Kitabı, C.3, Ankara 1992.

Carmuhammed-Ulı, Muhammedrahim, Doç. Dr., “Hoca Ahmed Yesevî'nin Hayatı Hakkında Yeni Deliller ve O'nun Bilinmeyen “Risale” Adlı eserinin ilmi Değeri, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1991, s: 13-20.

Carmuhammed-Ulı, Muhammedrahim, Hoca Ahmed Yesevî ve Türkistan, (Akratanlar:A.A.Çınar ve I.Kallimci), Ankara 2001

Coşan, Esad, Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara-1986.

Coşan, Esad - Özbay, H., Makalat, Ankara 1990.

Çetin, İsmet, Kızılelma, Ankara 1996.

Dosay Kenjetay, Hoca Ahmed Yesevî'nin Ahlâk Felsefesi, Ankara 2003.

Ebu Abdurrahman Sülemi, Tabakatü's Sûfiyye Mısır 1969 El-Aclunî, Keşfü'l-Hafâ II, 87.

Eraslan, Kemal, Divân-ı Hikmet'den Seçmeler. Ankara, 1983, 1991.

Eraslan, Kemal, Yesevî'nin Fakr-nâme'si İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXII, İstanbul 1977, s.45-120, 1+15.

Eraslan, Kemal, Divân-ı Hikmet Nüshalarının Dili, Milletlerarası Ahmed Yesevî

Sempozyumu Bildirileri. Kültür Bak., Ankara 1992.

Eraslan, Kemal, Ahmed Yesevî'nin Hayatı, Türk Edebiyatı Dergisi, Ekim 1989

Esin, Emel, İslâmiyet'den Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş, İstanbul 1978

- Esin, Emel, Ahmed Yesevî, Türk Ed.Der., Ekim 1989
- Gazali, Fütuhü'l- Gayb, Istanbul 1977.
- Gazalî, İhyâü'l-Ulumi'd-dîn, IV-152.
- Hallac-ı Mansur, Kitabü't-Tavasın, İstnabul - 1976..
- Ibn-i Arabî, İstılâhat ve El fütuhâtül-Mekkiye. II : 60.
- Irene Melikof, Ahmed Yesevî ve Türkler'de Islâmiyet, Milletlerarası Ahmed Yesevî Semp. Bildirileri, Ankara 1992.
- Ibrahim Hakkü'l- Seyfeddin Refâiddin, Bakırgany Süleyman :Bakırgan Kitabı: Kul Süleyman Söyledi, (Şiirler ve Destanlar, Taşkent, 1991
- Ibrahim Hakkı Erzurumlu, Ma'rifet nâme, Istanbul 1992.
- İslam Ansiklopedisi, C.5/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Istanbul 1968, s. 949-959.
- İsmail Hakkı Bursevi, Kenz-i Mahfi, Misvak Neşriyat, Istanbul 1980.
- Iz, Mahir, Tasavvuf, Istanbul 1985
- Gölpınarlı, Abdülbaki, Kaygusuz- Vizeli Alaâddin, Istanbul 1932
- Güzel, Abdurrahman, 'Ali in der Bektaschi- Dichtung, namentlich Jener des 16, Jhat's, Wien, 1972
- Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal, Ankara 1981
- Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri, Ankara 1983
- Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal Bibliyografyası, Ankara 1984
- Güzel, Abdurrahman, Greeks murderes of Turks, Ankara 1987
- Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal- Dilgûşâ, Ankara 1987
- Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal- Saraynâme. Ankara 1989
- Güzel, Abdurrahman, Hacı Bayram Veli'nin Üç İlâhisi'nin Tasavvufî Açından Açıklanması, 1.Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990.
- Güzel, Abdurrahman, Zeynel Baba, Ankara, 1992.

Güzel, Abdurrahman, Mutasavvıf Yunus Emre, Ankara, 1992

Güzel, Abdurrahman, Tekke ve Zâviyelerin Islâm Düşüncesindeki Yeri ve Ilgâsı, Ankara 1992.

Güzel, Abdurrahman, Tekke Şiiri, Halk Şiiri Özel Sayısı, III, TDK, Ankara 1989.

Güzel, Abdurrahman, Ahmed Yesevî'nin Esrelerinde Milli Birlik ve Beraberlik, Türk Kültürü Araştırmaları, Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara?

Güzel, Abdurrahman, Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 994.

Güzel, Abdurrahman, Dini Tasavvufî Türk Edebiyatı, Ankara 2000.

Güzel, Abdurrahman, Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara 2002.

Kabaklı, Ahmet, Sefi'ü'l- Müznibün, Türk Edebiyatı Dergisi Ekim 1989.

Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı Tarihi, C.1-3, İstanbul, 1989.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1989

Kafesoğlu, İbrahim, Gazneli Devleti, Türk Dünyası El Kitabı, C.1. Ankara 1992.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgati't-Türk, (Terc.eden.B.Atalay), Ankara 1939, C.1-3.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli (Türkiye Diyanet Vakfı yay.)Yayın No: 186/A.

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar, Ankara 1966-1985.

Köprülü, Mehmet Fuad, Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966.

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Levend, Agah Sırrı, Âşık Paşa'nın bilinmeyen iki mesnevisi:

Fakr-nâme ve Vasef-ı hal, TDAY. Belleten 1953, Ankara 1953, s. 205-255+28 sahife fotokopi.

Mengi, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1994.

Necmeddin Kübra, (Haz. M. Kara), Tasavvufî Hayat, İst. 1980.

Nigmatov Hamit Gulamoğlu, Yesevî'ye Âit Bâzı Senetler, Milletlerarası, Ahmed Yesevî Sempozyum Bildirileri, Ankara 1992
Pacacıoğlu Burhan, Orta Türkçe, Sivas 1995

Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.1, İstanbul 1946

Reşâhat-ı Aynü'l- Hayat Tercümesi, Mısır 1236.

Salah Abdullah Dede, "Cevahir-i Bevhair-i Mesnevi" şerhi, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa bölümü, nu. 743.

Tatçı, Mustafa, Yunus Emre Divânı, İnceleme Ankara 1990

Uludağ, Süleyman, Tasavvufî Terimler Sözlüğü, İstanbul 1991.

Zeybek, Namık Kemal; Yasauiy Jolı, Çev.D. Kenjatajev, Ankara 1998.

Zeybek, Namık Kemal, Türk Olmak, Ankara 1997.

Zeybek, Namık Kemal, Ahmet Yesevî Yolu ve Hikmetler, Ahmet Yesevî Vakfı Yay., Ankara 2003.

Arat, R.R., Atabetü'l-Hakayık.

Erarslan, K., "Ahmed Yesevî'nin Hayatı", Türk Edebiyatı, Ekim-1989,

Eraslan, K., "Divan-ı Hikmet Nüshalarının Dili", Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempo. Bildiri., Kültür Bak. Yay., Ankara 1992.

Eraarslan, Yesevî'nin "Fakr-nâmesi" I.Ü.T.D. ve Ed. F. Der., cilt: XXII, İstanbul. 1976.

Erarslan, K., Ahmet Yesevî, Divân-ı Hikmet'den Seçmeler, Ankara 1983,

Erarslan, K., Ahmed Yesevî'nin Fakr-name'si, I.Ü.E.F Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXII, İstanbul 1997.

Esin, Emel, Ahmed Yesevî, Türk edebiyatı Dergisi, ekim 1989.

Esin, Emel, İslâmîyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul – 1978.

МУАЛЛИФНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Профессор Абдурахмон Гўзал 1942 йил Анталяда таваллуд топган. Австриянинг Вена университети адабиёт факультетида таҳсил олиб, 1973 йил “Бектошийлик анъанасида ҳазрати Алининг ўрни” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. 1974 йил ватанга қайтиб Ҳожаттепа университети ижтимоий ва идоравий фанлар факультетининг турк тили ва адабиёти бўлимида хизматга бошлаган. 1980 йил доцент, беш йил ўтиб эса профессор унвонини олган. Ўша йил Ғозий университети педагогика факультети турк тили ва адабиёти бўлимига бошлиқ этиб тайинланган.

Миллий таълим вазирлигининг таълим тарбия кенгаши аъзоси, Чанокқалъа 18 март университети ректори ҳамда Шимолий Кибрисдаги Гирне Американ университети педагогика факультети катта ўқитувчиси бўлиб ишлаган А.Гўзал айна пайтда Ғозий университети қошида Турк маданияти ва Ҳожи Бектош Валий тадқиқот марказига ва турк тилини ўқитиш бўлимига асос солган.

Бугунги кунда Бошкент университети педагогика факультетининг турк тили таълими бўлими бошлиғи, туркча ўргатиш маркази мудир, Тил, тадқиқот ва амалиёт маркази директори вазибаларида хизмат қилаётган А.Гўзалнинг 50дан зиёд асари, 300дан ортиқ мақоласи чоп этилган. Нашр этилган китобларидан баъзилари қуйидагилардир:

‘Ali in der Bektaschi-Dichtung, namentlich jener des 16. Jhdts, Wien 1972;

The Murder of greec, Ankara 1985;

- Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri, Ankara 1983;
 Kaygusuz Abdal, Ankara 1981, 2004;
 Dil-güşa, Ankara 1987, 2. Baskı 2005;
 Saray-name, Ankara 1989, 2. baskı 2008;
 Mutasavvıf Yunus Emre, Ankara 1993;
 Güldeste, Ankara 2004;
 Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara 2003;
 Zeynel Baba, Ankara 1992;
 Milli Kültür-Milli Birlik, Ankara 1993;
 Turk-Islam Kulurunde Tekke ve Zaviyeler, Ankara 1992;
 Mustafa Kemal Atatürk'te Milli Birlik ve Beraberlik, Canakkale
 1996;
 Avustralya Resmi Tarihinde Gelibolu, Canakkale 1996;
 Turk Edebiyatında Canakkale Zaferi, Canakkale 1997;
 Canakkale Zaferi ile İlgili Hatıralar, Canakkale 1997;
 Vidin Turkleri, İstanbul 1996;
 Türkiye'de Hilafetten Cumhuriyete Geçiş, Ankara 1987;
 Turk Kulturunde Ipek Yolu, Canakkale 1998;
 Dini Tasavvufi Turk Edebiyatı, Ankara 1999, 2001, 2006;
 Kaygusuz Abdal Menakıb-namesi, Ankara 2000;
 Abdal Musa Velayet-namesi, Ankara 2000;
 Turk Halk Edebiyatı El Kitabı (Ali Torun ile berber), 4. baskı,
 Ankara 2007;
 Ahmed Yesevi'nin Fakr-name'si Uzerine Bir Inceleme, Ankara
 2007;
 Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir
 Inceleme, Ankara 2007;
 Kaygusuz Abdal Divanı, Ankara 2010;
 Hacı Bektaş Veli El Kitabı, Ankara 2012.

МУНДАРИЖА

“Фақр нури – сўнмас нур” (сўзбоши ўрнида – Иброҳим Ҳаққул)	3
Муаллифдан.....	8
Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, тариқати ва ижодиёти ҳақида	10
“Фақрнома” истилоҳи ва “Фақрнома” номли асарлар.....	21
“Фақрнома”даги тасаввуфий унсурлар	32
Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий тушунчаси.....	36
“Фақрнома”нинг айрим ғоявий бадийй хусусиятлари ҳақида	69
Аҳмад Яссавийнинг «Фақрнома»си билан Ҳожи Бектоши Валийнинг «Мақолот»и орасидаги ўхшашликлар.....	73
“Фақрнома” (матн)	84
“Фақрнома” матни факсимилияси	97
“Фақрдин покиза нарса бўлмас!” (сўнгсўз – Нодирхон Ҳасан).....	112
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	128
Муаллифнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида қисқача маълумот	133

Илмий-адабий нашр

АБДУРАҲМОН ГЎЗАЛ

ЯССАВИЙ
“ФАҚРНОМА”СИ

Муҳаррир:

Илҳом Халилов

Техник муҳаррир:

Ихтиёр Саид

Босишга 2014 йил 9 декабрда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 84x60 ¹/₁₆. Офсет босма усули.
Times New Roman гарнитураси. 16,75 босма табоқ.
Адади 300 нусха. 25-сонли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

«Наврўз» нашриёти:

Лицензия № АИ 170. 23 декабр 2009 й.

Манзили: 100000, Тошкент шаҳри, А.Темур кўчаси, 19-уй.

“Elizabet print” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Манзили: Тошкент шаҳри, Буюк Ипак Йўли кўчаси, 38-уй.

e-mail: elprint_info@mail.ru

ABDURAHMON GO‘ZAL

**YASSAVIY
“FAQRNOMA”SI**

Toshkent
“Navro‘z” nashriyoti
2014

KBK 84.14.(7Turk)3.2
UO`K: 113.4.3.3

G 40 Abdurahmon Go`zal. Yassaviy “Faqrmoma”si. – T: “Navro`z”,
2014 y. 264 bet.

Ushbu kitobda Piri Turkiston Xoja Ahmad Yassaviyning faqr va faqirlikka doir fikr-qarashlari tahlil etilgan. Chunonchi, faqr va uning ma`no-mohiyati, faqr maqomu martabalari, fazilat va sirlari keng yoritilgan. Hukmingizga havola qilinayotgan bu asar Ahmad Yassaviy va tasavvuf adabiyotiga doir fikr-qarashlaringizni ma`lum ma`noda boyitib, tasavvurlaringizni kengaytiradi degan umiddamiz.

Usmonli turkchadan tahrir va qisqartirishlar bilan
o`zbekchallashtiruvchi:

filologiya fanlari nomzodi
Nodirxon HASAN

So`zboshi muallifi va mas`ul muharrir:

filologiya fanlari doktori
Ibrohim HAQQUL

Taqrizchilar:

filologiya fanlari nomzodlari
Sayfiddin SAYFULLOH,
Ergash OCHILOV

ISBN 978-9943-381-13-1

© “Navro`z” nashriyoti, 2014 y.

FAQR NURI – SO‘NMA S NUR

Ma'lumki, tasavvuf ta'limoti Islom dini va ma'rifatining ajralmas bir qismidir. Behad boy bu ishq va irfon xazinasidan, xoh biror shayx yoki murshidga ergashsin, xoh mustaqil harakat qilsin, har kim o'zicha zavq bilan foydalangan. Chunki zavqdan mahrum, jazbasiz kimsalar uchun tasavvuf eshigi doimo berk bo'lgan.

Ibn Xaldunning yozishicha, tasavvuf sobit bir Hol, bardavom bir tizimga etguncha faqat bir ibodat (va amal) bo'lib, unga doir hukm va haqiqatlar ko'ngildan ko'ngilga o'tkazib o'zlashtirilgan. Shu bois dastlabki davrlarda tasavvuf tajribasi singari uning mavzu tamoyillari ham ancha oddiy va oson anglanadigan bo'lgan. Tariqatlar bosqichi boshlanib tasavvufga falsafa (ayniqsa yunon falsafasi) aralashgach, vaqt o'tgan sayin so'fiylik murakkablashib, har turli tushuncha, fikr va qarashlarning muhtasham bir girdobiga o'xshab qolgan. Abu Nasr Sarroj, Abdulkarim Qushayriy, Abu-jo'lob Hujviriy, Imom G'azzoliy kabi mumtoz mualliflarning so'fiylik ilk bosqichlaridagi amaliy tajriba va haqiqatlardan ajralib afsuslanarli tarzda buzg'unlikka yuz tutganligidan bahs yuritishlariga sabab ana shu.

Umuman tasavvuf tanqidiga doir fikr-mulohazalar bir joyga jamlansa, unda izchil ravishda botil haq va haqiqatni, soxtakorlik to'g'rilik va tabiiylikni ta'qib etganligiga hech shubha qolmaydi. Mashhur arab tasavvufshunos olimi A.Afifiy buning tub sababini shunday izohlaydi: “Tasavvuf, yagona bir manbaga asoslanmagan, boshqacha aytganda, tug'ilish va hayoti vohid bir zaminga bog'lanmaydigan darajada ziddiyatli bir oqimdir. Xuddi ana shu boisdan tasavvufga bag'ishlab tadqiqotlar yaratgan ulkan sharqshunoslar to'g'riligiga ishongan fikr-qarashlarini

umrlarining oxirlarida tark etaroq masalaga boshqacha tomondan yondoshganlar...”.

Ancha uzoq muddat na tasavvuf va tariqatlar tarixi, na so'fiylik adabiyoti va uning na yirik vakillari ijodiyoti maxsus tadqiq qilinmagan o'lkalardagi tasavvufshunoslikni ahvolini tasavvur etish qiyin emas, albatta. Bir necha avlod ong va idrokini zaharlagan siyosat hamda mafkuraning asoratlaridan osonlik bilan qutulib bo'lmaydi. Birinchi turkiy tariqat va tasavvufiy adabiyot asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy ijodiyotiga munosabatda din va milliyatchiligimiz g'animi bo'lgan olimlarning ishlariga hamon mahkam yopishib olinishi buning bir misolidir. Vaholanki, xalq va yurtning madaniy, axloqiy, ma'naviy manfaatlariga zid har qanday harakatni to'g'ri baholay bilish ilmdagi botillik xastaligidan qutilishning birinchi belgisidir.

Shu ma'noda yassaviyshunoslik jabhasida xorijda, xususan, qardosh Turkiyada amalga oshirilgan tadqiqotlar bizning zim-mamizga alohida mas'uliyat yuklabgina qolmay, g'ayrat bilan mehnat qilishni ham talab etadi.

Turkiy dunyo miqyosida qaralganda, O'zbekiston nainki Yassaviyxonlik, balki Yassaviyshunoslikning ham bo'lmog'i kerak. Mustaqillikdan keyingi “Devoni hikmat” nashrlari, Yassaviy hayoti, tariqati, ijodi va izdoshlariga bag'ishlangan tadqiqotlar ushbu fikrning qanday asosga egaligini ko'rsatishga qodir deb o'ylaymiz.

*Qul Xoja Ahmad kon ochti, duru guharni sochti,
Tinglamagan bu so'zni g'aflat ichinda ko'rdum.*

“Devoni hikmat”dagi she'rlarni Ahmad Yassaviy bitib qoldirganmi yoki devonga muridlari tomonidan yozilgan hikmatlar ham qo'shilib-qorishib ketganmi, bundan qat'iy nazar, Navoiy ta'biri bilan aytganda turk piri, ya'ni Xoja Ahmad turkiy tilda tuganmas bir ishq xazinasi va irfon konini ochgan.

Agar sho'ro davlati va uning yugurdak olimlari shu ma'rifat koni, shu komillik maktabidan benasib aylab, ularni ta'qiqlab

tashlamaganda edi, xalqimizning diniy, fikriy, ma’naviy hayoti va saviyasi albatta boshqacha bo’lurdi. Navoiy bobomizning Yassaviyni nazarda tutib:

«Turk piri kat’i olamdin etakni silting», degan da’vat so’zlarini ko’p o’layman. Lekin “Biz hamjihatlik bilan faoliyatini qoralayotganimiz bir zotning tarkidunyochiligini nahotki Navoiyday hayotsevar va donishmand shoir o’rnak etib ko’rsatgan bo’lsa”, deya mushohadaga berilmaganidan hamon ajablanaman. Chunki endi bilsak, Alloh yaratgan zohir va botin dunyo bir-biridan ajraladigan, biridan kechilsa, ikkinchisida bemaol yashaladigan dunyo bo’lmay, biri ikkinchisining ichida erib ketgan yaxlit, butunligi daxlsiz dunyo ekan. Demak, Yassaviy Haq bilan inson orasida parda bo’ladigan yoki bandasini Allohdan yiroqlashtiradigan narsalardan kechishni tarki dunyo tushunchasi sifatida talqin qilgan. Boyazid Bistomiy ishq va irfon haqidagi fikrlarini xulosalab “Ilon po’st tashlaganiday men ham Boyazidligimdan (menligimdan deyilmoqchi – I.H.) xalos bo’ldim. Qaradim, oshiq va ma’shuqni bir o’laroq ko’rdim. Zotan, tavhid olamida hamma narsa bir ko’ringay”, - degan ekan.

Ko’ngilda ana shu tavhid holi yuz ochib, ruh faqri fanodan yayrab-yashnamaguncha buyuk Yassaviyning hikmat olamiga erkin kirish ham, Yassaviy asarlarining mazmun-mohiyatini yaxshi anglash ham dushvordir. Yassaviy ijodiyotiga xolis baho berib, uni talab darajasida tadqiq va tahlil etmoq uchun eng avvalo uning turkiy xalqlar diniy-irfoniy, axloqiy-ma’naviy hayotidagi tarixiy xizmatlarini to’g’ri va teran anglash lozim. Atoqli olim M.F.Ko’prulining “Turk adabiyotida ilk mutasavviflar” kitobi ana shu sababdan ham hanuzgacha ilmiy qimmatini saqlab turibdi. Ko’prulidan keyin Yassaviy mavzusida samarali mehnat qilgan olim professor Kamol Eraslonidir. Uning bir necha tadqiqotlari, “Devoni hikmatdan namunalar” va “Faqrnoma”ni (ham asliyat, ham usmonli turkchada) nashr ettirganligi faqat turkiy dunyodamas, Evropada ham ma’lumdir.

“Faqrnoma” “Devoni hikmat”ning bir necha toshbosma va ba’zi qo’lyozmalarida muqaddima tarzida berilgan mustaqil risola. Uni M.F.Ko’pruli, K.Eraslon Yassaviy vafotidan so’ng izdoshlaridan kimdir yozgan deb hisoblashsa, professor M. As’ad Jo’shon, A.Yilmaz, I.Yoqut, A.Go’zal kabilarning xulosasi bo’yicha risola Ahmad Yassaviy tomonidan bitilgan. Asar sayri suluk sohiblari, ya’ni tariqat ahliga mo’ljallangani, faqr tushunchasi, faqrning maqom va martabalari unda bilag’onlik bilan talqin etilgani hamda shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat bosqichlaridan bahs yuritilgani e’tiborga olinsa Yassaviyning muallifligiga kishida ishonch paydo bo’ladi. Prof. Dr. A.Go’zalning “Ahmad Yassaviy “Faqrnoma”si” nomli kitobini o’qish bu ishonchni yana ham mustahkamlaydi. Muallif tasavvuf va turkiy tasavvuf adabiyotini qunt bilan tadqiq qilgan. “Diniy-tasavvufiy turk adabiyoti” kitobining asosiy qismini u Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg’oniyning hayoti, tariqatchiligi hamda ijodiyoti tadqiqiga bag’ishlagan. 2007 yilda olim “Faqrnoma”ga doir tadqiqotini chop ettirgan bo’lsa, oradan uncha ko’p vaqt o’tmay Sulaymon Hakim otaning “Boqirg’on kitobi” nomli asarini chiqargan. Ikkala tadqiqot ham jiddiy izlanish va zahmat chekish asosida yozilgani uchun alohida bir ilmiy, amaliy ahamiyatga ega deyish mumkin.

Ahmad Yassaviydan keyin XV asrda yashab ijod etgan Oshiq Posho faqr mavzusida asar yozgan. She’riy shaklda bitilgan o’sha asarda faqr Alloh tarafidan turli rangda bezantirilgan bir qush timsolida tasvirlangan ekan: Tangri Taolo yer va ko’kni yaratgandan keyin behad go’zal bir qush qiyofasida jonlantirgani faqrning uchib borib bir yerga qo’nishini hoqlabdi. Qush navbatma-navbat arsh, kursi, jannat, quyosh va zaminga charx urib aylanibdi. Odam (a.s.), Nuh, Hazrati Ibrohim, Muso, Iso masihga uchrabdi. Ammo hech joy va hech kimning yoniga qo’nmasdan to’ppa-to’g’ri Ahmad (Muhammad s.a.v.)ning dargohiga borib qo’nibdi. Chunki ul ulug’ Zot “G’aniy” bo’lgani holda o’zini “Faqir”, ya’ni Allohga ma’nan muhtoj bo’lib va bundan qalbi farahga ham to’lgan ekan. Mana

shu uchun faqr tushunchasi va mavzusi Sharq mumtoz adabiyotida zo‘r mavqe qozongan va xususan tasavvuf adabiyotida biri-biridan ta’sirli tarzda talqin etilgan. Faqrning ma’no-mohiyati, martaba va maqomlari, xususiyat, fazilat va sirlarini bilish esa mutasavvif ijodkorlar asarlarini chuqur o‘qib-o‘zlashtirishga yaqindan yordam beradi.

Hurmatli kitobxon! Hukmingizga havola etilayotgan ushbu asar ham Ahmad Yassaviy, ham tasavvuf va tasavvuf adabiyotiga tegishli fikr-qarashlaringizni bir qadar boyitib, tasavvurlaringizni kengaytiradi degan umiddamiz.

filologiya fanlari doktori

Ibrohim HAQQUL

9 sentabr 2014 yil.

MUALLIFDAN

Ma'lumki, Piri Turkiston Xoja Ahmad Yassaviy diniy-tasavvufiy turk adabiyotining O'rta Osiyodagi asoschisi va "Devoni hikmat" bu adabiyotning dastlabki namunasidir. Oddiy xalqning inonch-e'tiqodini ular anglaydigan sodda turkiyda ifodalagani bois ulug' mutasavvifning fikr-farashlari asrlardan beri o'z ahamiyatini yo'qotmay kelayotir va kelajakda ham shunday davom etadi deb ishonamiz.

Biz ana shu ishonchdan kelib chiqqan holda bu ulug' siymo va asari bilan bog'liq ishonchli va asl ma'lumotlarni topib keng kitobxonlar ommasiga taqdim qilishni maqsad qilib qo'ygan edik.

Turkiy adabiyot nuqtai nazaridan Xoja Ahmad Yassaviyning ijodiyoti, faoliyati, shaxsiyati nihoyatda ahamiyatli. Chunki uning fikr-qarashlari orqali biz milliy ma'naviyatimizni, madaniyatimizni bilib-o'rganamiz. Shuning uchun buyuk Yassaviyshunos F.Ko'pruli:

"Turkiylarni yaxshi bilish uchun avvalambor ularning diniy tarixini o'rganmoq kerak. Islom kirib kelgandan keyingi davrda rivojlangan turkiy adabiyotdagi milliy ruh va milliy zavqni anglash uchun tadqiq etilishi zarur bo'lgan davr – xalqona til va vazni qo'llab keng xalq ommasiga xitob etgan va qarashlari asrlar mobaynida yashab kelgan ulug' mutasavviflar davridir" deb bejiz aytmagan.

Xoja Ahmad Yassaviy esa ana shu mutasavviflar davrida keng ufqlar ochgan siymodir. Shu jihatdan u yashagan davrning tarixiy rivojini, e'tiqodiy qarashlarini bilish foydalidir.

Tadqiqotda Ahmad Yassaviy hayoti va ijodiyoti, "Faqr-noma"ning xususiyatlari, undagi tasavvufiy unsurlar, "Faqr-

noma”ning Hoji Bektoshi Valiyning “Maqolot” asari bilan muqoyasasi kabi masalalarni yoritishga harakat qildik. Kitob so‘nggiga “Faqrnoma” matni ham ilova qilindi.

Tadqiqot jarayonida shu narsa ma’lum bo‘ldiki, Onado‘lida Hoji Bektoshi Valiy nechog‘li mashhur bo‘lsa, O‘rta Osiyoda Xoja Ahmad Yassaviy ham shu qadar sevgi va ehtiromga sazovordir.

Bu ikki zot diniy, fikriy, madaniy qadriyatlarda, Vatan, Ona yurt, birlik va tenglik g‘oyalarida mushtarak bir tarzda asar yozganlar, o‘ziga xos maktab yaratganlar, fikr-qarashlarini keng mintaqalarga targ‘ib etganlar.

Asarlaridan ham ma’lum bo‘lganidek, ikkala muallif ham ilm o‘rganishga da’vat qiladilar, chunki ilmsiz qilingan ibodat quruq shakldan iboratdir. Zero dinimizda “Beshikdan mozorgacha ilm egallang”, “Har bir musulmon erkak va ayolga ilm o‘rganmoq farzdir”, “Chinda bo‘lsa ham ilm tahsil qilingiz” deyiladi.

Tabiiyki, asarimizda ba’zi nuqson va kamchiliklar uchrashi mumkin. Ularni xolis va ilmiy bir tarzda yetkazish o‘quvchi va mutaxassislarimizga havola. Chunki bu asar asrlar ortidan Ahmad Yassaviy ilgari surgan inonch, til, madaniyat, kengbag‘irlik, vafo, hamjihatlik va tenglik g‘oyalarining ifodasidir. Biz hazratning bu himmatini bir guldasta holida taqdim eta olgan bo‘lsak, o‘zimizni behad baxtiyor hisoblaymiz.

Bu asarning nashrga tayyorlanishi va keng ommaga tarqalishida hissa qo‘shganlarga, mutolaa qiluvchilarga samimiy tashakkurimni izhor etaman.

Professor Abdurahmon GO‘ZAL

Başkent Universiteti,

Ankara

XOJA AHMAD YASSAVIYNING HAYOTI, TARIQATI VA IJODIYOTI HAQIDA

Tarixdan ayonki, islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar uchun tasavvuf jarayoni yangi bir ta'lim tizimi edi. Xurosonli Boyazidi Bistomiy, Halloji Mansur, Junayd Bag'dodiy ushbu jarayonning keng tarqalishini ta'minlashgan. Shu bilan birga Abdulkarim Qushayriy mashhur risolasida tasavvufning hazrati Muhammad (s.a.v) hayot tarzi, ya'ni ahli sunnatga uyg'un kelishini ko'rsatgan bo'lsa Imom G'azzoliy bir necha asarida buning diniy va ilmiy jihatlarini puxta yoritib bergan.¹

Bu tasavvufiy oqimni faqat oddiy xalq emas, balki davlat boshliqlari ham yaxshi qabul qilishgandi. Xuroson, Marv, Nishopur, Samarqand, Toshkent, Buxoro va Farg'ona kabi shaharlar e'tiborli tasavvuf markazlari holiga kelgan edi.

Ahmad Yassaviy dunyoga kelgan paytlarda turk olami ma'lum bir tarzda tasavvuf tushunchasidan xabardor bo'lib, mutasavviflarning manqaba va karomatlari yolg'iz shaharlarda emas, ozmi-ko'pmi ko'chmanchi turk qavmlari orasida ham tarqalgandi.²

Ammo haqiqiy ma'nodagi ilk turk so'fisi Ahmad Yassaviyning milliy birlik va tenglik unutilmagan holda tasavvufiy asoslarning diniy-shar'iy va milliy tizimlarga uyg'unligini saqlagan uning hikmatlarida namoyon bo'lgandi.

Ahmad Yassaviy ishq va jazbaga taslim bo'lib, shariat hukmlariga sirdan qaragan oshiq mutasavvuflardan emasdi. Aksincha, u murojaat etgani jamoaning fikr saviyasi va ruhiy holatlarini ko'z o'ngiga aniq keltirib, ular oson anglash mumkin

¹ Ko'pruli M.F. Turk adabiyotida ilk mutasavviflar. Anqara, 1985.

² Ko'pruli M.F. O'sha kitob, 19-bet.

bo‘lgan tasavvufiy tushunchalarga diqqatni jalb etgandi. Shuning uchun u qat’iy ravishda ta’lim va pand-nasihati yo‘lini ham yoddan chiqarmagandi. Uning hikmatlari diniy mavzularni tushunilmasliklardan xalos aylab, diniy va tasavvufiy she’rlarni vajd ichida turk tili bilan xalqqa etkazishda bir ko‘prik vazifasini o‘tagandi.

Umuman turkiylar o‘zlarini tasavvufiy va diniy tuyg‘ulari mohiyatini birinchi marotaba turkchada undan o‘rganganliklari uchun Yassaviya tariqati omma orasida tez tarqalgandi.³

Ahmad Yassaviy moddiy olam va uning tazohurlariga nisbatan e’tiborsiz emas umumiy ma’noda botin va zohir dunyo uchun chindan mukammal bo‘lgan olami vahdat ichida, ikki dunyoni ham bir deb bilib, o‘rniga ko‘ra bu olamni oxiratga nisbatan Yassaviy “hash hash donasi”ga o‘xshatadi. Uni mashg‘ul qilgan yagona jihat, xalqni irshod etib, to‘g‘ri yo‘lga boshlash tushunchasidir. Yassaviy ifodalagan diniy manqabalar, munojati faryod va istig‘forlarning barchasi ana shu yuksak tushuncha mahsuli erur.⁴

Hazrati Muhammad (s.a.v) haqida yozilgan turli shakldagi she’rlarida, oxirat hollaridan bahs yuritilgan hikmatlarida boshqalarni hidoyatga da’vat qilganidek, o‘zi ham qusurlardan, gunohlardan forig‘ emasligi va tavba hamda istig‘foriga muhtojligini izhor etadi.

“Eranlarning so‘zini tinglash, Qur’on va hadis hukmlariga rioya qilish, shariat ila tariqat sodiqlik, o‘tkinchi dunyodan ko‘ngil uzish, riyozat va mujodala yo‘lidan yurish” Yassaviy tavsiya qilgan xususlardandir.⁵

Yassaviyning tarixiy xayotiga doir vasiqalar ancha oz bo‘lib, mavjudlariga ham manqabalar qorishgani tufayli uning tarixiy xayotini to‘la yoritish imkonsizdir. Shunga qaramay, tarixiy manbalardan, manolib-nomalar va hikmatlardan o‘zlashtiriladigan

³ Ko‘pruli M.F. O‘sha kitob, 154-155 bet.

⁴ Ko‘pruli M.F. O‘sha kitob, 150-bet.

⁵ Ko‘pruli M.F. O‘sha kitob, 150 bet.

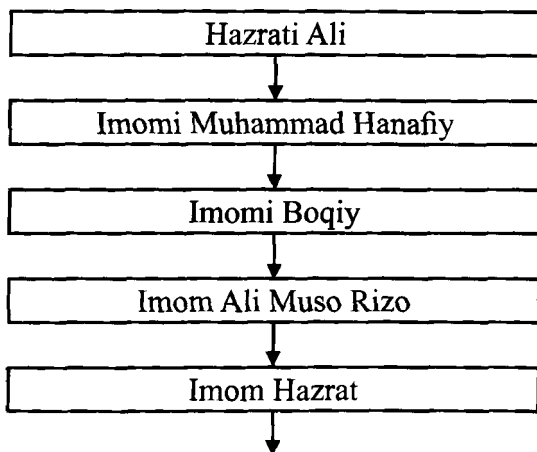
bilim hamda xulosalar manqabaviy xarakterda bo'lsa-da, u yashagan davr, xayot yo'li, shaxsiyati, ijodi va ta'sirlari haqida bir fikr va tasavvuf bera oladi.⁶

Ahmad Yassaviyning otasi qadimgi Sayram o'lkasida karamatlari bilan tanilgan va hazrati Ali avlodiga mansubligi e'tirof etilgan shayx Ibrohim bo'lgan. Onasi esa shayx Ibrohimning xalifalaridan shayx Musoning qizi Oysha begimdir. Rivoyatga ko'ra bu nikohga Xizr alayxissalom sabab bo'lgan emish. Shayx Ibrohimning shajarasi an'ana bo'yicha Imomi Muhammad ul-Hanafiy bin Aliyyul Murtazoga qadar uzanadi.

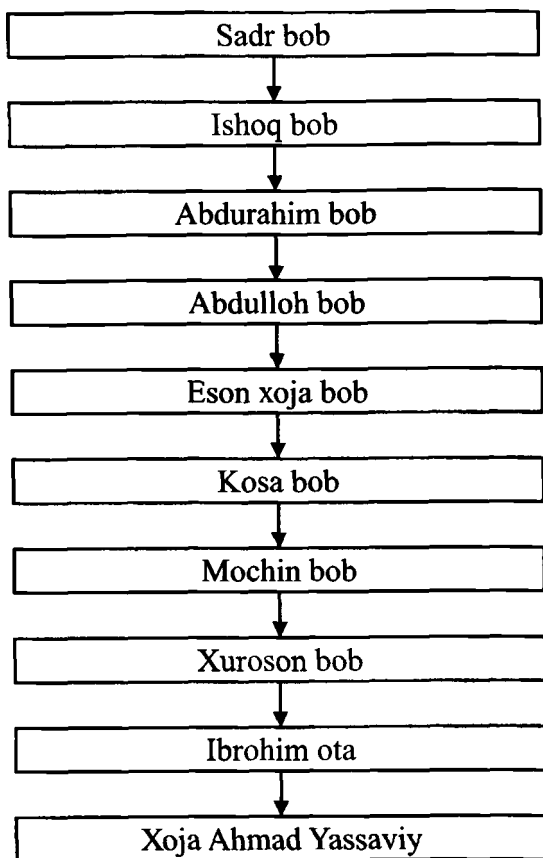
Boshqa bir an'anaga binoan Sayram shahri qadim-qadimdan buyon muhim bir islom markazi bo'lib, aholisi uch urug', ya'ni uch toifaga ajralar edi. Bular:

1. Nasablari eski tojik shohlariga borib etadigan shoh urug'i.
2. Eski amir va mirzolardan keladigan amir urug'i.
3. Hazrati Aliga borib bog'lanadigan xoja urug'i.

XOJA AHMAD YASSAVIYNING NASL NASABI

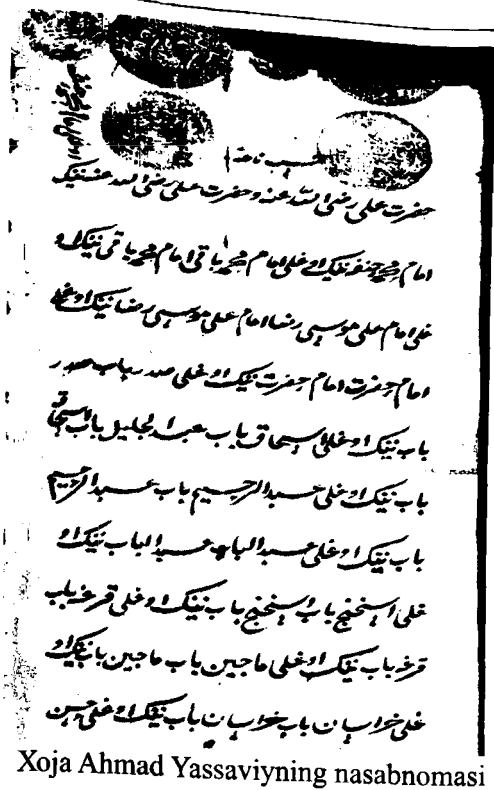

⁶ Eraslan K. Ahmed Yesevinin hayati/ "Türk edebiyati". 1989.

Sayyidzoda bo‘lgan bu uchinchi urug‘ asolat e‘tibori ila boshqalaridan afzal bilinardi. Sayram aholisi orasida so‘ng zamonlarga qadar davom etgan ushbu an‘ana, xojalarning barisini Imom Muhammad Hanafiy naslidan deb hisoblaydi. Shajara esa Abdullohxon tomonidan berilgan bir yorlig‘ bilan sayyidligi tasdiqlangan Kamoliddin Bob shayxdan boshlab Imom Muhammad Hanafiygacha cho‘ziladi. Yana boshqa bir an‘anaga ko‘ra shayx Ibrohimning oilasi Imom Muhammad ul-Hanafiydan Aliyyul Murtazogacha yetib boradi.

Ushbu shajara o‘zga shajaralar bilan qiyoslansa, orada katta

Xoja Ahmad Yassaviyning nasabnomasi

va manqabalari bilan atrofga tanilgan bir mutasavvifligi bois silsilasi nuqtai nazaridan ma'n'an zo'r bir mavqega erishgan yosh Ahmad ham tez dong qozongandi. Arslon Bob vafotidan so'ng u islomiy ilmlarning markazi Buxoroga boradi. U erda davrining mashhur mutasavvif va hadis olimi Yusuf Hamadoniydan ham ilm, ham ma'n'an fayz olishga musharraf bo'ladi. Buni hikmatlarida Yassaviy shunday so'zlar bilan ifodalagan:

*Man yigirma yetti yoshda pirni toptim,
Har sir ko'r dum, parda birla bukub yoptim.
Ostonasin yostanibon izin o'ptim.
Ul sababdin Haqqa sig'nib keldim mano.*

Xoja Yusuf Hamadoniy Iroq, Xuroson, Movarounnahrning turli shaharlarida yashab ommani Haq yo'liga da'vat etgan. Keyin

o'xshashlik ko'zga tashlanadi. Bunda ham Ilyos Bob Ahmad Yassaviyning katta bobosi bo'lib, Kamoliddin Bobning ajdodi bo'lmish Arslon Bob ibn Ilyos Bob Ahmad Yassaviyning otasi shayx Ibrohimning qardoshidir. Ota-onasidan juda erta judo bo'lgan Ahmad opasi Gavhar Shahnoz bilan Yassiga borib, tahsil olib, piri Arslon Bob bilan shu shaharda uchrashadi. Uning otasi shayx Ibrohim ko'pdan-ko'p karomat

Buxoroga borib asosiy ishini davom ettirgan. Hamadoniyning tirikligida Yassaviy uning uch muridi qatorida xalifalikka erishgan. Xoja Abdulloh Barraqiy va Xoja Hasan Andoqiy o‘limidan keyin u bir muddat xonaqoh shayxi sifatida ish yuritgan. Ancha vaqt o‘tgach muridlarini to‘rtinchi xalifa Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniya topshirib, Turkiston-Yassiga qaytadi. Lekin u Buxoroda Yusuf Hamadoniydin suluk odobini, zohir va botin ilmlarini o‘rganish bilan birga u bilan turli mamlakatlarga safar qilganligi ham ehtimoldan xoli emas. Sayru suluk ta‘limida Yusuf Hamadoni y ishonchiga erishgach, Yassaviyning Buxoroda turmasdan nimaga Yassiga qaytish sababini biz aniq bilmaymiz. Bu voqea tarixi ham aniq bo‘lmasa-da, uning birinchi xalifa Abdulloh Barraqiy o‘limidan keyin bo‘lganligini taxmin qilish mumkin. Unda Ahmad Yassaviyning yurtiga qaytishidan so‘ng uncha ko‘p vaqt o‘tmay o‘n yildan keyin vafot etganligini aytishga to‘g‘ri keladi. Uning vafot tarixi turli manbalarda milodiy 1166/67 yil deya qayd etilgan.

Hamadoniyning olim xalifasi Xoja Ahmad Yassaviyning Yassida istiqomat qilgan yillari uning atrofiga ming-minglab murid yig‘ilgan. U paytlarda din va tasavvuf targ‘ibiga ehtiyoj kuchli edi. Hukmdor Malikshohdan keyin Movarounnahr va Xurosonni o‘z siyosiy boshqaruviga olgan hukmdor Sulton Sanjar (vafoti 1157-58) bo‘lib, xorazmshohlar buyuk bir islom davlati bo‘lishga umid paydo etishgandi. Shuningdek, ayni shu zamonlarda Sharqiy Turkistondagi G‘ulja atrofiga Yettisuv havzasida kuchli bir islomiy harakat yuzaga kelgandi. Islom dinining Osiyoning har go‘shasida zo‘r bir nufuzga erishishlari, hatto har tomonda madrasa va xonaqohlarning bino qilingani bir davrda Ahmad Yassaviy Sirdaryo bo‘ylarida, Toshkent atroflarida, bo‘zqir sahrolarda shuhrat taratib, uning atrofiga musulmonlikni endi qabul etgan, ammo nihoyatda mustahkam rishtalar ila islomga bog‘langan sof, sodda turkmanlar jamlangandi. Arab ilmi va Ajam adabiyotini nihoyatda puxta o‘zlashtirgan Ahmad

Yassaviy muridlariga ular anglaydigan bir tilda, ya'ni turkiyda xitob etardi.⁷

Ahmad Yassaviy Yassida turkman qavmlari orasida bo'lganligi bois, o'sha muhitning fikrlari va an'analari bilan hisoblashishga majbur. Zero, u muhit unga begona emasdi. Bo'zqirda yashagan turk qavmlari, samimiy musulmon bo'lish bilan barobar, inonchlari sodda va tabiatga yaqin edilar. Shuningdek, ular eski an'analardan ham yiroqlashmagandilar.

Ma'lumki, Yassaviyning yig'inlarida qadimiy turk odatlariga ko'ra ayol va erkak birga ishtirok etishardi. Xurosondagi ulamolar bundan norozi bo'lib Turkistonga taftishchilarini jo'natadilar, Yassaviy juda keskin fikr bildirib ularni ortga qaytaradi.

Ahmad Yassaviy forsiy tilda yaratilgan asarlar doirasida qolgan so'fiylar kabi xorijiy tilda yozmasdan turkchani qo'lladi. Islom dinining umumiy hukmlarini arabcha va forscha bilmaydigan turk darveshlariga anglatmoq uchun yana diniy-tasavvufiy turk adabiyotining milliy nazm shakllari bilan axloqiy va tasavvufiy manzumalar yozdi. Ularga turkiy tilda islomiyatni o'rgatdi.

Yassida tasavvufiy tushunchalarini sodda xalq va ko'chmanchi turkmanlar anglay oldigan bir tilda, ya'ni turkiyda ifodalab bergani bois Yassaviy keng omma muhabbatiga sazovor bo'lgandi. Hikmatlarida aks ettirilgan tasavvufning insonsevarlik, do'stlik, bag'rikenglik, birlik-tenglik, qanoatkorlik va boshqa tushunchalari uni odamlarga yana ham yaqinlashtirdi.

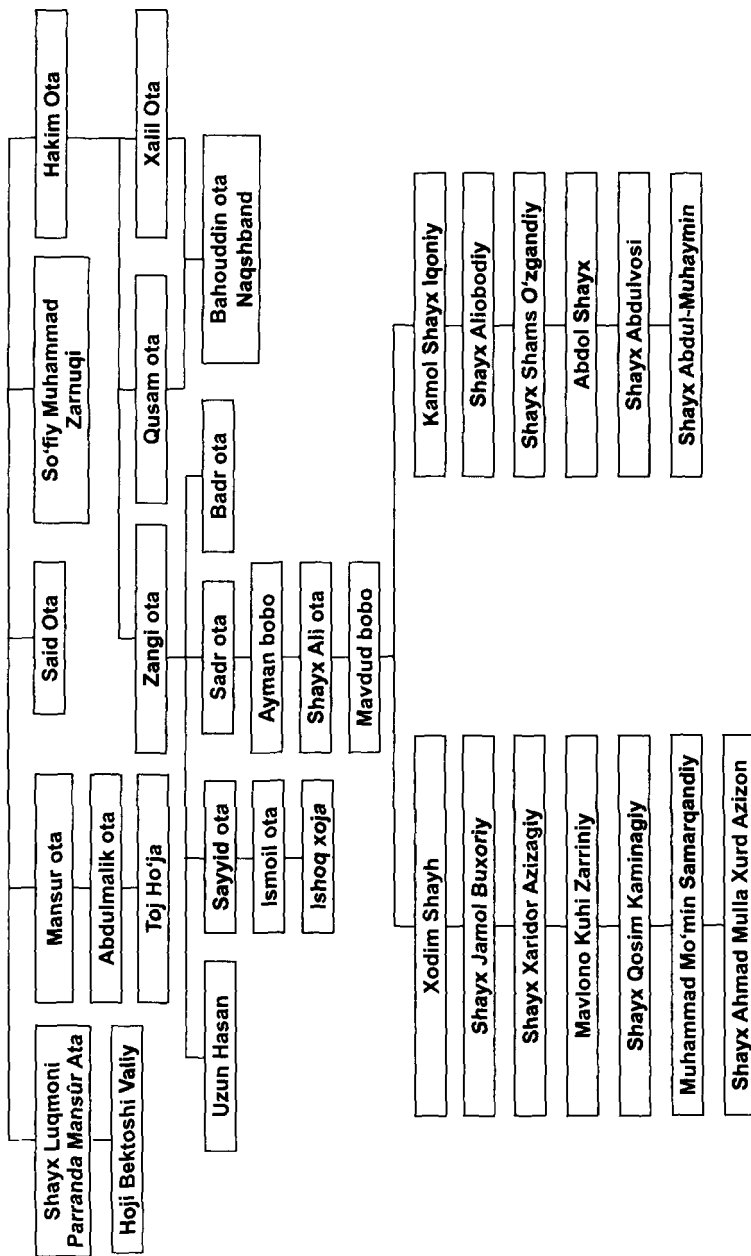
Albatta, Yassaviyning zo'r e'tibor qozonishining asosiy sababi hikmatlari tilining xalqning og'zaki tiliga juda yaqinligi edi. O'sha paytlarda turkmanlar orasida "Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad", degan gap keng tarqalgan.

Yassaviy uchinchi xalifa sifatida po'stnishin bo'lsa-da, shayxi Hamadoniydan olgan ishorati bilan po'stini to'rtinchi xalifani tashlab Yassiga kelib, 1166 yil, ya'ni vafotiga qadar shu zaminda yashagandi.

⁷ Ko'pruli M. F. O'sha kitob, 66-74 betlar.

HOJA AHMAD YASSAVIY SILSILASI

Ahmad Yassaviyning dunyoning to'rt tarafidan kelgan ko'p sonli muridlari bor edi. Uning muridlari uchun "Valoyat-ma'ab, karomat-iktisob, komil-mukammal ashobi suffasi bor erdiki, huzuridan yiroqlashmasdilar" deyilmishdir. Uning tanilgan xalifalari quyidagilardir:

1. Mansur Ota
2. So'fiy Muhammad Donishmand Zarnuqiy
3. Sulaymon Hakim Ota
4. Bobo Mochin
5. Amir Ali Hakim
6. Luqmon Parranda
7. Imom Marg'oziy
8. Hasan Bulg'oniy
9. Shayx Usmon Mag'ribiy

Bulardan ayrimlarining Xoja Ahmad Yassaviyga intisoblari juda ajablanarli bo'lgan. Masalan, Bobo Mochin Yassaviydan ta'lim olishidan avval Xuroson eranlari orasida katta yoshli bir valiy edi. Lekin besh yillik xilvat, arbain, og'ir riyozatlardan so'ng Ahmad Yassaviy uni boshqa besh xalifasi bilan xalqning ta'lim-tarbiyasi uchun Xurosonga jo'natib yuboradi. Bular shayx Muhammad Bag'dodiy, Sayfiddin Boxarziy, shayx Kamoli Shayboniy, shayx Sa'diddin, shayx Bahouddindir.

Yassaviyning Qipchoq turklari orasida ham xalifalari borligini Husomiddin bin Sharofiddinning 1584–88 yillarda yozilgan "Risolai tavorixi Bulg'oriya" asaridagi ma'lumotlardan o'qish mumkin. Bu risolada bir qancha eski shayxlar Xoja Ahmad Yassaviyning xalifasi sifatida zikr etilgan. Ulardan biri esa Temir bobodir.

Birosh bin Abrash So'fiy, jahriyya tariqatidan va Ahmad Yassaviyning talabalaridan bo'lib, shayxning ishorati bilan Bulg'or tomonlarga jo'natilgan. XV asrda Bulg'oristonga borgan va u erda alp-eranlik vazifasini ado etgan Temir bobo ham Yassaviy darveshlaridandir.

Ahmad Yassaviyning Buxorodan qaytgandan so‘ng uzoq muddat yashamasdan o‘n yil keyin vafot etganini aytish mumkin. Chunki uning o‘limi turli manbalarda 1166–67 yil deb ko‘rsatilgan. Qo‘ldagi tarixiy vasiqalar va manqabaviy rivoyatlarga ko‘ra shayx 125 yil yashagandir. Lekin Ahmad Yassaviy qachon tug‘ilib va qancha yosh umr kechirgan degan savolga qaytarilgan javoblar har xildir. Tadqiqotchilardan bir qismi uning er ostiga kirgani 63 yoshni nazarda tutsa, bazilari 73, yana boshqalari 85 yil yashagan deb hisoblashgan. Taniqli qirg‘iz adibi Ch. Aytmatov xalq rivoyatlariga tayanib Yassaviy 125 yil yashagan deydi.

“Nafahot”da Shayx Ali Lolo haqida berilgan malumot Ahmad Yassaviyning Najmiddin Kubro bilan zamondoshligini ko‘rsatayotir. Bunga aloqador tarzda “Nafahot” tarjimasida shunday bir rivoyat berilgan:

– Shayx Ali Lolo Turkistonda Shayx Ahmad Yassaviyning takyasida edi. Shayx Ahmad kelgan odamga:

– Xorazmda irshod ila mashg‘ul darvesh bormi? – deya so‘radi. U odam:

– Irshod ila mashg‘ul yosh bir yigit bor, atrofida muridi ko‘pdir, – dedi, o‘sha yigitning nomi so‘ralgach haligi kishi:

– Najmiddin Kubro, – dedi”.

Shayx Ali Lolo bir payt tushida Najmiddin Kubroni ko‘rib irshod uchun yillar mobaynida uni izlagan. U Kubro nomini eshitishi hamon safarga otlangan. Qish fasli bo‘lgani bois Xoja Ahmad unga kutish lozimligini tavsiya etmish. Ammo jo‘shqin darveshning bir kun ham kutishga toqati yo‘q edi. Va Xorazmga borib Kubroni topgandi.

Bu zamondoshlik rivoyati to‘g‘ri deb qabul qilinsa, unda Ahmad Yassaviyni XI asrning oxirlari yoki XII asrning dastlabki yillarida vafot qilgan deyish harholda to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki u paytda Najmiddin Kubro yosh bo‘lgan deya tasavvur etilsa, uchrashuv Xoja Ahmadning oxirgi yillariga to‘g‘ri kelishi oson anglashiladi. Ammo bunda Shayx Ali Lolo o‘shanda bir asr yashagan

degan xulosa o'rta qadiki, mutasavviflarning aksariyati uzoq hayot kechirganiga ko'ra Shayx Ali Loloning tavallud tarixi inobatga olinsa bu rivoyatni ham qabul qilib bo'lmaydi.

Xullas, Xoja Ahmad Yassaviy turk dunyosida juda mashhur bo'lgani holda na eski, na keyingi tadqiqotlarda uning hayoti haqida aniqlik yo'qdir. Bir necha qo'lyozma va boshqa manbalarda Yassaviyning vafot tarixi 1166–67 yil deb qayd qilinganki hozir shu sanani qabul etishdan boshqa imkon yo'q.

“FAQRNOMA” ISTILOHI VA “FAQRNOMA” NOMLI ASARLAR

“Faqrnoma” asos e’tibori bilan faqrni, faqrning ahamiyati va maqomlarini anglatadigan mustaqil didaktik asar bo‘lganidek, tasavvuf va tabaqot kitoblaridan alohida bir bo‘lim sifatida o‘rin olgan asarlar ham bo‘lishi mumkin. Bunday asarlarda diniy, tasavvufiy, axloqiy, ijtimoiy, ommani birlashtiruvchi va butunlashtiruvchi mavzular yoritiladi.

“Faqrnoma”lar jamoat ehtiyoji, kitobdan ko‘zlangan asosiy maqsadga qarab nazm yoki nasr shaklida yozilgan. Ularning yetakchi g‘oyasini tashkil etgan faqr yo‘qsil bir hayot kechirgan, dunyo ne‘matlarini nazarga ilmay oziga qanoat qilgan, nafsiga tobe bo‘lmagan, Tangridan boshqasiga bo‘yin egmagan Allohparast kishilarning ma’naviy-axloqiy ahvolini ifodalashga xizmat etgan. Ana shu sifatlarga sohib bo‘lgan faqir tariqatdagi maqom va martabalarini birma-bir bosib o‘tib sayri sulukni nihoyasiga yetkazgan. Bu martaba esa fanofilloh deyilganki, uning mazmunini o‘z borlig‘ini Tangri borlig‘iga fone aylash, ya’ni Tangri bilan birlikka yetishuvdan iborat.

Ahmad Yassaviyning “Faqrnoma”si nasr hamda ma’lum qismi nazmdan tarkib topgan asardir. U “Devoni hikmat”ning Toshkent va Qozon nashrlarining kirish qismidan o‘rin olish bilan birga, uni mustaqil bir asar tarzida qabul etib chop qildirganlari ham bor.

Oshiq Poshoning “Faqrnoma”si diniy-tasavvufiy turk adabiyotida faqr haqiqati va maqomlaridan bahs yuritilgan ikkinchi kitobdir. Va u XV asrda she’riy tarzda bitilgan.

Ogoh Sirri Lavand bu asar haqida “Oshiq Posho ushbu masnaviysida bag‘rikenglik, dunyo ne‘matlarini pisand qilmay

qanoat ila yashashni targ'ib etar va faqrni Alloh tarafidan turli ranglar-la bezantirilgan bir qush shaklida tasvirleydi", – deydi.

Bu qushning taqdiri mana bunday yoritilgan: Tangri yer va ko'kni yaratgandan so'ngra go'zal bir qush qiyofasida jonlantirgani faqrning uchib borib bir erga qo'nishini istaydi. Qush navbatma-navbat arsh, kursi, jannat, quyosh va yerni charx urib aylanadi. Odam (a.s), Nuh, Ibrohim, Muso, Isoga uchraydi. Lekin hech joy va hech kimning yoniga qo'nmasdan to'g'ri Ahmad (Muhammad s.a.v)ning dargohiga borib qo'nadi. Chunki u "G'ani" bo'lgani holda o'zini "Faqir" bilgan va bundan faroh ham topgandir. Faqr unga butun go'zalligi hamda shukuhi bilan namoyon bo'lganligini Oshiq Posho san'atkorona usullarda tasvirlash sharafiga erishgan.

Ahmad Yassaviyning hikmatlari ham so'fiylarga, ham dasht va sahroda istiqomat qiluvchi xaloyiqqa mo'ljallangan bo'lsa, "Faqrnoma" asosan tariqat ahli uchun bitilgan. Xususan tariqatga yangi kirgan soliklarga ko'rsatma va nasihat so'zlari bilan u yaxshi foyda etkazgan.

"Faqrnoma"ni Turkiyada ilk marotaba professor Kamol Eraslon tadqiq etgan. Yaqin zamongacha unga mustaqil bir asardan ko'ra "Devoni hikmat"ning mansur bir muqaddimasi deb qaralib kelingan. Uning "Devoni hikmat"ning qo'lyozma nushalarida emas, balki Toshkent va Qozon nashrlaridan joy olganligi ham bunga bir sabab bo'lgan.

1991 yil 26–27 iyulda Anqarada Ahmad Yassaviyga bag'ishlab o'tkazilgan xalqaro anjumanda Qozog'iston ilm vakili M.Yormuhammad o'g'li "Faqrnoma"ning qo'lyozma bir nusxasi haqida ma'lumot beradi. "Risola" nomli ushbu asar Ahmad Yassaviyning ijod namunasi bo'lib, o'shanga qadar noma'lum qolgan qiymatli bir meros edi. Uning tili chig'atoy turkiysidir. Qo'lyozmaning hajmi sakson sakkiz varoq, ya'ni yuz yetmish besh sahifadan iboratdir. Qo'lyozmaning u dastlabki nusxasi bo'lishi ham mumkin.

Lekin “Faqrnoma”ning “Devoni hikmat” qo‘lyozma nusshalarida uchramasligi, bu muqaddima yoki risolaning Ahmad Yassaviy tomonidan emas, ancha keyingi Yassaviy darveshlari tarafidan qalamga olinib “Devoni hikmat”ning tuzuvchilari uni ilova tarzda bostirishgan degan fikr ham tarqalgan. Ammo nima bo‘lganda ham asarning ma‘no va shakliga diqqat etilgani zamon uning Ahmad Yassaviyga tegishli bir mustaqil asarligiga ishtiboh qolmaydi.

“Faqrnoma”da aniq bir manbaga tayanilgan deb bo‘lmaydi. Ammo unda Qur’oni karim, hadislar, islom tarixi va tasavvufiy kitoblardan foydalanilganligi oson anglashiladi. Ayniqsa, unda turkiylarning tasavvufiy qarashlari marotibi arbaa zaminida jonlantirilib, buni to‘laligicha e‘tiqod, ibodat, axloq va ijtimoiy axloqqa doir hikmatlar ila anglatilgani muhimdir.

Asarda faqr “Faqr – Haq taoloning bog‘i vaslidin daraxte turur. Ul daraxtning butog‘i aql turur, reshasi hidoyat turur, mevasi xayru saxovat turur, soyasi qanoat turur, aning bo‘yi shavq turur. Aning bargi har kimga tegdi amali solih hosil qildi. Va har kim mevasidin edi hayoti jovidona topti. Va agar bo‘yi har kimga yetsa, mastu hayron bo‘lg‘ay. Va agar soyasida o‘run olsa, oftobi haqiqat anga tushkay” deya ta‘riflangandir. Faqirlik esa bir maqomdir. Bu maqom nabiyalar, oriflar va oshiqalar maqomidir. U ayniqsa hazrati Muhammad (s.a.v.)ning maqomlari erur. Faqrga yaxshi qarash iymondan bo‘lganidek, unga past nazar ila boqish esa kufrdir. Hazrati payg‘ambarga ko‘ra, “Faqirlik martabasi va hurmati yetti qat ko‘k hamda yetti qat yerdan ham ulug‘dir”.

Xullas, “Faqrnoma”ning manbalarini bemalol Qur’oni karim, hadislar, tasavvuf va tabaqot kitoblari deyish mumkindir. Unda faqrning ahamiyati, mohiyati, odobi, maqom va martabalari Muhammad (s.a.v.) so‘zlariga suyanilgan holda bayon qilingan. Bir o‘rinda Yassaviy uni izdoshlariga o‘zining vasiyatnomasi sifatida taqdim qiladi: *“Ey darvesh, bul Faqrnomada har vasiyateki bitildi, kalomi Rabboniy va hadisi nabaviydin va ijmoi ummatdin bitildi.*

Har tolibki bul vasiyatlarga amal qilib istiqomat qilsa, dunyo va uqbo muyassar bo'lg'ay. Va agar amal qilin'asa oxir damida joyini ko'rub pushaymon qilg'ay va sharmandai oxirat bo'lg'ay. Har darvesh bu qirq maqomni bilmasa va amal qilmasa, aning shayxlig'i shaytoniy turur. Avval maqomi malakut, ikkinchi maqomi lohut, uchunchi maqomi nosut, to'rtunchi maqomi jabarut. Maqomi jabarut shariat turur, maqomi malakut tariqat turur, maqomi lohut ma'rifat turur, maqomi nosut haqiqat turur".

Ma'lum bo'lishicha, Yassaviylikning o'zbek va turkmanlar orasida kuchli qiziqish paydo bo'lishining asosiy sababi ularning ham Ahmad Yassaviy muridlari kabi shariat asoslariga yaqindan bog'lanishlari edi. "Faqrnoma" bu holatni yanada quvvatlantirishga xizmat etardi.

Darveshga rahnamolikni zimmasiga olgan shayx esa unda "shariatda orifi billoh bo'lsa, tariqatda voqifi asror bo'lsa, haqiqatda komili mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoyi ummon bo'lsa. Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini o'rgatgay. Agar tariqatda voqe paydo bo'lsa, tariqat ilmi bilan yo'lga solg'ay va haqiqat soridin muridga yo'l ko'rsatgay va ma'rifatda jazbai Haq paydo qildurg'ay" deya ta'riflangan.

Asardagi she'riy misralarda Ahmad Yassaviyning qanday qilib tariqat maqomlarini egallaganligi majoziy ifodalardan ham foydalanilib bayon etilganidek, faqr martabalari ham uning shaxsiy intilishlari bilan vobastalikda tilga olingan.

Mazkur she'riy parchada ayni zamonda soliklarning sulukka chiqqach nafs martabalarini bosib o'tishda nafs bilan qilgan mujodalalari ham chiroyli tarzda darj etilgan.

Asarda hazrati Alidan naqlan darveshlikning qirq maqomi: shariatda o'n maqom, tariqatda o'n maqom, ma'rifatda o'n maqom va haqiqatda o'n maqom o'laroq anglatilgan. Har so'fiy, har darvesh va har faqir bu qirq maqomni bilishi va o'shalarga ko'ra amal etmog'i zarurdir. Aks holda so'fiylik, darveshlik va faqirlik da'vosidan kechishga to'g'ri keladi.

Bu maqomlardan so'ngra navbat ila faqirlik maqomidagi o'n maqom, o'n nur, o'n yo'l, o'n o'rin ko'rsatilgan. Asarda tilga olingan maqomlarning hammasi saksonta bo'lib, ulardan har biri bir payg'ambarga mansubdir. Dastlabkisi, hazrati Odam, oxirgisi esa Muhammad Mustafo (s.a.v.)ga tegishli.

Kundalik hayotda amalga oshiriladigan har bir ishni so'fiylar ibodat niyati ila bajarishlari, ibodatda esa zarra qadar ham riyoga yo'l qo'ymasliklari asarda alohida ta'kidlangan. Keyin esa faqirning olti odobi, sakkiz maqomi, yetti martabasiga e'tibor qaratilgan.

Aslini olganda tasavvufiy tushunchaning tamalini oyati karimalar va hadisi shariflar tashkil etadi. Oyati karimalar Qur'oni karimda sobitligi bois, ular borasida ixtilof yo'q. Lekin hadisi shariflar keyingi davrlarda jamlangani uchun hazrati payg'ambarga oid so'zlarning bir qismi sahih manbalar sifatida tan olingan kitoblarga kiritilmagan. Vaholanki, so'fiylarning zikr va fikrlarining asosini oyatlar, oyatlarga monand hadislar shakllantirgan. Shunday hadislarda ifodasini topgan fikr va ma'nolar hazrati Muhammad hayotida ham yorqin kuzatilardi. Islom endigina oyoqqa tura boshlagan yillarda e'tiqod yo'lidan qaytsa, uni Makkaning eng boy-badavlat odami etib huzur-halovatda yashashi uchun hamma narsani muhayyo qilishmoqchi bo'lishgandi. U esa islomga qarshi bo'lgan sarvat, shuhrat, rohat-farog'at, xullas, barcha-barchasidan kechgan edi. Shu bilan birga u ixtiyoriy ravishda faqirlikni tanlab “al-faqri faxri” – faqirlik mening faxrimdir, deya faqirlikni ulug'lagandi. *“Lavloka lavlok lama halaktul aftok”*, ya'ni “Sen bo'lmasayding olamlarni yaratmasdim” xitobiga mazhar bo'lgan va undan “Habibim!” deya bahs etilgan. Shunga ko'ra faqirligidan iftixorga to'lgan hazrati Muhammad (s.a.v.)ni boshqa payg'ambarlardan yuksaklikka ko'targan ham uning faqr sifatidir. Shu boisdan uning yo'lidan borgan so'fiylar faqrlikka ko'ngil qo'ygan, diniy-tasavvufiy turk adabiyotida esa “Faqrnoma” deyilgan asarlar tuzilgan. Umuman olganda fanofillohga etishish uchun o'tiladigan maqomlarni anglatadigan faqrnomalardagi

faqr kalimasi moddiy yo'qsillik yoki kambag'allik, qashshoqlik ma'nosini emas, ma'naviy yo'qsillik, g'ino, faqat Haqqa muhtojlik mazmunini ifodalagan mavhum va ko'zga ko'rinadigan borliqni tark etgan, fe'l, sifat va zotini Haqqa foniyl aylagan kimsa "*faqr nihoyasiga etkazilgach Alloh qolur*" ma'nosidagi hadis hukmi bo'yicha dili faxrga to'lgan kishi faqr tojini kiygan bo'ladi. Bunday odamning mol-mulki qanchalik behisob bo'lmasin, u hech biriga ko'ngil bog'lamaydi, tasavvufiy ta'bir bilan aytganda u mol-mulkning emas, mol-mulk uning quli bo'ladi.

Istilohiy ma'noda faqr tariqatga yangi kirgan solikning o'tkinchi dunyo ne'matlaridan voz kechib, ruh va ko'ngil kamoli uchun riyozat chekib, nafsni tizginlashda hech nimadan toliqmay kurashib Allohning xos quliga aylanishini ifodalaydi. Solik tariqat bosqichlaridan birma-bir o'tib sayri sulukni oxiriga etkazishi bilan ana shu sifat va xususiyatlarga sohib bo'ladi. Nihoyat yana bir martaba qolurki, u o'sha fanofilloh deyilgan va Alloh visoliga erishtiradigan oliy martabadir.

Demak, faqr insonning yuksak ma'naviy martabani egallash uchun amalga oshiradigan bir qancha mujohadalari, ma'naviy-ruhiy zafaridir. Shu ma'noda "Faqrnoma"da Boyazid Bistomiy, Junayd Bag'dodiy, Mansur Xalloy, Hasan Basriy, Sarri Saqatiy, Najmiddin Kubro kabi o'n beshta mashhur so'fiylarning tajribalari muxtasar izohlab o'tilgan.

Yassaviy ifodalarida nasihat, irshod va tanqid o'zaro uyg'unlashgan. Shuning uchun u faqat ideal mohiyat kasb etgan "yaxshi" va "yaxshilikka" emas, "yomon" va "yomonlik" xususida ham maxsus to'xtaladi. Buni yolg'iz diniy bir doirada izohlash albatta to'g'ri bo'lmaydi. Chunki turkiy xalqlarning milliy qadriyatlari va haqiqiy birliklarini islomiy qadriyatlardan ayri anglash ham noqislik, ham xatolikni aks ettiradi. Turkiylar islomiyatga kirganda undagi qadriyatlarga monand tushuncha va yashash tarzining ularning eski inonchlarida ham mavjudligi musulmonchilikka o'tishlarida katta rol o'ynagan. "Faqrnoma"dan

joy olgan tariqat maqom va martabalari bilan bog‘liq xususlar bir chetga surilsa, shayx va darveshlarning hol va harakatlariga doir ma‘lum so‘zlar, bu umumiyliklarni qudratli bir tilda o‘rtaga chiqargan ifodalari va shu ifodalar tufayli tasvirini topgan inson tiplari o‘z-o‘zidan namoyon bo‘ladi. “U shayxlarki muridlaridan tama’ ila murtad bo‘lur”.

“Ul shayxlar kim muridlaridin tama’ qilg‘ay va jonini kufru zalolatdin ayirmag‘ay va ahli bid‘atni yaxshi ko‘rgay (va ahli sunnatni yamon ko‘rgay va ilmi shariat birla amal qilmag‘ay va nomahramlarg‘a ko‘z solg‘aylar va yamonlig‘ pesh qilib Allohu taoloning rahmatidin umid tutqaylar va mashoyix ishlarini xor ko‘rgaylar, muridlari rad bo‘lg‘ay, o‘zlari (ham) murtad bo‘lg‘aylar”.

“Shayx uldurki niyoz olsa, mustahaqlarg‘a bergaylar. Agar olib o‘zlari yesalar, murdor et yemishdek bo‘lg‘ay. Agar to‘n qilib kiysalar, ul to‘n to‘zg‘uncha Haq taolo namoz va ro‘zasini qabul qilmag‘ay. Va agar olg‘on niyozidin non qilib yesa, Haq taolo ani do‘zaxda turluk azobg‘a giriftor qilg‘ay”.

Ushbu matn parchasidagi ochko‘zlik, kufr, zalolat, bid‘at, boshqasini mensimaslik, botil ishlar bilan band bo‘lish yomon kimsalarning, soddalik, kamtarinlik, to‘g‘rilik, durustlik, oliy-janoblik asrlardan buyon yaxshi insonlarning asosiy sifat va fazilatlaridan bo‘lib kelgan.

“Yana so‘fiy ul bo‘lurkim barcha ishlardan ko‘ngli sovuq bo‘lsa, nafsi shahavotdin sof bo‘lsa, botini ofatdin sof bo‘lsa, yurishi sof bo‘lsa, botini puxta bo‘lsa, ko‘zi ikkin dunyodin duxta bo‘lsa, sari afruxta bo‘lsa”.

Bu so‘zlar keyingi zamonlarda qo‘msayotganimiz ziyoli odam tipini xotirlatmaydimi?

“Faqr maqomi sakkiz turur: avval tavba turur, ibodat turur, muhabbat turur, sabr turur, shukr turur, rizo turur, zuhd turur, orifliq turur”.

Yuqorida zikr etilgan sakkiz faqr maqomi necha yuz yillardan

beri xoh darvesh bo'lsin, xoh boy, martaba egasi yoki qora budun bo'lsin, turkiy xalqlarning shu kunga qadar shonu sharafini namoyish etib kelgan "alp-eranlar"ning "eranlik" vasflaridir. Nihoyatda qimmatli bu ma'naviy xususiyatlar millatimizning islomiyat bilan barobarlikda egalikka erishgan porloq fazilatlarini tantanasidir.

"Faqr martabasi yetti turur: javonmardliq turur, sipohiliq turur, (g'aribliq turur), xirqa turur, sabr turur, qanoat turur, tavakkul turur".

Yassaviy bu so'zlari bilan "modda va ruh" dunyosini birlashtirgan. Zero, "Eranlik" ma'naviy olamning, "Alplik" esa moddiy olamning nishonasidir. Boshlang'ichdan e'tiboran "alp" tabiatli turkiylar, islomiyat ato etgan dinamizmni "Eranlik"ka qo'shib yanada buyuk ishlar, yana ham muqaddas maqsadlar uchun kurashib alp-eran bo'lganlar.

Yassaviy risolasida: "Ey darvesh, mashoyix motaqaddamaning faqirliqini qabul qilib, so'zlarig'a payravliq qilib, ahkom va arkonlarini bilib, havo va havasni tark qilib, nafsni mujohada yoyi birlan sindurub o'ziga mute' qilib va qanotni pesha qilib qazosig'a rozi bo'lub balosig'a sabr qilib ne'matig'a shukr qilib aytgan risolag'a amal qilib Xudoyi taoloning amrlarini bajo keltursa, darveshlik oti anga musallam bo'lur", deyiladi.

Yana unda o'qiyimiz: *"Va shayxliq maqomi mujohada turur. Va ahli dunyo balandni tilar, va ahli uqbo pastlikni tilar va xorlikni tilar"*.

Aytish mumkinki, turkiy millat odami nafsiga hokimlikni uddalashga qodir. Katta-kichikni bilguvchi, ko'ngli ochiqlikni qadrllovchi, qonun-qoidalar va Qur'oni Karimning ilohiy hukmlariga muvofiq kun kechirishdan chekinmaydigan, erku ixtiyori o'zida bo'lgan kishidir. Xulosa tarzida ta'kidlanadigan bo'lsa, Ahmad Yassaviy diniy va tarixiy shaxsiyat o'laroq yuqorida zikr etilgan sifatlar va fazilatlarini xalq oson anglaydigan bir uslubda hikmatlarida talqin qilib, tariqatda ham ijodda ham zafar qozongan

edi. Uning hikmatlari millatimizda asrlar mobaynida mavjud bo‘lgan ma’naviy va insoniy javharlarning yuzaga chiqishiga vositalik qilgan.

Bugunga qadar yaratilgan tadqiqotlarda Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”, “Faqrnoma” nomli ikki asaridan bahs yuritiladi. “Devoni hikmat” Yassaviyning tasavvufiy manzumalarini ichiga olgan to‘plamning otidir. Kitobga bunday nomning berilishi, undan o‘rin olgan she‘rlarning tamoman bir “hikmat” xususiyatini ifodalagani uchundir.

Prof. Fuad Ko‘prulu Ahmad Yassaviy hikmatlari Onado‘li turklarida “ilohiy” otini olib, to‘xtovsiz harakatda bo‘lgani va shu tarzda she‘rlar yozgan boshqa darveshlarning asarlariga ham an‘anaga binoan “hikmat” nomi berilganligini aytadi.⁸ Olim ushbu so‘zlariga tayanib, “Devoni hikmat” nomining yolg‘iz Yassaviy she‘rlari to‘plamiga nisbatan qo‘llanilmaganligini, hatto bu nom unga keyin berilgan bo‘lishi mumkinligini va ushbu yo‘lda yozilgan she‘rlarga X asrdan buyon “hikmat” deb kelinib, o‘ziga xos bir hikmatnavislik an‘anasi shakllanganligiga aslo shubhalanmaslik kerakligini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra diniy-tasavvufiy turkadabiyotida “hikmat” ilm va adolatning birlashuvidan maydonga kelgan sifati sharifga, ma’rifati haqoyiqi mavjudot, odat va axloqqa aloqador o‘ziga xos so‘z, yashirin sabab, inson va mavjudodning haqiqatini anglab xayrli ishlar bilan mashg‘ul bo‘lishi; ashyoning botiniy va zohiriy holatlaridan bahs etilgan ilm: koinot va yaratilishdagi ilohiy g‘oya; Haqqa bog‘lanish, botildan yiroqlashuv; Allohga mutloq tarzda itoat etib, xayrli amallardan chekinmaslik; aql va harakatlardagi muvofiqlik; Tangri haqiqatini aks ettiradigan maxsus kalimadir. Hikmat bir tasavvufiy ta’lim istilohi hamdir. Bu jihatdan hikmat tasavvufiy haqiqatlar bayoni deb ham ta’riflangan.

Hikmat umumiy ma’noda islomiyatning asoslari, shariat ahkomi va ahli sunnat aqidasi musulmonlikni yangi qabul qilgan, yoki ham qabul etmagan turkiy qavmlarga o‘rgatish, tasavvuf

⁸ Ko‘pruli M. O‘sha kitob, 119-bet.

sirlari va tariqat odobi, arkonini muridlarga talqin aylash uchun Ahmad Yassaviy tarafidan yozilgan she'rlar deya' anglangan.

Hikmatlardagi diniy-tasavvufiy asoslar va umumiy mazmun yo'nalishi ularda didaktik xususiyatlarning ustuvorligini ko'rsatib turibdi. Shunga ko'ra ham ularning tili sodda, anglashilishi qiyin so'z hamda iboralardan yiroqdir.

"Devoni hikmat"dan o'rin olgan hikmatlarning soni qat'iy tarzda ma'lum bo'lmaganidek, Ahmad Yassaviyga tegishli ekani ehtimolda yiroq bo'lganlarining soni ikki yuz ellikdan ziyoddir.⁹

Hikmatlardagi mavzularini mana bu tarzda tasniflash mumkin: musulmonchilik haqiqatlari, turkiy xalqlarning tasavvufiy tushunchalari, Yassaviylikka tegishli asos, inonch va aqidalar; yaratilish sirri, inson va inson haqlari, ilohiy ishq, tavhid (Allohning birligi), mutloq iroda, mutloq qudrat, hazrati Muhammadning shariat va sunnati, ilk to'rt xalifaning madhiyalari, zuhd va taqvo; ibodat, islom axloqi, iffat, adolat, jasorat, hurriyat, tenglik, muhitning axloqiy qusurlari, darveshlar va darveshlikning fazilatlar; nafs, tariqat riyozat-mujoqada, xilvat-zikr, islom manqabalari; o'lim, dunyodan zohidona shikoyat...

Demak, hikmat istilohi islomiy va tasavvufiy asoslarga yaqindan aloqadordir. Dastlab Ahmad Yassaviyning shariat asoslari va tasavvufiy tariqatlari talqini uchun ifodalangan maxsus so'z mazmunida qo'llagan hikmat keyin diniy-tasavvufiy adabiyotimizdagi mustaqil bir nazm turiga aylangan.

Ahmad Yassaviy insonning axloqiy komilligi va ijtimoiy mavqeini diniy nuqtai nazardan hal qilish yo'lida keng mujohada yuritgan. Uning asarlarida mazlumlar, yetim-yesirlar, qarovsizlarga yordam qo'lini cho'zish, moddiy-ma'naviy qadriyat va tadbirlarni unutmash kabi insoniy xususiyatlar milliy bir shaklda talqin etilgan:

*Qul Xoja Ahmad, so'zungni nodonlarga aytmagil,
So'zni aytib nodong'a, puchak pulg'a sotmag'il,*

⁹ Ko'pruli M. O'sha asar, 42-bet

*Ochdin o'lsang nomarddin hargiz minnat tortmag'il,
Arslon bobom so'zlarin eshitingiz, tabarruk.*

*G'arib, fariqir, yetimlarni qilg'il shodmon,
Xulqlar qilib aziz joning ayla qurbon.
To'ma tobsang joning bilan qilg'il mehmon,
Haqdin eshtib bu so'zlarni aydim mano.*

*Ishq sirrini har nomardga aytib bo'lmas,
Necha yoqsa bodlig' yerda chirog' yonmas,
Yo'lin tobqon mardonlarni bilib bo'lmas,
Yig'lay-yig'lay ko'z yoshini hubob etti.*

Hikmatlarning aksariyatida yaxshilik, to'g'rilik, adolat, toat-ibodat kabi mavzular yoritilganligi ham alohida e'tiborga loyiq.

“FAQRNOMA”DAGI TASAVVUFIY UNSURLAR

Tasavvufning istilohiy ma'nosi, ta'lim va tarbiya, ya'ni inson farzandining dunyo va oxirat sarmoyasi, quvonch va qadriyatini ta'minlashdir. Boshqacha aytganda, tasavvufiy ta'lim: ilm va ma'rifatda ilgarilash, yaratish, har jihatdan komillikni qo'lga kiritish va hayotni islomga muvofiqlashtirmoqdir. Tasavvuf aslo miskinlik xonaqohi emas. Tasavvuf – barpo etish, hissa qo'shish va rag'batlantirish tizimi, bergan qo'lning olgan qo'ldan ustun kelish dasturi erur. Mana shuning uchun ham inson ushbu ta'lim ta'sirida Alloh rizosiga erishadi, abadiy saodat sohibi bo'lmoq uchun nafsiga qarshi kurashib, axloqini poklaydi, zohiriy hamda botiniy dunyosini munavvar aylab, surat va siyratini tazkiya qiladi. Inson bularni amalga oshirar ekan, eng avvalo musulmonlikning bosh asoslari bo'lmish Qur'oni karim va shariat hukmlariga tayanib, dunyoga past nazar bilan boqmay jamiyatning ilg'or va peshqadam kishisi bo'lishga intiladi. Ilm o'rganish, faollik ko'rsatish va yaratuvchanlikni islomning farzlaridan birinchisi o'laroq qabul qilib, halol mehnatdan chekinmay jamiyatga faqat foyda ulashadigan bir inson mavqeini egallaydi. Menimcha, islom va tasavvuf mana shudir.

Islomda tasavvuf uch asosiy davrni boshdan o'tkazgan:

Hazrati Muhammad (s.a.v) yoki asri saodat davri

Bu davr hazrati Muhammad yashagan va yakkayu yagona murshid sifatida rahnamolik qilgan davrdir. Ul zotning o'zi bu xususda “Men go'zal axloqni nihoyasiga yetkazmoq uchun yuborildim”, deganki, go'zal axloq uning shaxsiyatida kamolot cho'qqisiga ko'tarilgan. Shuning uchun o'sha zamonlarda yashaganlar, go'zal axloq namunasini jonli hayotda ko'rib,

undan ibrat olish, bevosita o‘zlarida uni joriy etish ishtiyoqi bilan kun o‘tkazishardi. Bu davr, ko‘p-da ochiq bayon etilmasada, tasavvufning tub asosini tashkil qilgan mukammal bir zuhdiy hayot yashalgan, ijtimoiy va ruhiy tomondan inson nihoyatda yaxshi ta‘lim-tarbiya ko‘rgan davrdir. Hazrati Ali, hazrati Abu Bakr, hazrati Umar, Abu Dardo, Abu Zar, Abdulloh bin Amr, Biloli Habashiy, Salmoni Forsiy kabi zuhd va taqvo sohiblari keyinchalik barqarorlashgan tasavvuf maktabining yo‘lboshchi va ustodlari o‘laroq qabul etilgan. Bular so‘fiylik jamoalarida o‘rnak olingan va sevilgan shaxslar edi.

Tobi’un davri

Tobi’un, ya’ni sahobalarni ko‘rganlar, odamlarga har tomonlama namuna bo‘lgan hazrati payg‘ambar oxiratga safar qilgach, islomiy bir nizom tarzida Qur‘on, Sunnat, Qiyos, Ijmo‘ va boshqalarni merosiy nuqtai nazarini o‘zlashtirish davridir.

Islomiy hayotning tanho namuna kishisi dunyoni tark qilgani uchun undan meros qolgan manbalar borasida so‘ngralari ayrim sharhlar amalga oshirilgan. Xilma-xil sharhlardan biri diniy mistik talqinlardir. Bunday talqinchilardan eng mashhuri Hasan Basriydir. U “so‘zi payg‘ambar so‘ziga monand” deyiladigan qadar ehtiromga molik bir olim va xatib edi. Bu zot qisqa bir vaqt ichida tasavvufiy zumra - tasavvufiy bir maktab bino qilgandi. Shu tarzda ilk davrlarda Hasan Basriy, So‘fiyon Savriy, Uvays Qaraniy, Abdulloh ibn Muborak singari shaxslarning atrofida tasavvufiy hayot tamallari paydo bo‘ladi.

Ilk so‘fiylar davri

Har kimga o‘rnak bo‘lgan va keyingi asrlarda tashkil topgan tariqatlarning vohid ilhom manbasi va namuna siymosi yana hazrati Muhammad edi. Ammo o‘sha davrning yagona muassasasi jome-masjid sanalardi. Chunki jomelar, faqat maxsus ibodat joyi bo‘lmay, ayni zamonda xalqning ta‘lim-tarbiya maskani ham edi. Ruhiiy tarbiyani sahobalar shu joydan olishardi. Barcha masalalar

jome-masjidda hal etilardi. Hazrati Muhammadning vafotidan keyin ham jomeda shu faoliyat davom topdi. Biroq bir qancha diniy mavzularning sharh va talqinlari tufayli ayrim muammolar, ularni hal qilishda turli fikrlar o'rtaga tashlangani bois ba'zi guruhlar ham paydo bo'la boshladi. Shulardan biri so'fiylar edi.

Birinchi marotaba so'fiy deya tilga olingan shaxs Abu Hoshim al-Kufiy (vafoti hij. 150/mel. 767)dir. Bu zot shomda o'z nomi bilan atalgan xonaqohini ochdi. Zunnuni Misriy (vafoti hij. 279/mel. 858), Boyazidi Bistomiy (vafoti hij. 261/mel. 874), Junaydi Bag'dodiy (vafoti hij. 279/mel. 908), Xalloyi Mansur (vafoti hij. 309/mel. 921) singari atoqli mutasavviflar unga ergashdilar.

Muhyiddin ibn Arabiy esa (vafoti hij. 638/mel. 1240) tasavvufga Allohning borligi va birligini ifodalaydigan vahdati vujud nazariyasini olib kirdi.

Tasavvuf tushunchasiga asoslangan toifalar maslak va fikr-qarashlarida bir-birlaridan ajrala boshladilar. Shundan so'ng yo'l ma'nosini aks ettiradigan tariqatlar ham ko'payib bordi. Turkiylarning islomni keng qabul qilishlari tasavvufiy harakatning islom zaminida yuzaga chiqishi va tariqatlarning paydo bo'lishi uchinchi davrga to'g'ri keladi. Islomiyat bilan birgalikda tasavvufning ham turkiylar orasida tarqalishi g'oyat tabiiy bo'lganligidan Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Marv kabi musulmon o'lkalarida birin-ketin shayxlar chiqa boshlashdi. Xoja Ahmad Yassaviyga qadar turklar o'rtasida Muhammad Ma'shuq Tursiy, Amir Ali Abu Xolisga o'xshash mutasavviflar yetishdi. Turkiylar orasida Xoja Ahmad Yassaviy bilan birga tasavvuf harakati maxsus bir tasavvuf tarmog'i shaklini oldi.

Xoja Ahmad Yassaviy Mansur Ota, Said Ota, Sulaymon Hakim Ota, Sadr Ota, So'fiy Muhammad Donishmand Zarnuqiy, Luqmon Parranda kabi xalifalarni va ming-minglab muridlarni voyaga yetkazib turli o'lkalarga jo'natdi. Yassaviy asos solgan tariqat ana shularning sa'y-harakati ila Turkistonda, keyinchalik Onado'li va Bolqon zaminida "davlati abad muddat" inonchi hamda tuproq sevgisi bois keng quloch yozdi.

AHMAD YASSAVIYNING TASAVVUFIIY TUSHUNCHASI

Ahmad Yassaviy islomiy tushuncha talqin va targ‘ibiga qaratilgan ifodalarni mutasavvifona fikrlar bilan uyg‘unlashtirdi. Boshqa mutasavviflarda ochiq ko‘zga tashlangan bu dunyodan shikoyat holi Yassaviyda yo‘q hisobi. Uning hikmatlaridan o‘rin egallagan bosh mavzulardan biri esa ilohiy ishqdir. Unga ko‘ra ilohiy ishq borliqning tub sababi va ma‘nosidir. Insonning vazifasi esa o‘zining Allohga qullik burchini ado aylab diydorga vosil bo‘lmoq. U bu tushunchani quyidagi baytlarda ifodalagandir:

*Ishqing qildi shaydo meni, jumla olam bildi meni
Qayg‘um sensen tuni-kuni, menga sen uq keraksen.
Ta‘olalloh zihi ma‘no sen yaratding jismu jonni,
Qulluq qilsam tuni-kuni, menga sen uq keraksen.*

Bu kabi manzumalarida nafs ammoradan shikoyat qilgan Yassaviyga ko‘ra insonni Alloh yo‘lidan chalg‘ituvchi nafs sanaladi. Shuning uchun nafs tog‘idan oshib, nafs tuzog‘laridan qutulish lozim:

*Qul Xoja Ahmad nafs tog‘idin chiqib oshti,
Fanofilloh maqomig‘a yovuqlashti,
Yurak-bag‘ri jo‘sh urubon qaynab toshti,
Ishq o‘tig‘a yurak bag‘rin kabob etti.*

Fanofilloh maqomiga boshqacha tarzda erishmoq mumkin ham emas. Yassaviy shaxsiyatida shariat va tariqatga doir unsurlar o‘zaro birlashgan bo‘lsa-da, ayrim she‘rlarida tasavvufiy nuqtai nazar ustunlik qiladi.

Haqiqiy ishqdan ko‘zlangan maqsad diydor ko‘rishdir. Haq oshig‘i zuhd va taqvo ahliga o‘xshab jannat ilinjida yashamaydi.

Chinakam oshiq, bir daqiqa bo'lsin, Haqdan g'ofil qolmaydi. Chunki g'ofillik bilan oshiqlikning hech bir bog'liqligi yo'q. Zero, oshiqlik kamoliga erishmasdan Haq diydorini mushohada etish imkonsiz. Inson ishq yo'lida xuddi Layli va Majnun, Farhodu shirin, Vomiqu Uzro yanglig' sodiq bo'lmog'i shart:

*Qul Xoja Ahmad zohid bo'lma, oshiq bo'lg'il,
Bu yo'llarda bebok yurma, sodiq bo'lg'il,
Layli Majnun, Farhod shirin, Vomiqu bo'lg'il,
Oshiq bo'lmay Haq diydorin ko'rsa bo'lmas.*

Tasavvufning tamal g'oyasi, mutasavvifning yagona va haqiqiy borliq bo'lmish Allohning ilohiy borlig'iga qovusha olish va vuslatga erishmog'idir. Bu haqiqatni teran idrok qilgan Ahmad Yassaviy insonning o'zligini bilishi bevosita Haqni bilishi bilan bog'liqligiga diqqatni tortadi. Ana shunda Allohga maqbul va manzur bir qul, hazrati payg'ambarga loyiq bir ummat saodatiga ham etishadi:

*O'zini bildi ersa Haqni bildi
Xudodin qo'rqtivu insofa keldi.*

Tasavvuf tomoni ustunlik qilgan hikmatlarida ham Yassaviy bir shariat arbobidir. U shariatning mohiyati, shakli va hazrati payg'ambarning sunnatiga mutlaq zaylda tobe' erur.

Nafs ila mujodala, fanofilloh maqomiga yuksala olish, Haqdan g'ayrisini tark etib, Uning ilohiy borlig'i ila hamhol bo'la olish, o'tkinchi bu dunyoga tegishli moddiy borliqlardan yiroqlashish, oxirat uchun tayyorlanish, kibru havodan forig' bo'lish, fano orqali baqoni qo'lga kiritish, Alloh rizosiga sohiblik kabi mavzular hikmatlarda ta'sirli ohanglarda ifodalangan. Yassaviyga ko'ra, "Shariatga tayanmagan tariqat botildir. Imonning po'sti shariat bo'lsa, ichi va mag'zi tariqatdir". Shu jumlagi muvofiq ravishda Yassaviydagi tasavvufiy motivlar ancha keng miqyosda uning ikkinchi asari "Faqrnoma"da yoritib berilgan.

"Faqrnoma"da vahdati vujud garchi bir istiloh o'laroq

tilga olinmagan bo‘lsa hamki, to‘la ravishda asardagi hokim tushunchadir. Haqning borlig‘idan ayri bo‘lmagan inson, *ilm al-yaqin, ayn al-yaqin va haqq al-yaqin*: bilish–ko‘rish–bo‘lish (mavjudlik) martabalaridan o‘tib, Allohning birligiga yetishadi. Chunki solikning maqsadi oxirda Allohga vosillik va Uningla bir bo‘lmoqdir. Shariat, tariqat, ma‘rifat, haqiqat maqomlaridan kechib o‘tgan kishi ma‘rifat bosqichida Tangrining birligini idrok aylaydi. Xoja Ahmad Yassaviy “Faqrnoma”da ushbu birlik haqiqatini faqr va faqrlik martabaları vositasida shunday sharhlaydi:

“Faqr–Haq taoloning bog‘i vaslidin daraxte turur. Ul daraxtning butog‘i aql turur, reshasi hidoyat turur, mevasi xayru saxovat turur, soyasi qanoat turur, aning bo‘yi shavq turur. Aning bargi har kimga tegdi amali solih hosil qildi. Va har kim mevasidin edi hayoti jovidona topti. Va agar bo‘yi har kimga etsa, mastu hayron bo‘lg‘ay. Va agar soyasida o‘run olsa, oftobi haqiqat anga tushkay”.

Faqirlik martabasining yuksak bir maqomligini bilish va har bir kishi unga osonlik bilan erishmog‘i uchun mana bularni bilmog‘i lozimdir. *“Faqirlik esa bir maqomdir. Bu maqom nabiyilar, oriflar va oshiqlar maqomidir. Faqirlik martabasi va hurmati yetti qat osmondin va yetti qat yerdin ulug‘roq turur”.*

Shu tarzda ilk turk so‘fiysi Xoja Ahmad Yassaviy irshod metodini “qirq maqom” asosiga ko‘ra tanzim etgandir. Yassaviy qirq maqom asosini hazrati Alining bir gapiga tayanib “Faqrnoma”da quyidagi shaklda bayon qilgan:

“Hazrati Ali raziyallohu anhu rivoyat qilurlarkim darveshlik maqomi qirq turur. Agar bilib amal qilsa darveshlik pok turur, va agar bilmasa va o‘rganmasa, darveshlik maqomi anga harom turur va johil turur. Ul qirq maqomni o‘ni maqomi shariatda turur va o‘ni maqomi tariqatda turur va o‘ni maqomi ma‘rifatda turur va o‘ni maqomi haqiqatda turur”.

Ancha so‘ngra boshqa islom so‘fiylari ham darveshlik martabalarining qirq maqomga jamlanishiga inonganlar va shu martabalarga tegishli asarlar yozganlar.

Yuqorida muxtasar tarzda anglatganimiz Haq borlig'i, to'rt eshik, qirq maqomning inson mavjudligidan va hatto barcha suratlardan ayri emasligiga doir qarash vahdati vujudga daxldor mana bu ifodadan ham ochiq anglashiladi: "Va agar muhiblardan Alloh taoloni qanday bilding?" deb so'ralsa, ular "Allohni o'zimizdan bildik va o'zimizni ulug' Tangridan bildikki, so'zimizning sharti dalili shudir", deyдилar. Hazrati Muhammad (s.a.v.) esa "*Nafsini bilgan Parvardigorini bilar*", demishlar.

“Faqrnoma”da to‘rt eshik-qirq maqomga ko‘ra tasavvufiy unsurlar

Ahmad Yassaviyning tasavvufiy tushunchasi to'lig'icha to'rt eshik-qirq maqomga asoslangan. Chunki u, ham inonchi, ham vajdini shunda ekanligini aytgandir. Ayni paytda u tasavvufiy tushunchasini bir ta'lim tizimi tarzida taqdim etib, buni bir yashash shakli va islom dinining hayotga muvofiqlashuvi deya baholagan.

“Faqrnoma”da tavsiflangan to'rt eshik qirq maqom tushunchasi amalda joriy etilsa, inson osonlik bilan Alloh visoliga vosil bo'lishi mumkin. Ammo Allohga yetishish yo'lini mana bunday bir qiyosda ifodalasa ham bo'ladi.

Deylik kimdir to'rt qavatli bir binoga egalik qilmoqda. Uning ilk qavati shariat, ikkinchisi tariqat, uchinchi qavati ma'rifat va nihoyat oxirgisi haqiqat deya tasavvur etsa yanglishmaydi. Binodagi har qavat o'n xonadan iborat. Ushbu majoziy ifodalar Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” va “Faqrnoma”sida ham mavjud. Ya'ni “o'n maqom, o'n nur, o'n yo'l, o'n makon-o'rin va faqrning olti odobi, sakkiz maqomi, yetti martabasi”.

Yassaviy asarlarida to'rt eshik-qirq maqom:

Shariatdagi o'n maqom

1. Iymon keltirish
2. Namoz o'qish
3. Ro'za tutish

4. Zakot berish
5. Hajga borish
6. Hilm sohibi bo‘lish
7. Ilm olish
8. Ahli sunnat val-jamoatga mansublik
9. Amri bil ma’rufni bilish
10. Nahy anil munkar sohibi bo‘lmoq

Tariqatdagi o‘n maqom

1. Tavba qilish
2. Pirga qo‘l berish
3. Xavf sohibi bo‘lmoq
4. Rajo sohibi bo‘lmoq
5. Islom shartlarini bajo etmoq
6. Pirga xizmat qilish
7. Pir ruxsati bilan so‘zlash
8. Nasihat tinglash
9. Tajrid sohibi bo‘lish
10. Tafridga erishish

Ma’rifatdagi o‘n maqom

1. Fano bo‘lish
2. Darveshlikni qabul qilish
3. Tahammul sohibi bo‘lmoq
4. Halol va go‘zal istak-la yashash
5. Ma’rifat sohibi bo‘lish
6. Shariat va tariqat hukmlariga rioya aylash
7. Dunyoni tark etmoq
8. Oxiratni ixtiyor aylash
9. Vujud maqomini bilish
10. Haqiqat sirlarini o‘zlashtirish

Haqiqatdagi o'n maqom

1. Soddadillik / ko'ngli ochiqlik
2. Nekbinlikka rioyat yaxshi-yomonni tanish
3. Xayrsevar bo'lish / Hasaddan yiroq bo'lish
4. Moli va jonini Alloh yo'liga bag'ishlash
5. Bandasini ranjitmaslik
6. Faqrni e'tiqodga aylantirish/faqrni dasturilamal qilish
7. Sayru sulukka sohiblik
8. Sirni oshkor qilmaslik
9. To'rt eshik, qirq maqomni bilish va amal qilish
10. Vuslat (Tangri visoliga vosil bo'lish)

Shariatdagi o'n maqom

Shariat kalimasining lug'aviy ma'nosini "zohiriy hukmlar, fiqh qoidalari, huquqiy qurollar, inson vujudi, ruhi, uxraviy hayotiga tegishli xususlar; payg'ambar vositachiligida Alloh tarafidan yuborilgan shohiy hukmlar, qonunlar" deya izohlash mumkin.

Shariatning istilohiy ma'nosi esa, "Qur'on va hadislarning umumiy hukmlarini ichiga olgan qonunlarning ta'lim muassasalarida o'qitilishi, ommani ilmi, etuk, fikrchan bir jamoa holiga etkazish uchun ularga ijtimoiy, tarixiy, iqtisodiy, tibbiy, diniy va huquqiy ilmlarni o'rgatish"dir.

Shariat, to'rt eshikning dastlabkisidir. Shar'iy, ya'ni huquqiy talab va qoidalarga rioyat qilmay va tabiatan ularni o'zlashtirmay boshqa eshiklarga tomon odim tashlash mumkin emas. Shu ma'noda shariat eshigi so'fiyning suluk yo'lidagi ilk manzildir.

Iymon keltirish: Imon, lug'atda "biror narsaga ishonmoq, inonganini qabul qilmoq va tasdiq etmoqdir", deb izohlangan. Istilohiy mazmuni esa, Allohning borligi, birligi, hazrati Muhammadni uning quli va rasuli ekanligini chin qalbdan tasdiqlash, tili ila iqror aylash demak. Bunda hazrati Muhammadning "Allohga, uning malaklariga, kitoblari, elchilari payg'ambarlarga, oxirat va qazo vu qadarga inonmoq" degan so'zlariga tayanilgan.

“Faqrnoma”da imon xususida gap ketganda imon “Badan bilan bog‘liqmi yoki ruh bilanmi? deyilganda, iymon faqat aqlga asoslangandir”, shaklida ifodalangan. Zero, islomiy inonchlarga ko‘ra, Allohning birligini tilda aytib e‘tirof etmagan kofirdir, shuningdek tilda so‘zlagani holda ko‘ngli ila uni xolis qabul etmagan esa munofiq sanaladi. Bu xususda Qur‘oni karimda “*Albatta munofiqlar do‘zaxning eng tuban joyida bo‘lurlar*”, deyilmishtir. (Niso surasi, 145-oyat) “Faqrnoma”dagi imonga doir ushbu fikrlar “Devoni hikmat”da quyidagicha ifodalangan:

*Xush qudratlig‘ Parvardigor Biru borim,
Qo‘lum tutub yo‘lg‘a solg‘il, antal-hodiy,
Zoti ulug‘ Rahmon egam ham Jabborim,
Qo‘lum tutub yo‘lg‘a solg‘il, antal-hodiy.*

*Qad allamna anta fi kulli umur,
Anta kofiy anta ofiy yo G‘afur.
Kofiy fil g‘aybi huva man fil huzur,
Anta kofiy anta ofiy yo G‘afur.*

*Mustafo dar holati naz‘erdilar,
Bir guruhni osiy deb qayg‘urdilar,
Ummatim, voy ummatim deb aydilar,
Anta kofiy, anta ofiy, yo G‘afur.*

Islom dinining besh asosiy shartidan to‘rttasi - namoz o‘qish, ro‘za tutish, zakot berish va haj safaridir. Tangri taoloning muborak hukmlari ham shunday: “*Namozni to‘kis ado qiling, zakotni bering*” (Baqara surasi, 83-oyat) “*Yo‘lga qodir bo‘lgan kishilar zimmasida Alloh uchun mana shu uyni haj-ziyarat qilish burchi bordir*” (Oli Imron surasi, 97-oyat)

“Faqrnoma” va “Devoni hikmat”da bu to‘g‘rida takror-takror gapirilgan.

*Shariatga murshid bo'lg'on oshiq qullar,
Shariatdin alar manzil olar ermish,
Namozig'a shuru' qilg'on mo'min qullar,
Uchmox uyin umid tutub yurar ermish.*

*Johil kishi namoz qadrin qachon bilur,
Har namozda imon boshdin toza bo'lur,
Salot desa g'ofil boshin burkab uyur,
G'ofil qullar umrin elga sotar ermish.*

*Qul Xoja Ahmad, qulman desang toat qilgil,
Qiyomatning kunlarini yovuq bilgil,
Haqqa yaqin bo'lay desang joning bergil,
Toat qilgan Haqqa yovuq bo'lar ermish.*

Yumshoq tabiatli bo'lish: insonning ko'pchilik tomonidan sevilishi demak. Zero bunday kishilar har bir odamni qadrlay oladi, kattalarning hurmat va xizmatini joyiga qo'yib, kichiklarga shafqat ko'rsatadi. Hilm sohiblari hech qachon qahr va g'azabga berilmay, hamisha til odobi va yaxshi muomala talablariga rioya qilishadi. Fahm-farosati yuqori, xolis, xushfe'l zotlar bilan hamhollik va suhbatdoshlik musulmonning eng ibratli sifatlaridan sanaladi. Ota-bobolarimiz bejiz "Yaxshi so'z ilonni ham inidan chiqaradi", deyishmagan. Bir hadisi sharifda esa "Shubha yo'qki Alloh taolo yumshoq fe'li, shirin so'zli, ochiq yuzli kimsani sevar", deyilgan. Islom dinining muhim shartlaridan biri ham musulmonlarning o'zaro ko'rishib, samimiyat, nazokat, hurmat, muhabbat ila aloqa bog'lashga namuna ko'rsatishdir. O'zganing yuragiga ozor yetkazishdan saqlanish, har kim bilan saviyasiga yarasha suhbatdoshlik qilish musulmonning asosiy vazifalaridandir.

Musulmon unsiyat sohib bo'lishi, hurmat-e'tiborga loyiq kishilarga ulfat va ular bilan musohib bo'lmog'i lozim. Musulmon nafsini qahr, g'azab va hamlakorlikdan muhofaza eta bilishi

kerak. Chunki hilm talablariga rioya qila olish odam qadrini balandga ko‘taradi. Shunda do‘stlik, birodarlik aloqalari yanada mustahkamlanadi. Zero, din do‘stligi daxlsiz va kishini suyaydigan bir do‘stlikdir. Bunda zariflik, lutfkorlik va himmat o‘z-o‘zidan yuzaga chiqishi muqarrardir.

Oyat va hadislarida bayon qilinganidek, “*Ilm olish har bir musulmon ayol va erkak uchun farz*” qilingan. Buning bir sababi esa odamlarning amal qilishi zarur diniy vojiblarni idrok etib, qusursiz bajarishda oqsamaslik hisoblanadi.

Halol va harom, haq va botilni ajratish darajasida ilm egallash juda muhimdir. Bundan tashqari o‘zga insonlarga to‘g‘rini ko‘rsatish ehtiyoji bilan ilm tahsil etish ham farzdir.

Ilm o‘rganish, kishining faqat shaxsiy hayoti uchun emas, balki jamiyat hayotining ravnaqi uchun ham alohida ahamiyatga ega. Chunki jamiyat taraqqiyoti bevosita ilmning yuksalib borishiga bog‘liq. Xoh moddiy, xoh ma‘naviy bo‘lsin odamning ilm o‘rganishdan erishgan fazilati butun insoniyatga xizmat qilishi bois, har bir shaxsning ilmdan maxrum qolmasligi islom dinining asosiy talablaridan.

Moddiy hamda laduniy ilmlardan voqif bo‘lgan holda ijtimoiy hayotini ilm nuri orqali davom ettirmoq musulmonning vazifalaridandir.

Bizningcha, ilm tahsili va ilmga muhabbat islom dinining ilk sharti sanaladi. Chunki ilmsiz hech joyga borib bo‘lmaganidek, qiymatli bir yutuqni ham qo‘lga kiritib bo‘lmaydi. Agar biz ilm bilan yo‘lga chiqmasak, na dinni o‘rgana olamiz, na odamday yashaymiz, na mavjudligimizni ko‘rsatish sharafiga erishamiz va na bu dunyo, na u dunyo uchun yashashni eplay bilamiz. Ilm o‘rganishni islomni birinchi sharti deb biladigan va shu shartga qat‘iyan amal qiladigan bo‘lsak, nainki iqtisod va texnikada, balki boshqa sohalarda olamshumul zafarlarga erishishga to‘la ishonch ham hosil etamiz. Mutlaqo hur va saodatli yashash, zarur zaylda ilm bilan qurollanib yashash, ilm-ma‘rifatdan yiroq barcha yutuqqa qo‘l siltash demak.

Hazrati Muhammad (s.a.v)ning farz va vojibdan tashqari qilgan amallariga sunnat deyiladi. Sunnat ikki qismdir. Birinchisi, sunnati muakkadadurki, bu sunnat vojibga yaqin erur. Azon, iqomat, jamoat, misvok shu qismga tegishli. Ikkinchisi esa, sunnati g'ayri muakkada bo'lib, bajarilmasa gunoh bo'lmaydi.

Sunnatning hukmi shudir: qilganga savob bordir. Zero, Rasululloh Janobi Haqning xalifasi bo'lganligi uchun u maqbul ko'rgan har narsa, Allohning bir ilhomi bilan yuzaga kelur. Chunki bu xususdagi bir hadisda "*Mening sunnatimni tark aylagan, shafomatimga noil bo'lolmaydi*", deyilmishdir. Shafomatdan benasiblik esa og'ir bir azob erur.

Buyuk mutasavviflardan bo'lgan Ismoil Haqqiy shunday deydi: "Alloh, inson xamirini mustaqil unsurlar quvvatining birlashuvidan yaratganidek, farzlarning xamiri bilan sunnat va nafi ibodatlarining xamirini ham bir-biri ila qorishtirgandi. Bu jihatdan qiyomat kunida, farzlarni to'la ado qilmaganlarning kamchiligi nafi ibodatlar ila bartaraf etilgay".

Ahmad Yassaviy "Faqrnoma"sida darveshlik maqomlarini shariat, tariqat, ma'rifat va ma'rifat shaklida belgilar ekan, tariqatga kirib maqom sohibi bo'lish hamda komil inson martbasiga yetishmoq faqat shariat hukmlarini bajarish bilan amalga oshishini so'zlaydi. Darhaqiqat diniy aqoid va shariatga doir hukmlarni ado etmasdan, tariqat ahli safiga qo'shilish mumkin emas.

Allohga hamd va shukr ifodasiga ham ana shu hukmlarni ijro qilish yo'li bilan yetishiladi.

So'fiyning ahli tariq yo'lidagi harakat va faoliyati faqat shar'iy hukm va sunnatlarga bog'liqligi tufayli mukammallik kasb etadi. Shar'iy ibodatlar ma'naviy ilmlar eshigini ochadigan kalitlar kabidir. Riyozat va ibodat, tafakkur va hamd nafsini isloh qilishda so'fiyga yaqindan-yaqin yordamchidir. Ibodat ila Haqqa yo'nalgan qalb, barcha noqislik va g'am-qayg'ulardan albatta xalos bo'ladi.

Obid - ibodat va toat kishisi. Uning bosh maqsadi farz va nafila ibodatlarini nuqsonsiz bajarish. So'fiy, shar'iy ibodat orqali nafsiga

hokim bo‘lib, orzularini tizginlab, o‘zini tartibga soladi. Qur’oni karimda: *“Darhaqiqat, uni (ya’ni o‘z nafsini-jonini iymon va taqvo bilan) poklagan kishi najot topadi. Va u (jonni fisq-fujur bilan) ko‘mib xorlagan timsa nomurod bo‘ladi”* (Vash-shams: 9-10 oyat) ifodasi ham nafsni shar’iy ibodatlar vositasida tarbiyalash va isloh qilish mumkinligi tablig‘ etgandir.

Shariat bo‘yicha qilinishi zarur ishlarni bajarish qanchalik zarur bo‘lsa, ta’qiqlangan ishlardan o‘zni tiyish ham shunchalik zarur. Shariat man‘etgan harakat va mayllardan nafsni yiroq tutish, najot eshiklarini ochadi. So‘fiy avvalombor shariat hukmlarini ado etmog‘i shart. Bu esa ibodat va iymon bilan bo‘ladi. Ana shunda nafsqa na qadar xush kelsa kelsin, yasoqlangan narsalardan qochish odat bo‘lib qoladi.

Gunohlardan tiyilish esa faqat bilish, ya’ni ilm bilan yuzaga keladi. Chin musulmonlik iymon ila shar’iy hukmlar ijrosini zimmaga olib, barcha ta’qiqlardan nafs va orzularni yiroqlashtirishdir.

Tariqatning o‘n maqomi

Tariqat – shariat qonun-qoida va hukmlarini amalda yashab, shariat doirasida kitob va sunnatga suyanib mashoyix naql qilgan robita, zikr, muroqaba va huzur singari usul hamda odobni amalda ko‘rsatish, Alloh va Rasuliga yurakdan to‘la bog‘lanish, ularning amr-farmoyishlariga haqiqiy ma’noda sadoqatli bo‘lishdir. Tariqatning shariat bilan ich-ichdan vobastaligi bois uni “shariat doirasi”dan qil qadar ham uzoqda tasavvur etishning iloji yo‘qdir.

Ahmad Yassaviyning “Faqrnoma”sida tariqat maqomlari quyidagi tarzda ko‘rsatilgan:

- 1. Tavba aylash.**
- 2. Pirga qo‘l berish.**
- 3. Xavf sohibi bo‘lish.**
- 4. Rajo (umid).**
- 5. Islomning besh shartini bajarish.**
- 6. Pirga xizmat qilish.**

7. Pirning ruxsati ila gapirish.
8. Nasihat tinglash.
9. Tajrid sohibi bo'lmoq.
10. Tafrid martabasini egallash.

Tavba – pushaymonlik, nadomat, qalbdagi yomonliklardan qutulish, chirkin va gunoh ishlardan pushaymon bo'lib Haqqa tomon yo'nalish demak.

“Insonlarning kufrdan imonga, kofirlarning yomon ishlardan ezgu ishlarga qaytishi; yaxshilarning, nabi va valiylarning mosivodan kechib Haqqa yetishuvidir”¹⁰.

Aslida tavba, qulning Allohdan niyoz tilashi, gunohlardan tozalanishi va qulning Allohga tomon yuzlanishining ifodasi erur. Buning shartlari esa pushaymonlik hissi bilan xatoni darhol tark etib, eski holga sira qaytmaslikdir. Bular to'g'risida hikmatlarda o'qiymiz:

*Tavba qilib Haqqa yong'on oshiqlarg'a,
Behisht ichra to'rt arig'da sharbati bor.
Tavbasizin Haqdin yong'on g'ofillarg'a,
Tor lahadda qottiq azob, hasrati bor.*

*Uchmox mulkin uqqon qullar tavba qilsun,
Tavba qilib hazratig'a yaqin kelsun.
Huru qusur, g'ilmon, vildon xodim bo'lsun,
Alvon-alvon kiyor tashrif xil'ati bor.*

*Tavba qilg'on oshiqlarg'a temur erur,
Tuni-kuni soim bo'lsa, ko'ngli yorur.
Qachon o'lub go'rga kirsam, go'ri kengayur,
Ug'on Izim Rahim, Rahmon rahmati bor.*

¹⁰ Sulaymon Ulutog', Tasavvuf terminlari lug'ati, Istanbul 1991, 486-bet.

*Tavbasizlar bu dunyodin kechmās bilur,
 Bir kun o ‘lub, go ‘r azobin ko ‘rmas bilur.
 Qiymat kun tong arosat otmas bilur,
 Hayl:ot-hayhot, navha, faryod kunlari bor.*

Pirga qo‘l berish. Tasavvuf istilohida shayxiga sodiq va bog‘liq qolishi, unga hech e‘tirozsiz taslim bo‘lishi, ne desa uni albatta amalga oshirishga muridning murshidiga so‘z berishi, xuddi shu maqsad ila ahli tariqat orasida tashkil qilingan yig‘in va nafs tarbiyasidir.

Nafs tarbiyasini tariqatga kirmasdan amalga oshirib bo‘lmaydi. Irshodning ilk bosqichi ham murshidi komil topa bilishdir. Kishi nafs tarbiyasi uchun mutlaqo bir zotning tarbiyasiga muhtojdurki, shu uchun ham “Shayxsizning shayxi shaytondir”, deyilgan. Tariqatga kirmoq istagan murid bay‘at qilmog‘i lozim. Bay‘at esa “ahd aylash, so‘z berish, shu maqsad ila qo‘l uzatishdir; ayricha qo‘l olib shayx ila muohada qilib, uning do‘stiga do‘st, dushmaniga dushman bo‘lib, ham yaxshi, ham aziyatli vaqtlarda unga itoat etib farmoyishidan chetga chiqmaslik hisoblanadi”¹¹.

Ushbu vuslat ishida bir inoba mavjuddirki, u “Kishining bir murshid qo‘lidan tutib Haqqa vuslat yo‘liga kirish uchun murid yolg‘on so‘zlamasligi, bironing ortidan g‘iybat qilmasligi, namozni vaqtida o‘qishi, kam uxlashi, xilvatga kirishi, uzlat va riyozatga davom etishi, hamisha nafs istagiga qarshi turish kabi shartlarini bekamu ko‘st bajarishdir”.

Xavf (qo‘rquv) sohibi bo‘lish: “Faqrnoma”da xavf “Allohning bevosita o‘zidan, g‘azabi va azobi bilan do‘zaxidan qo‘rqish yoxud yomon bir holatdan cho‘chish tufayli yuzaga kelgan qo‘rquv”, deyilgan.

Allohdan qo‘rqishga xavfulloh, hashiyatulloh ham deyilgan. Kimdir jahannamdan va undagi azobdan, kimdir Allohning qahr-g‘azabidan, yana kimdir Allohning o‘zidan qo‘rqadi.

¹¹ Ayniy M.A. Islomiy tasavvuf tarixi. Istanbul. 1985, 93-bet.

Allohning zotidan qo'rqish, oshiqning ma'shuqining jafosi va qiynog'idan qo'rqishiga o'xshash bir qo'rquvdir. Oriflarning qo'rquvi xuddi shunday. Xavf, Alloh taoloning xalqni ibodatga va yaxshi amallarga chorlashi uchun ishlatadigan bir qilichidir.

Nazarimizda xavf Alloh azobidan qo'rqish emas, Uning sevgisidan, rahmatidan, mahrum qolishdir. Inson sevganidan qo'rqmaydi, ammo uning muhabbatidan ajralsa azoblanadi. Xavf ham shunday bir iztirob manbai. Biroq qul Rabbidan hamisha umidvor. Va U qulini hech noumid qilmaydi.

Rajo (umid) esa qalbning xushlantiruvchi biror narsaga muntazir bo'lib rohat va farog'at tuyishidir.

Inson qalbidagi tuyg'u va tushunchalar o'tmish, kelajak yoki yashab turgani zamon bilan bog'liq bo'ladi. Bu hislar toza va farahbaxsh bo'lsa, unga itoat va rajo nomi beriladi.

Insonning Alloh lutfi va ne'matlariga noil bo'la bilishini anglashi, rajoga sabab sanaladi. So'fiy xavf va rajo o'rtasida yashaydi. Jahannamdan qo'rqadi. Jannatga kirib diydor va jamolni tomosha etishni umid aylaydi.

"Faqrnoma"da islomning besh shartini shar'iy hukmlar talabiga ko'ra ado etish, shuning bilan birga nafila ibodatlarini ham bajarish, ilm tahsil qilish, shu vasila ila ham o'zi, ham o'lkasini muhtojlikdan qutqazishga da'vat etilgan. Ayniqsa, Qur'on o'qib uni o'ziga dunyo va oxirat uchun rahbar deb bilishi so'fiy ibodatlarining asosini tashkil qiladi. Shu bois Qur'oni karimning odobiga uyg'un va Uning farmoyishlariga bo'ysungan holda ibodat aylash so'fiylikning daxlsiz shartlari qatorida turadi.

Pir huzurida bo'lganda ruxsat bilan so'zlash tariqat odobidandir. Odobga rioyat esa tasavvuf adabiyotida qayta-qayta yoritilgan bir mavzu. Shu bois so'fiylikda sukut va sabrga rioyat qilish alohida e'tiborga molikdir. "Tasavvuf qol ila emas, hol ila anglanadi", deyilishida ham shunga ishorat bor.

Islom dinida nasihat tinglash muhim bir ehtiyoj va farzi kifoyadir. Nasihat asosan xayrixohlik erur. Bir hadisda "*Shubha*

yo‘qki, din, Alloh uchun, Alloh kitobi uchun, musulmonlar uchun va barcha uchun xayrixohlikdan iboratdir”, deyilgan.

Alloh rizosi yo‘lida qilingan xayrixohlik hosilasi bo‘lgan nasihatni qabul etmaslik, yaramas bir xususiyatdirki, u manmanlik, havo va havasga qullikdan yuzaga keladi. Irshod, ya‘ni nasihatning esa jamoat hayotidagi ahamiyati, bir qancha amr va nahylarni, Haqqa va maslahatga muvofiq ravishda ado qilinishdir.

Ulug‘larning rost so‘zlarini eshitib fayz olish, nasihatlaridan foydalanish ayni zamonda sunnatdir. Buning eng go‘zal namunasi esa hazrati Muhammad (s.a.v)ning kursi va minbarlarda irod qilingan xitoblari hamda va‘zlari edi.

Tajridga kelsa, u molik bo‘lmaslikdir. Ibn Arabiyga ko‘ra esa, “qalbdan va sirdan mosivoni haydash” holi.

Solikning zohirini mol va mulkdan, botinini shularga muhtojlik tushunchasidan poklab amalga oshirilgan har bir ishni Alloh rizosi uchun qilish, maqom va hol sohibi bo‘lmoqni nainki xotir, hatto xayolga ham keltirmaslikdir. “Faqrnoma”da tafrid mamluk bo‘lmoq deyilgan. Ya‘ni, Haqning shoniga mos kelmaydigan sifatlardan kechish va Uni toq, qiyossiz Tangri o‘laroq ko‘rishdir. Tafrid sohibi hech birovga nasib etmagan hol va maqomlarga ega bo‘lish holini ko‘rmoq ham yuksalib har ishni yolg‘iz Haq uchun bajarguvchi sodiq shaxsdir.

Ma‘rifatdagi o‘n maqom

Ma‘rifat, bilim, tajriba va amaliy ilm, tanish, oshnolikdir. Yanada aniqrog‘i ma‘rifat-ma‘naviy hollarni yashab, ma‘naviy va ilohiy hollarni kechinib qo‘lga kiritilgan ilm va irfondir. Shu yo‘lda Haqqa doir o‘zlashtirilgan ilmga ma‘rifatulloh deyiladi. So‘fiylar ma‘rifatning o‘ziga qaraganda, uning sabab, xulosa va dalillari to‘g‘risida ko‘proq ma‘lumot hamda izohlar berishgan. Ayrim mutasavviflarga ko‘ra, ma‘rifatning ta‘riflari mana bunday:

Hazrati Abu Bakr: “Ma‘rifat – solikning u haqida ma‘rifat sohibi bo‘lishdan o‘jiz ekanligini idrok etishdir”.

Zunnuni Misriy: “Ma’rifat – Allohni Uning o’zi orqali tanish yo’lini topish, ya’ni u ma’rifat ulashgani uchun ma’rifat sohibi bo’ldim deyish”.

Abdulkarim Qushayriy: “Ma’rifat – solikning eng avval Haqni, uning sifat, ism va fe’llarini tanishi, keyin ibodat va uzlat bilan nafsni tozalab, Unga yaqinlashishi”.

So’fiylarning nuqtai nazari bo’yicha, ulug’ Alloh to’g’risida to’la ma’noda ma’rifatga etishish imkonsizdir. Bir inson bor kuch-quvvatini uni tanishga sarflab, so’ngra uni tanish imkonsizligini bildimi, u haqiqiy va eng mukammal ma’rifatni egallagan bo’ladi.

Ahmad Yassaviy “Faqnoma”da ma’rifat maqomlarini shunday tavsiflagan:

1. Fano bo’lish.
2. Darveshlikni qabul aylash.
3. Tahammul sohibi bo’lish.
4. Halol va go’zal orzu bilan yashash.
5. Ma’rifat odamiga aylanish.
6. Shariat va tariqat hukmlariga rioya etish.
7. Dunyoni tark qilish.
8. Oxiratni o’ylash.
9. Vujud maqomini bilish.
10. Haqiqat sirlarini bilmoq.

Fano: yo’qlik, hechlik, qulning fe’lini unutish holi. Bu martabadagilar “la faila ilalloh” deydilar. Fano martabasi zikr, tafakkur va riyozat ila ishg’ol etiladi. Uch turli fano mavjuddir:

Fano fil-qusud. Qulning o’z shaxsiy iroda va orzusiga ko’ra emas, balki Allohning iroda va istagiga binoan harakat etishi. Bu ahvolda solikning zikri: “La maqsuda illalloh, la-ma’buda illalloh. La-ma’buda illalloh, ilahi anta maqsudi va rizoka matlubi”dir. Fuzuliy bu holni:

*Uldir mana murodki, uldir sana murod,
Yo ‘qdir sandin o ‘zga bir muddao manga,*

deya ifodalagan.

Fano fil-shuhud. Allohdan boshqa bir nimani ko‘rmaslik va vajhining ta’siri tufayli har nimani Alloh tajallisi o‘laroq ko‘rmoqdir solikning zikri esa “La-mashhuda illalloh”dir.

Fano fil-vujud. Borliqda foil bo‘lish, har mavjudlikni ham Alloh o‘laroq ko‘rish va ham Alloh o‘laroq bilishdirki, bu holga zavq bilan yetishiladi. Va “lo-mavjuda illollah” deyiladi.

Darveshlikni qabul aylash: Darvesh, forscha “yo‘q, yo‘qsil kishi” ma’nosini bildiradi. Tasavvufiy istilohda esa “biror bir tariqatga intisob qilgan kishi” mazmunida ishlatiladi. Boshqacha aytganda murid “iroda etgan, ya’ni talab qilguvchi”, demak. Muridning chin ma’nodagi murodi va talabi “Alloh”dir. Faqrning forsiy muqobili ham darveshdir. Turkchada esa “to‘g‘ridan to‘g‘ri biror tariqatga mansub va xizmat qilguvchi kishiga darvesh” deyiladi. Bir kishining darveshlikni qabul etishi, bir pirga qo‘l berishi bilan bo‘ladi.

Oldinroqda aytilganidek, yaratilishning sirridan voqif bo‘lishni istagan tariqat ahli komil bir murshidga intisob etib/qo‘l berib, keyin sulukni boshlaydi. Darveshlik libosini kiyib, ko‘zlangan maqsad manziliga yetib borish oson ish emas. Buning sababi “Devoni hikmat”da nihoyatda ta’sirli tarzda ifodalab berilgan. “Faqrnoma”da esa tasavvufiy tushuncha tizimi va amaliy holi bo‘lgan tariqat hayotining bosh asoslari izohlanarkan, bu yo‘lga kirgan darveshning harakat shakllari ham bayon qilingan.

Ahmad Yassaviy: “darveshlik iddaosidagi bir kimsa, avvalo Haq amriga itoat aylab, shariat ko‘rsatmasi bo‘yicha yo‘lga odim tashlashi, botil ishlardan va bid’atlardan voz kechishi zarur”, deydi.

Darvesh, shar’iy hukmlarga itoat qilib yo‘lga kirganidan keyin eng ko‘p nafs to‘siqlariga qarshi keladi. Bu to‘siqlar faqat itoat va ibodat bilan chetga surib tashlanadi.

Ahmad Yassaviy darveshlik hollarini "Faqrnoma"da qayta-qayta sharhlab beradi. Biz ushbu izohlarni bir joyga jamlashni lozim ko'rdik.

Darvesh uchun asosiy hol, sifat va xususiyatlar:

- Zahmat, qiyinchilik va balo qarshisida sabr-toqatli bo'lish.
- Xilvatda ham Haq taoloning zikridan to'xtamaslik.
- Xalq orasida shariat amri bilan ish yuritish.
- Bir lahza bo'lsin, kuchsizlik his qilinganda ham Tangri dargohida sabr etish.
- Shubhaga tushmaslik uchun halol bo'lganda ham zarur miqdordan ortiq taom yemaslik.
- Dunyo ne'matini tilab tuzoqqa tushmaslik.
- Balo yetganda oh-voh qilmay sabr etish.
- Nafs orzusiga hech yon bermaslik.
- Ko'ngil tilga habar yetkazadigan darajada rost so'zlash.
- Nafsni o'tda yondirish.
- Dunyo xususida gapirmaslik.
- Haq taoloni xotirlash va vaqtni behuda o'tkazmaslik.
- Xokisor va kamtarin bo'lish.
- Haq shavqi bilan yonib-tutash.
- Ko'ngilni Haq rizosiga bag'ishlash.
- Ummat uchun duoda bo'lish.
- Alloh bilan doim ruhiy irtibotda bo'lish.
- Och bo'lsin, yalang'och qolsin, sobirlik zavqidan yiroqlashmaslik.
- Yemak va ichmakda xalqdan hech nima tama' qilmaslik.
- Namoz, ro'za, Qur'on tilovatini tark etmaslik.
- Muhabbat ahlidan boshqasiga yaqin yo'lamaslik.
- Xavf va rajo og'ushida nafas olish.

Bular o'ziga xos zaylda hikmatlarda ham aksini topgan:

*Yo'l ustida o'tturub, yo'lni so'rg'on darvishlar,
Uqbodini xabar eshtib, yo'lg'a kirgon darvishlar.*

*Asolari ilkida, himmat quri belida,
 Izim yodi ko'nglida, Alloh degon darvishlar;
 Xirqalari kir chafon, ko'nglida yuz ming ayon,
 Bilingiz ikki jahon, ko'zga ilmas darvishlar.
 Darvish Haqning manzuri, zikri turur gulzori,
 Haqning yodi asrori, xo'b adablik darvishlar.
 Yozuqum ko'b yo'latmas, as'hob dorusin tobmas,
 Ko'zda yoshin qurutmas, yoshi oqg'on darvishlar.
 Sirri birlan so'zlarlar, tilga hikmat tuzarlar,
 Ishq birla jon kezarlar, rangi sorig' darvishlar.
 Tepub nafsni o'ldurur, qizil yuzin so'ldurur,
 Qul Xoja Ahmad qul turur, sotib yesun darvishlar.*

Tahammul sohibi bo'lish: Tahammulning lug'aviy ma'nosi yuklash, biror bir yukni ustiga olish, tayanishdir. Dunyoda, hayotda qarishlanadigan har turli qiyinchilikni Allohga yaqinlashtiradigan vosita bilib tahammul ko'rsatish komil inson sifatlaridandir. Anglash joizki, Alloh qullariga yelkaga ko'tarib bo'lmaydigan yukni yuklamaydi. Nafsiga qiyinchilik yetkazadigan va ko'tarishi og'ir bo'lgan har bir hodisaga sabr va tahammul ko'rsatmoq komillik darajalaridandir. Allohdan yetadigan shiddatli hollar va dahshatli falokatlarni sabr bilan qarshilash, alam va iztirob paytida shikoyat qilmasdan yolg'iz Allohdan yordam tilash tahammulning ifodasidir.

Halol va go'zal orzu bilan yashash: Musulmon qalbini gumon va hasaddan poklagandagina Alloh yo'liga odim tashlaydi. Duo mo''minning eng kuchli qurolidir. Bu jihatdan Allohu taolodan o'zi va o'zga mo''minlar uchun yaxshi tilaklar tilash bag'oyat xayrlidir, Alloh karam sohibidir va ikromi mutlaqdir. Shu sababli halol va go'zal orzular bilan kun o'tkazish ayni zamonda bir ziynatdir. Ko'ngilni fitna, kin va adovatdan tozalab o'z nafsiga ravo ko'rganini boshqalarga ham ayni darajada muvofiq bilish musulmonning eng ibratli sifatidir. Orzu va niyat pokiza va go'zal bo'lsa nafsni shirkdan, botil tushunchalardan yiroqlashtirib albatta to'g'ri yo'lga yo'naltiradi.

Ma'rifat odamiga aylanish: Tasavvuf istilohida ma'rifati bo'lish, ilohiy ism va sifatlarni bilib, Allohga cheksiz sadoqat ila barcha yomon xulq va qiliqlarni yo'qotib, barcha-barchasidan nafsni orasta aylagach, ixlos eshigidan hech nari chiqmaslik va doimiy ravishda qalb bilan ittifoqni buzmay kun o'tkazib, barcha kori holda Allohga sadoqat hamda to'g'rilikni vazifaga aylantirmoqdir.

Olimlar tilida ma'rifat ilmdan iborat. Har ilm esa ma'rifat va har ma'rifat ham bir ilm hisoblanadi. Ma'rifatning alomatlaridan biri ham ma'rifat sohibida ilohiy bir haybatning yuzaga chiqishi bo'lib, kimning ma'rifati ortsa, ma'rifat ham shu darajada ko'payib boradi. Ma'rifat ayni paytda tashqi dunyo muhabbatiga da'vat qilguvchi his va tushunchalardan yiroqlashib ketgan odamning oliy sifatidir.

Shariat va tariqat hukmlariga rioya etish: shariat ilmi, fiqih-huquq ilmi. Shariatdan keyingi eshik tariqat eshigi. So'fiyning tariqatga kirib, tariqat yo'lidan ilgarilashi ham shar'iy aqoidga bog'lanish va ibodat orqali amalga oshadi.

Ma'rifat maqomidan ogoh bir so'fiyning idrok va fe'llari ham mutloqsuratda shariat, tariqat vazifalarini o'zaro birlashtirib hayotga tadbiq qiladigan shaklda bo'ladi. Har turli ahamiyatsiz va tuban mayllarga qarshi sidq ila shariat va tariqat tushunchasini muhofaza hamda mudofaa etish so'fiyning ma'naviy majburiyatlaridandir. Chunki shariat va tariqat maqomlaridan keyingina ma'rifatulloh va haqiqat sirlaridan voqif bo'lish imkoni ochiladi.

Tarki dunyo: Tark, kechish, qutulish demak. Mutasavviflar ma'rifat maqomini egallash uchun tavhid yo'li ila nafslarini tazkiya etadilar. Shundan so'ng ular yana to'rt maqomni yashaydilar.

Bulardan birinchisi, tarki dunyo. Zohid barcha moli mulki, dunyo ne'matlarini oxirat ilinjida tark etadi. Bu ba'zilar o'ylaganidek, hamma narsaga qo'l siltash bo'lmay, "qo'l ishda, dil yorda" bo'lishi holidir.

Tarki uqbo: Mutasavvif huri g'ildondan, kavsardan hullas

o‘lishdan so‘ng ko‘zlangan hamma istaklardan voz kechadi. Mutasavvif nuqtai nazarida jannat, ilohiy jamolni ko‘rishdir.

Tarki hasti: Ham dunyo, ham uqbo tarkiga noil bo‘lmoqdir. Niyoz Misriy:

*Kechmak istar ko‘nglim mulki fanodan,
Kechaylik oshiqlar mavlo dardindan –*

baytida ushbu maqomdagi holni aks ettirgan.

Tarkni tark: Bu maqomda mutasavvif dunyo, uqbo va hasti (borliq)dan kechgani kabi vujudini ham tark aylaydi. Chunki jonidan kechgan yor vasliga erishadi.

Oxiratni o‘ylash. Insonning o‘zini oxiratga tayyorlashga o‘tkinchi dunyo ishlaridan aloqani uzib taqvonni oldinga surish bilan erishiladi. Bu kechish tom ma‘nosi ila Haqqa yo‘nalishni tamsil aylaydi.

Oxirat, dunyodan keyingi so‘ngsiz olam. Bu olam qiyomat kunidan so‘ngra boshlanadi va hech to‘xtovsiz davom topadi. Qur‘oni karimdagi oyatlar va hazrati Muhammad (s.a.v)ning hadisleri buni aniq anglatgan. Boshqa payg‘ambarlar ham bu haqiqatni ummatiga ma‘lum qilishgan. Oxiratga imon “Amantu” kalimasining oltinchi sharti.

Hech o‘lmaydigandek dunyo uchun, ertaga ko‘z yumadigandek oxirat uchun harakatda bo‘lishi, xususan bu dunyoda ilm egallashga jahd qilish va hech kimga muhtoj bo‘lmaslikni o‘zimizga farz bilib g‘ayrat ila jamiyat va dunyo bilan aloqani kuchaytirish zarur.

Ulug‘ so‘fiylar “Haq bilan bo‘l, lekin xalqdan ajralma!” deyishgan.

Albatta oxirat so‘zi tilga olinishi bilan jannat va jahannam hayolga keladi. Ammo bu masalaga ham kengroq qarash kerak. Azizuddin Nasafiy “Barcha yaxshi narsalar jannat, hamma yomonliklar jahannam”, deydi. Tasavvufiy mazmunda jannat kelishuv va muvofiqlik, jahannam ziddiyat va muxolifatdir. Odam farzandi dunyoda yashagani qadar ikki qarama qarshilikdan qutulolmaydi. Shuning uchun uning sayru safari ham ikki zidlik

orasida kechadi. Yaxshi-yomon, go'zal-chirkin, to'g'ri-xato, toqlik-ko'plik... Bu tinimsiz davom qiladigan bir jarayondir.

Ahmad Yassaviyning ko'p hikmatlarida yaxshilik va go'zallikka sodiq hamda chin muhib darajasiga yuksalishi sir-asrori yoritib berilgan. Bunda u oyat va hadislarga murojaat qilishi bilan birga goho oddiy inson idrokiga sig'maydigan Haq oshiqklarining tuyg'u va tushunchalarini darj etadi. Umumiy maqsad esa bitta - xalqni ma'rifatga chorlash va ziyoli etishdir. Jannat go'zalliklari va jahannam chirkinliklaridan bahs yuritar ekan, u butun e'tiborni islomiy hayot kechirishga qaratadi, "Jannat-jahannam munozarasi" nomli manzumasida u jannat va jahannam manzarasini tazodiy usulda gavdalantirib beradi:

*Uchmox, tamug' o'kushur, o'kushmakda ma'ni bor,
 Tamug' aytur, man boyman, manda Fir'avn Homon bor.
 Uchmox aytur, yo'q sanda, jumla payg'ambar manda,
 Sanda Fir'avn bor bo'lsa, manda Yusuf Kan'on bor.
 Tamug' aytur, man boyman, manda zolim, avon bor.
 Uchmox aytur, yo'q sanda, jumla payg'ambar manda,
 Muhammad Mustafu, Umar, Usmon, Ali bor.
 Uchmox aytur, yo'q sanda, manga kelsa o'lum yo'q,
 Turluk ne'matlar onuq, yuz ming hazor alvon bor,
 Tamug' munglasha keldi, bildirguchi Rahmon bor.*

kabi misralardan tarkib topgan bu manzumada axloq-axloqsizlik, munofiq-zokir, musulmon-kofir singari diniy va g'ayridiniy unsurlarga asoslanilgan.

Misralardan anglashilishicha, yaxshining, ya'ni jannatning g'olibligi bilan munozara nihoyasiga yetar. Yaxshilik g'arib, yetim, faqirning haqqini himoya qilmoqdir. Buni bajarish esa Tangri amri va payg'ambar sunnatidir.

*G'arib, faqir, yetimlarni har kim so'rar,
 Rozi bo'lur ul bandadin Parvardigor.*

Insonni ranjitmaslik musulmonlikning asosi bo'lib, odamni

ranjitish Tangri qahriga yo‘liqish bilan barobardir. Ko‘ngliga shikast yetkazganga Payg‘ambar shafaoatchi bo‘lmaydi;

*Sunnat ermish, kofir bo‘lsa berma ozor,
Ko‘ngli qattiq dilozordin Xudo bezor.*

Namoz dinning tiragidir. Namoz o‘qish, ibodat qilish Tangriga itoat aylashning tamali.

*Benamozu betoatga bermas quvvat,
Fe‘li zaif, ma‘yublarga bermas himmat.
Rizqi noqis, o‘zi nojins ko‘rmas davlat,
Ul fosiqni dilin na deb safo qilsun.*

Ro‘za tutish, tavba etish lozim. Jannat mulkini bilganlar tavba qilib, ro‘zani unutmastlar.

*Tavba qilg‘on oshiqlarg‘a temur erur,
Tuni-kuni soim bo‘lsa, ko‘ngli yorur.
Qachon o‘lub go‘rga kirsam go‘ri kengayur,
Ug‘on Izim Rahim, Rahmon rahmati bor.*

Insonni halok qiladigan nafsidir. Kimki nafsiga tobe bo‘lsa, u yo‘ldan ozib, shaytonga yo‘ldoshdir:

*Nafs yo‘lig‘a kirgon kishi rasvo bo‘lur,
Yo‘ldin ozib, tolib, to‘zub, gumroh bo‘lur.*

Jahannam azobidan qutilishning yo‘li oshiq bo‘lishdir. Qiyin va mashaqqatli bo‘lsa ham, uzlat va yolg‘izlik azoblarini yengib bo‘lsa hamoshiq maqomini egallash zarur.

*Ishq daftari sig‘mas do‘stlar dargohig‘a,
Jumla oshiq yig‘lib borg‘ay borgohig‘a.
Yetti do‘zax toqat qilmas bir ohig‘a
Har na qilsang oshiq qilg‘il, Parvardigor.*

Jannat va jahannam insonning amali, dunyodagi yaxshiliklari, fe‘l-atvoriga ko‘ra nasib etiladi. Ahmad Yassaviy buni muxtasar tarzda hakmatlarida shunday ifodalaydi:

Alloh degan bandani joyin jannatda ko'rdum,
 Huru g'ilmon jumlasin qarshu oldida ko'rdum.
 Tuni-kuni uxlamay Hu zikrini ayy'onlar,
 Maloiklar hamrohi, Arshning ustida ko'rdum.
 Xayru saxo qilg'onlar, yetim ko'nglin olg'onlar,
 Chahoryorlar hamrohi, Kavsar labinda ko'rdum.
 Amal qilg'on olimlar, yo'lg'a solg'on ummiylar,
 Andog' omil olimni dori islomda ko'rdum.
 Qozi bo'lg'on olimlar rishva olib yegonlar,
 Andog' olim joyini nori saqarda ko'rdum.
 Muftiy bo'lg'an olimlar, nohaq fatvo berganlar,
 Andog' mufti joyini sirot ko'frukda ko'rdum.
 Jamoatga bormayin tarki namoz qilg'anning,
 Shayton birla bir yerda darki asfalda ko'rdum.
 Zolim bo'lub zulm etgon, mazlumlarni og'ritgon,
 Qaro yuzluk mahsharda qo'lin orqada ko'rdum.
 Qul Xoja Ahmad kon ochti, duru guharni sochti,
 Tinglamagan bu so'zni g'aflat ichida ko'rdum.

Vujud maqomini bilish: Vujud, lug'atda besh his etuvchi yoki shahvat va g'azab quvvat yoxud aql vositasida tirik yurish deya izohlangan. Tasavvufda esa eng mukammal vajd holiga vujud deyiladi. Solik bashariy sifatlardan to'la-to'kis xalos bo'lishi bilan Haqni topadi.

Allohga nisbat etilgan vujud mujarrat ilm ma'nosini ifodalaydi. Vujud maqomidan avval vajd holi bor. Vajd kalimasi manbalarda zikrning qalbga kuchli ta'siri ila ruhning ishq, shiddat va hujumga tahammuldan ojiz qolishi tarzida sharhlangan. Vujud vajdan keyin hosil bo'lib, solik Haqning vujudida asosiy bashariy sifatlardan forig'lashgach unga yuzlashadi. Zero, haqiqat sultoni chiqishi hamon bosh oriyat kalimasi mazmunini yo'qotadi. Vujud maqomi solikning Haq vujudida fano bo'lishini anglatadi.

Haqiqat sirlarini bilish. Tasavvuf istilohda haqiqat "Haqning solikdan bashariy sifatlarini olib, o'rniga o'z sifatlarini

qo‘yishidir”. Boshqa bir jihatdan haqiqat tasavvuf ma‘nosini ham bildiradi.

Haqiqat sirlarini bilish, tasavvufning barcha sirlaridan voqif bo‘lib, barcha maqomlarni egallash va mohiyatan ularni yashash mazmunida ham ishlatiladi. Har maqomning o‘ziga oid bir xususiyati va mahrumiyati bor. Bu mahrumiyatdan voqiflik faqat holda haqiqatning sobitlashuvi bilan mumkindir. Ilohiy sirlar bilan sirdoshlik, ya‘ni “sirni sirga ulash” solik ko‘tarilgan martabalarga ishorat erur. So‘fiyning tabiatidagi vasflardan qutulib Haq vasflari ila yangidan harakat boshlashi buning dalilidir. Ilmi ladun iborasi bilan ifodalangan bu ilm, ilohiy vajdning solik borlig‘ida zuhurlanishi holidan iborat. Shu bois haqiqat sirlarini bilib amal qilish komil inson vasfidir va ma‘rifat maqomining eng oldingi darajasi hisoblanadi.

Haqiqatdagi o‘n maqom

Haqiqat kalimasining lug‘aviy ma‘nosi, rostlik, mavjudligi aniq va ochiq ko‘rinadigan narsa, bir hodisaning haqiqatga aylantiradigan xusus va mohiyat demak. Haqiqat toatning mevasini jamoatga yetkazish, haq mushohadasi mazmunida ham qo‘llaniladi. Hazrati Odamdan e‘tiboran o‘zgarmagan hukm va tushunchalarga ham haqiqat nomi berilgan.

Haqiqat to‘rt eshik, qirq maqomning nihoyasi, Fanofilloh maqomiga tomon yo‘l olgan komil insonning nafs mujodalasidagi oxirgi manzili hamdir.

“Faqrnoma”dagi haqiqatga doir o‘n maqom quyidagilar sanaladi:

- 1. Ko‘ngli ochiq bo‘lish;**
- 2. Nekbin bo‘lmoq;**
- 3. Xayrsevarlik;**
- 4. O‘zini, rizqini Haq yo‘liga bag‘ishlash;**
- 5. Hech kimga ozor bermaslik;**

- 6. Faqrni dastur bilish;**
- 7. Sayru suluk sohibi bo'lish;**
- 8. Sirni oshkor etmaslik;**
- 9. To'rt eshik, qirq maqomni bilishga jahd etish;**
- 10. Vuslat (Tangri qovushmoq).**

Ochiq ko'ngilli bo'lish: Bu – insonning nafsini Haq huzurida bo'yin egdirishi, halqqa nisbatan shafqatli bo'lish, kibr va g'ururdan qutulish demakdir. Boshqacha tarzda aytganda, tavozekorlik, odam farzandiga past va tahqir nigohi bilan qaramaslikdirki, bu ham go'zal axloq natijasidir. Ko'ngil ochiqligi, Alloh taologa taslim bo'lib, hukmiga e'tirozdan qochishni ham anglatadi.

“Faqrnoma”da bu haqida favqulodda ta'sirli fikrlar aytilgan: “So'fiy ochiq ko'ngil bo'lsa, Haq visoliga yetar”. “Dunyo ahli ulug'likni da'vo etar, oxiratni o'ylaganlar ko'ngil musaffoligi va faqrligni”. Agar so'fiyga balo yetsa oh-voh qilmay sabrga tayanar, va so'fiy och qolsa ham, yalang'och qolsa ham g'am-g'ussaga berilmay, xushnudlikda nafas olib, sabrdan boshqa bir yo'lga yuz qaratmas, bu ham ko'ngilning ochiqligidandir.

Chin so'fiyning botini kibr va nafsoniy orzu-havaslardan forig'ligi bois nima ish qilsa, Alloh rizosini ko'zlab qiladi. Nafs va an'oniyatni kuchlantiradigan fe'llar esa Haq nazdida maqbul ko'rmaydi. “Faqrnoma”da ta'kidlanishi bo'yicha, “*So'fiy xalq ko'rsin deya ibodat qilsa, ellik yillik toat-ibodatini bir chaqalik luqmaga sotgan bo'ladi va bunday harakatdan Tangri aslo rozi bo'lmaydi*”. Haqiqat eshigining bu ilk maqomi valilar, nabilar va ularga ergashgan solih qullarda yuz ochadigan go'zal xislatlar manbaidir. Umuman, ochiq ko'ngilli bo'lish so'fiyga har narsada Haqni ko'rish va mushohada etishga bag'oyat keng imkon beradi. Shunda so'fiy “*Otashga boqsa Haqni ko'rar, agar suvga qarasa Haqni ko'rar va agar o'tirsa Haqni mushohada ko'zi bilan ko'rgay va yana u ilmal-yaqin, aynal-yaqin maqomiga yetishar*”.

Nekbinlik: Yaxshini yomondan, xunukni go'zaldan farqlashning

ilk sharti, oqni qoradan, yuksakni tubandan bexato ajratishga qodir aql sohibi bo‘lmoqdir. Bu fazilatga ega kishilar hazrati Muhammad (s.a.v) o‘rta qo‘ygan ibodat va odatlarni, ham Haq, ham xalq nazdida mo‘tabar, maqbul talablarni qalb ila tasdiqlab, til ila iqror etib shaxsiyatlaridagi tozaliklarini namoyish qiladilar.

Dunyodagi har bir narsa ziddiyat ila mavjuddir: aql ogohlik va g‘ofillik, beqarorlik va xotirjamlik, kibr va manmanlik, himmat va xasislik, odamlilik va noodamlilik bir-biri bilan hech muvofiq kelmasligini mutloq ravishda idrok qiladi va tasdiqlaydi. Chunki bu tazodiy hodisalarda aql sohiblari uchun dalil va ibratlar mavjud.

Insonning yaxshi-yomonni tanib, faoliyatda adashmasligi uchun to‘g‘ri qarorlar bo‘lishi lozim. Olim va oriflar bilan o‘tirib-turish ma‘nan ham, ruhan ham foydali, “Aqlli zotlar bilan suhbat din, dunyo va oxiratda kam bo‘lmaslikka sababdir. Axmoq toifa bilan musohiblik din va dunyoda qosirlik, o‘lim paytida nadomat, oxiratda esa xusrondir”.

Yaxshi va yomonni bir-biridan ajratishni har bir musulmon shar‘iy va diniy mezonlar orqali amalga oshiradi. Buyuklarimiz “Go‘zalning ham go‘zali, go‘zal xulqdir”, deyishgan. Mana shuni sira-sira unutmaslik kerak. Ahmad Yassaviy va Yunus Emro asarlarida ifodasini topgan shakldagi Nekbinlik tasavvufning asl g‘oyasidir. Chunki nekbinlik har kimga mehr, hurmat, yordam, shafqat va marhamat ulashishdir. Nekbinlikning eng muhim sifati, yetmish ikki millatga ham ayni ko‘z bilan qarash, yaxshi gapirish, hech biriga nafratni ravo ko‘rmaslikdir.

Ahmad Yassaviy yaratilgan har borliqqa bir xil nazarda boqishni bilgan, shunday harakat qilgan, shu boisdan ham o‘n asrdan dunyo ulug‘ pirligining muborak nomi va irfoniy merosi sevilib, e‘zozlanib kelinayotir. Ana shu sababdan Yassaviyda Nekbinlik haqiqatning ikkinchi moddasi o‘laroq o‘rin olgan. Chunki u yomonni yaxshidan ayrim etishni osonlashtiradigan, har kimga ayni ko‘zda qarashga chorlaydigan va bugun biz ham nihoyatda muhtoj bo‘lgan bir tizimdir.

Halolsevarlik: Rizqdan boshqa har qanday narsaga qo'lib cho'zmoq diniy nuqtai nazardan haromdir. Shayxlarga tegishli bo'limda Yassaviy ushbu mavzuga aniqlik kiritib: *“Shayx uldurki niyoz olsa, mustahaqlarg'a bergaylar. Agar olib o'zlari yesalar, murdor et yemishdek bo'lg'ay. Agar to'n qilib kiysalar, ul to'n to'zg'uncha Haq taolo namoz va ro'zasini qabul qilmag'ay. Va agar olg'on niyozidin non qilib yesa, Haq taolo ani do'zaxda turluk azobg'a giriftor qilg'ay. Va agar andog' shayxg'a bir kishi e'tiqod qilsa, kofir bo'lg'ay. Andog' shayxlar mal'un turur. Aning fitnasi dajjoldin battar turur. Shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma'rifatda murtad turur”*, deydi.

Haqiqat bosqichidagi bu uchinchi maqom ma'qul va noma'qul intilishlarni ajratish, halol rizqqa mone' narsalarni bilishdan boshlab tokim qanoat, sabr va tavozega qadar uzayadigan tushunchalarni qamrab oladi. Ahmad Yassaviyga ko'ra, *“So'fiy shubha botqog'iga botmasligi uchun hatto halol bo'lsa-da, ortiqcha yeb-ichishdan tiyilishi lozim”*. Bu fikr mavzuga boshqa bir jihatdan qarashni ham talab qiladi va bunga ham halolu harom doirasida, ham nafsning yeb-ichishdan quvvatlanishi e'tiboridan diqqat qilinishi kerak. Nafsni qondirish uchun o'zganing rizqiga ko'z olaytirish yoki xalqdan oziq talab aylash so'fiyning tasavvufga ham keltirishi mumkin bo'lmagan shudir. Bu haqda *“Faqrnoma”*da *“So'fiy yemak-ichmakni xalqdan tilamasin”*, deyilgan.

Dunyoviy ma'noda to'q bo'lish ya'ni faqat tirikchilik tashvishi bilan band bo'lib mosivodan yiroqlshishi bir falokat. Yassaviy bu xususda *“Agar yolg'iz bo'lsa, falokatlar yuzaga keladi”*, deydi. Demak, xayrsevarning nafsni yengish, himmat va jo'mardlikka sodiq bo'lish, o'zgalarga zarra qadar ham zarar yetkazmaslik bilan ich-ichdan vobastaligini chuqur bilish lozimdir.

Hech birovni ranjitmaslik: Hilm sifati, odamlarning hissiy hamlasi, qahr va g'azablaridan o'zni muhofaza aylashdirki, bunga ham o'zgalarga ozor etmaslik orqali erishiladi.

Boshqalarga yaxshilik istash va har bir kishi bilan yaxshi

muomalada bo‘lish musulmon uchun ham qarz, ham farz. Hazrati Muhammad (s.a.v) esa juda aniq qilib “*Musulmon tili bilan ham, qo‘li bilan ham o‘zgalarga zarar yetkazmaydigan kishi*”, deganlar. Keksalarga hurmat, yoshlarga shafqat va marhamat, yaxshi xulqlarning ziynati erur. Musulmonlik har qanday zulmga qarshi tura bilish, boshqalarni zulm va zo‘ravonlikdan muhofaza aylashni majburiyat hisoblanadi. Shu ma’noda “*Yerdagilarga marhamat qilingizki, ko‘kdagilar ham sizlarga marhamat etsinlar*” hadisi alohida e’tiborga loyiqdir.

Faqrni dastur etish: Faqirlar boy-badavlatlik “mutlaq molik” Allohu taologa mansubligini ham zavqan, ham vijdonan chuqur anglaydigan zotlardir. Ma’rifat yo‘lida faqirlik ila tanilgan kishi o‘zini mosivo, ya’ni tashqi dunyoga aloqador deb bilgani uchun unga faqr deyilishi nafsidan kinoyatdir faqrlik nabilar, oriflar va oshiqlar maqomi.

Anbiyo va oriflar maqomi bo‘lgan faqr maqomiga yuksalib yo‘l yurish so‘fiyning bosh maqsadidir. Hol, amal va maqomlarni o‘zidan yiroq ko‘rishi uchun faqrlikda so‘fiylikdan bir ustunlik sifati bor.

Tasavvuf dunyosidagi ayrim murshidlarning faqr ko‘rinmaslikka harakat qilishlarining sababi, o‘zlarini ko‘plik-kasratdan yiroq saqlashlari uchundir.

Sayri suluk sohibi bo‘lish: Sayri suluk, Haq dargohiga yetishish maqsadi ila bir rahbar rahnamoligida boshlanadigan ma’naviy va ruhiy yo‘lchilikdir. Solik atalmish yo‘lchi, nafsidagi chirkin xo‘ylardan qutilib, yaxshi xulqlarga sohib bo‘lishi miqdorida yo‘lchilikda bir natijaga erishar. Sayru sulukdan maqsad, solikning bashariy orzu va istaklariga barham berib, tom ma’nosi ila o‘zida ilohiy irodani shakllantirib, shu zaylda boshqa insonlarga rahbarlik qilishga imkon beradigan komil inson martabasini egallashdir. Bir muridning sayru sulukini nihoyasiga yetkazishi ana shu niyatning yuzaga chiqish ma’nosini ifodalaydi. Sayru sulukning to‘rt martabasi mavjud:

Sayri ilalloh. Nafs manzillaridan chiqib haqiqiy vujudga qarab (ufqi mubinga) safar aylashdir. Bu birinchi sayr, qalb maqomining va ismlarining tajalliylaridan boshlanadi.

Sayri filloh. Solikning Alloh sifati bilan sifatlanib, ismlari bilan ismlanishi va o'sha ismlarga xos ma'noda yashash hamda ilohiy axloqni o'zlashtirib muqaddas ufqqa etishmoq uchun bashariy xususiyatlarning barchasini fone etmog'idir. Bu safarning oxirida olam yuzidagi parda chetga surilib, solikka laduniy ilm ato etiladi. Tariqat ahli bunga baqobilloh – Alloh ila bor bo'lish, deyishadi.

Sayri anilloh. Bu sayr vahdatdan, kasratga, ya'ni birlikdan ko'plikka tomon safardir. Bundan maqsad xalqdan xalqqa qaytib toliblarni tarbiya va irshod qilmoqdir. Shu bois ushbu martabaga “baqo ba'd al-fano” yo'q bo'lishdan keyin bor bo'lish, abadiylikka erishish, hushsizlikdan so'ng hushga kelish deyiladi.

Sayri fil-ashyo. “Faqrnoma”da bu hol “orifning ashyoga sayri, olam ilmi ilk sayrda ko'ngil lavhidan o'chgach, yana bir mavjudlikning alohida-alohida maydonga kelishidan va ashyoni tanish kamoli ila bilishdan iborat”, deyilgan. Demak, bu maqom maqomlarning eng oliysidir. Bu izohlardan anglashilganidek, sayri illalloh bilan sayri filloh, valoyat martabasig ko'tarilish, sayri anilloh ila sayri fil ashyo esa da'vat va irshod maqomiga etishmoq uchundir.

Sir saqlash. Tasavvuf istilohida sir “ma'no e'tibori ila mavjudligi bor-yo'q orasida yashirin, yoki Haqning g'oib holga keltirib xalqqa oshkor qilmaydigan narsalar” demakdir. Bunda nazarda tutilgan sir, ilohiy sir sanaladi. Sirri rububiyat ham deyiladigan ushbu sir so'fydan laduniy va tariqat sirlarini mutlaqo oshqor aylamaslikni talab etadi. Chunki ilohiy sir, ayni zamonda ilohiy jazbaga ham ishorat qiladi. Shu bois ahli tariqat “sar (bosh) ber, lekin sir berma” talabiga qat'iy rioya etishgan. So'fiy, unga ishonilgan sirni yashira bilgan vaqtigacha sirri tajalliyot, ya'ni tajallilarning siridan voqif bo'la biladi.

To'rt eshik-qirg maqomni bilish va egallash: “Faqrnoma”da

ko‘p bora bayon etilganidek, faqr yo‘liga kirgan so‘fiyning ilk amali: shariat, tariqat, ma‘rifat va haqiqat maqomlari hamda talablari bo‘yicha yashashdir.

So‘fiyning ahli tariq yo‘lidagi safari shariat eshigi va uning maqomlaridan boshlanib, so‘ngra ma‘rifat va haqiqat maqomlari keladi.

Alloh vasliga mushtoq so‘fiy ushbu to‘rt maqom va ularning unsurlarini bilib, shu asosda harakatlanishi kerak. “Faqrnoma” ma‘no e‘tibori bilan ana shu maqomlarni izohlaydigan bir risoladir. Zero, ishlar sayri sulukning asoslari bo‘lgan. So‘fiy darveshlikning barcha shartlari kabi nafs tarbiyasini xuddi shu marhalalarda yashash orqali amalga oshiradi. Shariatsiz bir tariqat hayotini yashash aslo mumkin emas. Shuni nazarda tutib Yassaviy “Faqrnoma”da:

*Shariatning bo‘stonida javlon qildim,
Tariqatning gulzorinda sayron qildim.
Haqiqatda qanot qoqub tayron qildim,
Ma‘rifatning eshigini ochtim, do‘stlar, –*

degan.

Vuslat: Ma‘lumki, to‘rt eshik-qirq maqom bo‘lib Rabbining visoliga yetishmoqdir. To‘la ma‘noda bu vuslatga erishmoq uchun so‘fiy to‘rt eshikning qirq maqomini ijtimoiy hayotida yashashi, insoniylik xizmatiga bel bog‘lashi, vatan va millat birligi hamda tariqqiyoti yo‘lida kurashishi, kundan kunga ilm bilan o‘zini quvvatlantirishi, ilmdan amalni hech ajratmasligi zarurdir.

Qulning Parvardigoriga yetishishi uchun, Allohning birligi, zoti, sifatlarini bilish, sabrli bo‘lish, o‘limdan avval o‘z nafsini mahv etish, dunyoga basirat nigohi bilan boqish ilmi ladun imkoniyat va imtiyozlaridan foydalanishida juda ildamlash lozim.

Agar bir kishi qirq maqodan birini egallashda noqislikga yo‘l qo‘ysa ham Haq dargohiga yetib borolmaydi. Aytaylik bir odam Alloh borlig‘i va birligini tilida iqror aylab qalbiga tasdiq etolmasa, qolgan shartlarni bajarishdan hech natija chiqmaydi, albatta.

“FAQRNOMA”NING AYRIM G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Tasavvufning ijtimoiy hayotdagi muhim vazifasi ta'lim va tarbiyadir. Shu bois diniy tasavvufiy asarlarda ko'p ishlatiladigan ifoda tarzlaridan biri nasihat va xitob orqali so'zlash hisoblanadi. Yassaviyning “Faqrnoma”sida nasihat va xitob yo‘lidan ancha unumli foydalanilgan. Unda bir qancha parchalar “Ey darvesh”, “Ey tolib” deb boshlanadi:

“Ey tolib, agar Haqni talab qilib topay desang, andog‘ pirga qo‘l bergilkim, shariatda orifi billoh bo‘lsa, tariqatda voqifi asror bo‘lsa, haqiqatda komili mukammal bo‘lsa, ma‘rifatda daryoyi ummon bo‘lsa. Andog‘ pirga qo‘l bergilkim, ishing saodat bo‘lgay. Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini o‘rgatgay. Agar tariqatda voqe paydo bo‘lsa, tariqat ilmi bilan yo‘lga solg‘ay va haqiqat soridin muridga yo‘l ko‘rsatgay va ma‘rifatda jazbai Haq paydo qildurg‘ay”.

“Ey darvesh, mashoyix motaqaddamaning faqirliqini qabul qilib, so‘zlarig‘a payravliq qilib, ahkom va arkonlarini bilib, havo vu havasni tark qilib, nafsni mujohada yoyi birlan sindurub o‘ziga mute‘ qilib va qanotni pesh qilib qazosig‘a rozi bo‘lub balosig‘a sabr qilib ne‘matig‘a shukr qilib aytgan risolag‘a amal qilib Xudoyi taoloning amrlarini bajo keltursa, darveshlik oti anga musallam bo‘lur. Yo‘q ersa, bularni bilmay shayxliq da‘vosin qilsa, qiyomat kuni qora yuzlug bo‘lub sharmanda bo‘lg‘ay. Na‘uzu billahi min zalik. Faqirliq martabasi maqomi a‘lo turur. Har kimga muyassar bo‘lmas”.

Diniy tasavvufiy turk adabiyotiga mansub asarlardagi didaktizmga muqobil sifatida keng qo‘llanilgan ifoda shakllaridan yana

biri “to‘g‘ridan to‘g‘ri anglatish” shaklidir. Bu “Faqrnoma”da ham kuzatiladi:

“Shayx uldurki niyoz olsa, mustahaqlarg‘a bergaylar. Agar olib o‘zlari yesalar, murdor et yemishdek bo‘lg‘ay. Agar to‘n qilib kiysalar, ul to‘n to‘zg‘uncha Haq taolo namoz va ro‘zasini qabul qilmag‘ay. Va agar olg‘on niyozidin non qilib esa, Haq taolo ani do‘zaxda turluk azobg‘a giriftor qilg‘ay. Va agar andog‘ shayxg‘a bir kishi e‘tiqod qilsa, kofir bo‘lg‘ay. Andog‘ shayxlar mal‘un turur. Aning fitnasi dajjoldin batar turur. Shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma‘rifatda murtad turur”.

Sharq adabiyotida takror-takror qo‘llanilgan badiiy usullardan biri hech shubhasiz, tashbihdir. Tashbihli ifodalar o‘ziga xos bir jonlilik kasb etishi bilan birga, o‘quvchi taassurotларini ham yorqinlashtiradi. Faqr atamasini Yassaviy turli narsalarga qiyoslab, shunday ifoda bilan izohlaydi:

“Faqr bir tog‘ erur, barcha konlarni makoni turur... Faqr bir daryoye turur. Ul daryoning poyoni yo‘q... Faqr bir pushte turur. Faqr-nuri Xudo turur, har kimga ul nurni ziyosi tegsa, aning ziyosidin kamoli ishq topar... Faqr bir toji davlat turur, har kim boshig‘a qo‘ydi, ikki jahonda sulton bo‘ldi... Faqr bir o‘t turur, har kimning ko‘ngliga tushti vujudi oltun bo‘ldi... Faqr bir sharob turur, har kishi jur‘ai no‘sh qildi to‘qiyomatgacha pastliqo bo‘ldi”.

“Faqr – Haq taoloning bog‘i vaslidin daraxte turur. Ul daraxtning butog‘i aql turur, reshasi hidoyat turur, mevasi xayru saxovat turur, soyasi qanoat turur, aning bo‘yi shavq turur”.

“Faqrnoma”da savol-javob usulidan ham unumli foydalanilgan:

“Ey darvesh, ahvolimiz nechuk bo‘lg‘ay? Ey darvesh, bilgil va ogoh bo‘lg‘ilkim, avval kalimai shariat, ikkinchi kalimai tariqat, uchunchi kalimai ma‘rifat, to‘rtunchi kalimai haqiqatni bilmak kerak”.

Oyat va hadislar bilan fikrni asoslash “Faqrnoma”dagi mana bu parchada oson kuzatiladi:

Hazrati Muhammad (s.a.v) buyurdilar:

“*Hubbul fuqaroi minal iymon va bug'zul fuqaroi min al kufr*”, ya'ni faqirlarni sevish imondandir, ulardan nafratlanish kufr alomatidir.

Rasuli akram hazratlari dedilar: “*Hurmat ul-fuqaroil mo'minina a'zami indallohi min sab'is samavoti val-arziyn*”, ya'ni mo'min faqirlarga hurmat, mehr-muhabbat ko'rsatish Alloh taoloning huzurida yetti osmon va yerdan ham ulug'roq ishdur.

Yana: “*Al-qanoati kanzi la yafni*”. Ya'ni, qanoat bitmas-tuganmas xazinadir.

“Faqrnoma”dagi takrir, sa'j, tazod, irsoli masal va talmehlar uning maroq bilan o'qilib, oson anglashilishiga yaqindan yordam bergan.

Tasavvuf bir majoz xazinasi bo'lganligi bois, mutasavvuf shoirlar doimo majoz bilan qiziqishgan. “Faqrnoma”dagi quyidagi misollarda aynan majoziy ifodalar aksini topgan.

*Qudrat birla Haqdin bizga farmon bo'ldi,
Tubsiz tengiz ichra yalg'uz tushtum, do'stlar.
Ug'on Izim ul tengizga farmon qildi,
Bihamdilloh, sihat-solim kechtim, do'stlar, –*

to'rtligida dengizdan ko'zlangan haqiqat faqrdir. Shayxul mashoyix faqrni “*tubsiz bir dengiz*” so'zlari bilan majozlantirgan. Ahmad Yassaviy sayru sulukda ko'zlangan faqr maqomiga Allohning qudrati va farmoni ila yetishib, sog'-salomat nafas olishni bayon etib:

*Yoshim yetti, umrum o'tti, ko'kka uchtum,
Bag'rim toshti, aqlim shoshti, yerga tushtum.
Nafsu shayton xayli birla ko'b urushtum,
Sabru rizo maqomotin oshtim, do'stlar.*

Mazkur to'rtlikda yosh o'tib, umrning nihoyasiga yetishi va ko'kka uchishning ta'kidlanishi – bu mujoadalaning oxirlanishi va nafsning orzu-havasdan yiroqlashuvi demak. So'fiy “fano filloh”-

ga mahzar bo‘la olishi uchun nafsini tubdan o‘zgartirib tozalashi lozim. Ana shundagina u Allohga yetisha oladi.

*Alas: xamrin piri mug‘on to‘yo berdi,
Icha berdim, miqdorincha quyo berdi.
Qul Xoja Ahmadni ichu tashi kuyo berdi,
Toliblarg‘a duru guhar sochtim, do‘stlar.*

Darveshning tariqat martabalarini egallashi uchun bir pirga bog‘lanishi shart. Chunki komil bir inson, ya‘ni murshidsiz Allohga yaqinlashishning hech iloji yo‘qdir. Piri mug‘on esa ishq sharobini ichiradigan haqiqiy murshid sanaladi. Rahbar va rahnamo qancha kuchli va bilimdon bo‘lsa, yo‘l qiyinchiliklarini yengish ham o‘shancha osonlashib boradi. Uning qo‘lidan ichilgan sharob ilohiy ishq sirlarini ochadi.

Xullasi kalom, faqr dasturi bilan boshlangan irshod oxirlagach, solik yuksaladigan eng so‘nggi martabani ishg‘ol etib “Komil inson” sifatiga ham, sirriga ham noil bo‘ladi.

AHMAD YASSAVIYNING «FAQRNOMA»SI BILAN HOJI BEKTOSHI VALIYNING «MAQOLOL»I ORASIDAGI O'XSHASHLIKLAR

Tasavvuf tushunchasining tamalini oyati karimalar va hadisi shariflar tashkil qiladi. Oyati karimalar Qur'oni karim ila sobit bo'lganligi uchun hech qanaqa shubha-ixtilofga o'rin yo'qdir. Ammo hadisi shariflar keyinroq jamlangani uchun hazrati payg'ambarga oid so'zlarning bir qismi sahih manbalar sifatida e'tirof etilgan hadis kitoblarida uchramaydi. Masalan, sahih hadis o'laroq so'fiylar naql etganlari «*Men yashirin bir xazina edim, o'zimni oshkor qilishni istadim va koinotni yaratdim*» mazmunidagi hadis mustaqil hadis to'plamlaridan o'rin olmagan. So'fiylar bunday holatlarda ma'no olamida hazrati payg'ambar bilan ko'rishib, hadisni bizzot o'rganish va uning to'g'riligini shaxsan u zotga tasdiq ettirish yo'lidan borganlar¹², boshqalari kabi ushbu hadislarini ham o'z tushunchalarining asosi o'laroq qabul qilganlar.

So'fiylarning zikr va fikrlarining asosini oyati karimalar va oyatlarga mutobiq hadisi shariflar tashkil etadi.

Xususan, istiqomatgoh bo'lmish olamga nisbatan munosabatlari va dunyoni nazarga ilmasliklarida mana bu hadislarining ta'siri bo'lgan, albatta:

1. «Alloh nazdida dunyoning pashsha qanotichalik qiymati bo'lganda edi, u hech bir inkorchiga bir yutumlik suv bermagan bo'lardi»¹³.

---

¹² Ismail Hakki Bursevi, *Kenz-i mahfi*. Misvak neşriyat, Istanbul 1980, s.10-11.

¹³ Tirmizi, *Zühd*, 13.

2. «Oxiratga nisbatan dunyoning qadri biringiz barmog‘ini dengizga suqishiga o‘xshaydi. Barmog‘i bilan dengizdan olgan suvni ko‘z oldiga keltirsin».¹⁴

3. “Har ummat uchun bir fitna sababi bor. Ummatimning fitnasi mol-dunyodir».¹⁵

4. «Dirhamga qul bo‘lganning burni yerga ishqalansin, dirhamga qul bo‘lganga qahr yog‘ilsin, kissasiga asir bo‘lgan xoru haqir bo‘lsin».¹⁶

5. «Dunyo bir losh-o‘limtikdir, uning tolibi bamisoli bir ko‘ppakdir».¹⁷

6. “Faqirlar bilan birga o‘tirib-turish kamtarlik va ustun bir fazilatdir”.¹⁸

7. “Allohim meni faqir o‘laroq yashat va faqir o‘laroq o‘ldir”.¹⁹

8. “Dunyoda g‘arib yoki yo‘lovchi kabi bo‘l, o‘zingni oxirat ahli deb bil”.²⁰

Mazkur hadisi shariflar so‘fiylarning dunyoga nisbatan e‘tiborsizliklarini shakllantirgan manbalardan hisoblanadi. Buning amaliy ko‘rinishini bizzot hazrati Muhammadning hayotlarida ham ko‘rish mumkin. Islomni targ‘ib etish da‘vosidan voz kechishi evaziga Makkaning boshlig‘i qilish taklifini hazrati payg‘ambar rad etgandilar. Keyinchalik ham obro‘-e‘tiborga ega bo‘lishiga qaramay, miskinlikni ixtiyor aylab “faqirlik faxrimdir” deganlar. Zero, “habibim” va “sen bo‘lmasang edi, olamlarni yaratmas edim” kabi ilohiy lutflarga sazovor bo‘lgan payg‘ambarni boshqa payg‘ambarlardan ustunligini namoyish etuvchi asosiy belgilardan biri ham ana shu sifatdir.

¹⁴ Müslim, Cennet, 55.

¹⁵ Tirmizi, Zühd, 26.

¹⁶ Buhari, Rikak, 10; Ibn Mâce, Zühd, 58.

¹⁷ Acluni, I, 499.

¹⁸ Acluni, I, 329.

¹⁹ el-Le‘ali, II, 325.

²⁰ Buhari, Rikak, 3.

Uning izdoshi hisoblangan so'fiylar ham faqirlikni ixtiyor etganlari bois, diniy-tasavvufiy turkiy adabiyotca "Faqrnoma"lar yozilgan. Fanofillohga erishish maqom-bosqichlaridan so'z yurituvchi faqrnomalardagi "faqr" so'zining lug'aviy ma'nosi bilan tanishaylik:

"Qomusi olam" izohli lug'atining tarjimasida "faqr" yo'qsillik ma'nosini bildirib, "g'ino" (ehtiyosizlik – tarj.)ning muqobili bo'lib keladi. "Faqr" masdari matruq (tark etilgan, xoli, forig' o'zak – tarj.) bo'lib, musta'mal (ko'hna – tarj.) ismdir. So'fiyya istelohotida "faqr" – mavhum borliqdan xalos bo'lib, faqat fanofillohga erishmoq ma'nosida ishlatiladigan bir ta'birdir.²¹ Tadqiqotchi Abdulqodir Go'lpinoriga ko'ra esa, "faqr" tasavvufda ma'naviy yo'qlik mazmunida qo'llaniladi. Mavhum va nazariy borlig'ini tark aylab, af'ol, sifat va zotini Haqda foniyl etgan kishi haqiqiy faqrga erishadi, faqr bitgach esa Alloh o'zi qoladi ma'nosidagi hadisga muvofiq, faxrlanadigan faqr maqomiga noil bo'ladi. Tasavvuf ta'biricha, bunday inson son-sanoqsiz boylik sohibi bo'lsa-da, uning uchun aslo zarari yo'q. Chunki ko'nglida dunyoga nisbatan zarracha mayl etmaydigan bu inson mol-dunyoga emas, balki mol-dunyosi unga qul bo'ladi.²²

"Faqr" kalimasining mushtoqqi (foili, egasi - tarj.) bo'lgan faqir "Qomus" tarjimasida quyidagicha izohlangan: "al-faqir - faqru faqqa sohibiga aytiladi. Jami "fuqaro", muannasi "faqira" va jami "faqoir"dir. Ma'lumki, faqrning darajasi - oilasiga yetadigan miqdorda narsaga egaligi bilan belgilanadi. Ba'zi nusxalarda oilasini tebratadigan darajada narsaga qudrati yetmaslikdir, deyiladi. Zohirda tanlangan bo'lib, arablarda faqir bilan miskin orasida farq bor, deydilar. Ularning fikricha, faqir "saddi ramaq" (o'lmaslik uchun) yetadigan miqdorda mol va ozuqaga ega, miskin esa hech vaqosi bo'lmagan odamdir. Ba'zilarga ko'ra esa, faqir deb muhtoj, gado, miskin, zalil va haqirga aytiladi.

²¹ M.Z.Pakalın, Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, Istanbul 1946, c.I, s.585.

²² A.Gölpınarlı, Kaygusız-Vizeli Alaaddin, Istanbul 1932, s.132.

“Islom qomusi”da faqir quyidagicha izohlangan: “Moddiy va ma’naviy jihatdan qiyin ahvolda qolgan odam bo‘lib, g‘aniyning muqobilidir. Faqir keyingi davrlarga kelib, Allohga muhtoj va Unga tavakkul qilgan kishi mazmunida ishlatila boshlandi. Arabzabon o‘lkalarda esa tilanchi, darvesh ma’nosida qo‘llanildi.

Adabiyotshunos Ogoh Sirriy Levent “faqir” kalimasini izohlab yozadi: “Faqir tariqatga yangi kirgan solikdan talab etiladigan, dunyo ne’matlariga berilmay, oziga qanoat qilgan, bag‘rikeng bo‘lmoq, nafsga asir bo‘lmaslik, mosivodan aloqani uzish, Xudodan boshqasini o‘ylamaslik va o‘zini butkul Unga bag‘ishlash kabi shartlardir. Solik tariqatdagi darajalarni birma-bir bosib o‘tib, sayru sulukini tugatar ekan, mazkur fazilatlariga erishib boradi. Nihoyat oxirgi martaba fanofilloh maqomi qoladi. Bu esa o‘zini Xudoning borlig‘ida yo‘q qilishdir.

Demak, faqir - zohirda yo‘qsil bir hayot kechirish, fanofillohga yetishmoq uchun qilinadigan mujohada va bosib o‘tiladigan maqomlarni ifodalovchi tasavvufiy istelohtir. Bu maqomlarni aks ettiruvchi asarlarga “Faqrnoma” deyiladi.

Diniy-tasavvufiy turkiy adabiyotda faqr maqomlaridan hikoya qiluvchi adib Oshiqposhozodaning “Faqrnoma” masnaviysi kabi mustaqil asarlar bilan bir qatorda, turli tasavvufiy tabaqot kitoblarida alohida faqrnoma boblari mavjud.

Biz ushbu tadqiqotimizda Xoja Ahmad Yassaviy “Devoni hikmat”ining Qozon va Toshkent nusxalari muqaddimalaridan o‘rin olgan “Faqrnoma” bilan Hoji Bektoshi Valining “Maqolot” asaridagi to‘rt eshik-qirq maqom orasidagi o‘xshashliklar ustida to‘xtalamiz. “Valoyatnoma”ga ko‘ra, shayx Luqmoni Parranda vositasida o‘zaro tutashgan bu ikki ulug‘ mutasavviflarning fikriy mushtarak jihatlariga e’tiborni qaratamiz.

Yassaviyda to‘rt eshik – qirq maqom quyidagi shakldadir:

A. SHARIATDAGI O‘N MAQOM:

1. Haq taoloning birligiga, borligiga va zotiga imon keltirmoq,

2. Namoz o'qimoq,
3. Ro'za tutmoq,
4. Zakot bermoq,
5. Hajga bormoq,
6. Muloyim so'zlashmoq,
7. Ilm o'rganmoq,
8. Hazrati Rasuli akram sunnatlarini bajo keltirmoq,
9. Amri ma'rufni bajo keltirmoq (shariat buyurgan ishlarni ado etish),
10. Nahy munkar qilmoq (shariat ta'qiqlagan ishlardan tiyilmoq).

B. TARIQATDAGI O'N MAQOM:

1. Tavba qilish,
2. Pirga qo'l berish,
3. Xavf (qo'rquv),
4. Rajo (umid),
5. Virdi avqotini bajo keltirish (ma'lum vaqtlarda Qur'ondan suralar yoki duolar o'qib ado etiladigan ibodatni bajarish),
6. Pir xizmatini bajarish,
7. Pirning ijozati bilan so'zlash,
8. Nasihat tinglash,
9. Tajrid bo'lish,
10. Tafrid bo'lish.

V. MA'RIFATDAGI O'N MAQOM:

1. Fano bo'lish
2. Darveshlikni qabul qilish,
3. Har koru holda tahammul etish,
4. Halol toyyib talab etish (halol va go'zal tilak tilash),
5. Ma'rifatli bo'lish,
6. Shariat va tariqatni mahkam ushlash,
7. Dunyoni tark qilish,

8. Oxiratni ixtiyor etish,
9. Vujud maqomini bilish,
10. Haqiqat asrorini anglash.

G. HAQIQATNING O‘N MAQOMI:

1. Tufroq bo‘lmoq,
2. Yaxshini yomondan farqlay olish,
3. Katta luqмага qo‘l uzatmaslik,
4. O‘z luqmasini Haq yo‘liga baxshida etmoq,
5. Hech kimga ozor bermaslik,
6. Faqirlikni inkor etmaslik,
7. Sayru suluk aylash,
8. Har kimdan sirni pinhon tutish,
9. Shariat, tariqat, ma‘rifat, haqiqat maqomini bilish va amal etish,
10. Hazrati Rabbil-Izzatni topish.

Hoji Bektosh Valining “Maqolot”ida esa to‘rt eshik-qirq maqom mana bunday tarzdadir:

A. SHARIATDA O‘N MAQOM:

1. Imon keltirmoq: ulug‘ Tangriga ishonmoq, buyrug‘ini bajarmoq imondandir. Farishtalariga inonmoq, Tangrining Qur‘oniga va kitoblariga inonmoq, do‘stlariga inonmoq, qiyomatga inonmoqdir.²³
2. Ilm o‘rganmoq,
3. Namoz o‘qish, zakot berish, ro‘za tutish, imkoni yetsa hajga borish, safarbarlik chog‘ida qochmasdan dushmanga qarshi kurashmoq va janobatdan tamizlanish,
4. Halol rizq talab etish, riboni harom bilish,
5. Nikoh,
6. Hayz va nifos chog‘ida jinsiy aloqa qilishni harom bilish,
7. Sunnat va jamoat (ahli sunnat val jamoat) ahlidan bo‘lish,

²³ Türk kültürü ve Hacı Bektaş Vakfı, Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli, Ankara 1988, s.54-56.

8. Shafqat,
9. Pokiza yeb, toza kiyinmoq,
10. Amri bil-ma'ruf va nahy munkar, ya'ni yaxshilikka buyurib, yaramas ishlardan saqlanish.²⁴

B. TARIQATDA O'N MAQOM:

1. Pirdan qo'l olib tavba qilish,
2. Murid bo'lish,
3. Soch taroshlash,
4. Nafs mujohadasida etishmoq,
5. Xizmat aylash,
6. Xavf,
7. Rajo,
8. Xirqa, zanbil, qaychi, joynamoz, tasbeh, igna va aso.
9. Sohibi maqom, sohibi jamiyat, sohibi nasihat, sohibi muhabbat bo'lish,
10. Ishq, shavq, safo va faqirlikdir.²⁵

V. MA'RIFATDA O'N MAQOM:

1. Adab,
2. Qo'rquv,
3. Parhezkorlik,
4. Sabr va qanoat,
5. Hayo,
6. Jo'mardlik,
7. Ilm,
8. Miskinlik,
9. Ma'rifat,
10. O'zni bilish.²⁶

²⁴ Prof. Dr. M. Es'ad Coşan-H.Özbay. Makalat, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s.13-14.

²⁵ O'sha asar, 15-18 b.

²⁶ O'sha asar, 19 b.

G. HAQIQATDA O‘N MAQOM:

1. Tufroq bo‘lish,
2. Yetmish ikki millatni ham kamsitmaslik,
3. Qo‘ldan kelganni darig‘ tutmaslik,
4. Dunyoda yaratilgan barcha narsalardan xotirjam bo‘lish,
5. Mulk sohibiga yuz burib, yuzdan ter oqizish (ter - yaratilish sababi bo‘lmish nuri Muhammadiydir),
6. Suhbatda haqiqat sirlarini so‘zlash,
7. Sayru suluk,
8. Sir,
9. Munojot,
10. Alloh visoliga yetishish. Qovushmoq shundadir.²⁷

Muqoyasa:

Har ikki asarning o‘xshash va farqli maqomlari quyidagichadir (Modda so‘ngidagi harf asarga, raqam esa maqomning tartib raqamini bildiradi):²⁸

A. O‘XSHASH MAQOMLAR:**a) shariatda:**

1. Imon: YA/1 - M/1.
2. Namoz: YA/2 - M/3.
3. Ro‘za: YA/3 - M/3.
4. Zakot: YA/4 - M/3.
5. Haj: YA/5 - M/3.
6. Ilm: YA/7 - M/2.
7. Sunnatga rioyat: YA/8 - M/7.
8. Amri ma‘rufga rioyat: YA/9 - M/7.
9. Nahy munkarga rioyat: YA/10 - M/10.

b) tariqatda:

1. Tavba: YA/1 - M/1.

²⁷ O‘sha asar, 20 b.

²⁸ Yassaviy “Faqrnoma”sini “Ya”, Hoji Bektosh Vali “Maqolot”ini “M” g‘arflari bilan belgiladik.

2. Qo'1 olmoq: YA/2 - M/1
3. Xavf: YA/3 -M/6.
4. Rajo: YA/4 - M/7.
5. Pirga xizmat: YA/6 - M/5.
6. Nasihat tinglash: YA/8 - M/9
7. Tajrid: YA/9 - M/4.
8. Tafrid: YA/10 - M/4.

v) ma'rifatda:

1. Fano: YA/1 - M/8.
2. Tahammul: YA/3 - M/4.
3. Halol va yaxshini tilash: YA/4 - M/4.
4. Ma'rifatni egallash: YA/5 - M/9.
5. Tarki dunyo: YA/7 - M/8.
6. Vujud maqomini bilish: YA/9 - M/10.
7. Haqiqat asrorini anglash: YA/10 - M/9.

g) haqiqatda:

1. Ko'ngli pokligi: YA/1 - M/1.
2. O'zini va molini Haq yo'liga sabil aylash: YA/4 - M/3.
3. Hech bironni ranjitmaslik: YA/5 - M/4.
4. Sayru suluk etish: YA/7 - M/7.
5. Sir saqlash: YA/8 - M/8
6. Shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat maqomlarini bilish va ularga amal qilish: YA/9 - M/7.
7. Haqqa yetishmoq: YA/10 - M/10.

B. FARQLI MAQOMLAR:

a) shariatda:

1. Yumshoq so'zlashish: YA/6.
2. Halol rizq topish va riboni harom deb bilish: M/4.
3. Nikoh: M/5.
4. Hayz va nifos chog'ida jinsiy aloqani harom deb bilish: M/6.

5. Shafqat: M/8.
6. Pokiza taom yeyish va toza kiyinish: M/9.

b) tariqatda:

1. Virdi avqotini ado etmoq: YA/5.
2. Pir ijozati bilan so‘zlash: YA/6.
3. Murid bo‘lish: M/2.
4. Soch taroshlamoq: M/3.
5. Xavf: M/6.
6. Xirqa, zambil, qaychi, joynamoz, tasbeh, igna, aso: M/8.
7. Ishq, shavq, safo va faqirlik: M/10.

v) ma’rifatda:

1. Darveshlikni qabul qilmoq: YA/2.
2. Shariat va tariqatga mahkam amal qilmoq: YA/6.
3. Oxiratni ixtiyor aylamoq: YA/8.
4. Sabr va qanoat: M/4.
5. Miskinlik: M/8.
6. Ma’rifat: M/9.
7. O‘zini bilish (nafsini tanish): M/10.

g) haqiqatda:

1. Yaxshini yomondan farqlash: YA/2.
2. Bir burda luqmaga qo‘l uzatmaslik: YA/3.
1. Faqirlikni inkor etmaslik: YA/6.
2. Yetmish ikki millatni kamsitmaslik: M/2.
3. Mulk sohibiga yuz burmoq, ter oqizish - Muhammad nurini topish: M/5.
4. Suhbatda haqiqat sirlaridan so‘zlamog: M/6.
5. Munojot: M/9.

Qiyoslardagi o‘xshashlik va farqlardan ma’lum bo‘layotirki, shariat eshigida Yassaviy zikr etgan o‘n maqomdan to‘qqiztasi Hoji

Bektoshda ham ayni tarzdir. Hoji Bektoshda faqat namoz, ro'za, haj, zakot maqomlari alohida modda holida berilib, bunga ilova o'laroq halol rizq, nikoh, harom, shafqat va poklik moddalari bayon etilgandir. Farqli bo'lib ko'ringan ushbu ifodalar Yassaviyning amri ma'ruf-nahy munkar maqomlaridan boshqasi emas. Tariqat eshigi bo'yicha Yassaviy bilan Hoji Bektoshning yetti maqomi mushtarakdir. Yassaviyda uchramaydigan soch taroshlik ila xirqa, zanbil va aso kabi moddiy unsurlarning keyindan ilova qilinishi juda muhtamaldir.

Ma'rifat va Haqiqat eshigidagi yetti maqomlarning o'xshashligini ko'ramiz. Boshqa uchtasi aslida bir, faqat ifodasi farqli maqomlardan iborat. To'rt eshikda zikr qilingan qirq maqomdan o'ttiztasi bir-biri bilan aynan o'xshash. Qolgan o'ntasi yolg'iz ifodada farqlanishlarga ega.

Haddi zotida bu qadar juz'iy farqlanish bo'lgan bir asarning ikki nusxasida ham ko'ringani uchun bularni farq deb ham bo'lmaydi. Shunday ekan, bu kichik muqoyasa Yassaviyning va Hoji Bektoshning Turkistonda boshlangan aynan bir an'ananing vakillari bo'lib, ikkovining ham moddiy jihatdan bo'lmasada, ma'naviy jihatdan murshid-murid munosabatiga ega bo'lganliklarini isbotlamoqda.

“FAQRNOMA”^{29*}

“Ammo bilgil kim bu risolai qutb ul-aqtob va sarvari mashoyix sulton ul-avliyo va burhon ul-atqiyoy, farzandi xoni hazrati sulton ul-anbiyo sallallohu alayhi vassallam, hazrati sulton Xoja Ahmadi Yassaviy andog‘ aytibdurlar kim, bizdin so‘ngra oxiruz zamon yaqin bo‘lg‘onda andog‘ mashoyixlar paydo bo‘lg‘ay kim, iblis alayhilla‘na alardin sabaq olg‘ay va hama xalq alarg‘a muhib bo‘lg‘ay va muridlarini boshqarolmag‘aylar.

Ul shayxlar kim muridlaridin tama‘ qilg‘ay va jonini kufru zalolatdin ayirmag‘ay va ahli bid‘atni yaxshi ko‘rgay (va ahli sunnatni yamon ko‘rgay va ilmi shariat birla amal qilmag‘ay va nomahramlarg‘a ko‘z solg‘aylar va yamonlig‘ pesha qilib Allohu taoloning rahmatidin umid tutqaylar va mashoyix ishlarini xor ko‘rgaylar, muridlari rad bo‘lg‘ay, o‘zlari (ham) murtag‘aylar. Va yana xorliq, zorliq birla muridlarining eshigida yurgaylar, ul holda muridlaridin niyoz olg‘aylar. Agar muridlari nazr u niyoz bermasa, urushqaylar va ayg‘aylarki: “Man bezorman, Xudo bezor” degaylar.

Shayx uldurki niyoz olsa, mustahaqlarg‘a bergaylar. Agar olib o‘zlari yesalar, murdor et yemishdek bo‘lg‘ay. Agar to‘n qilib kiysalar, ul to‘n to‘zg‘uncha Haq taolo namoz va ro‘zasini qabul qilmag‘ay. Va agar olg‘on niyozidin non qilib esa, Haq taolo ani do‘zaxda turluk azobg‘a giriftor qilg‘ay. Va agar andog‘ shayxg‘a bir kishi e‘tiqod qilsa, kofir bo‘lg‘ay. Andog‘ shayxlar mal‘un turur. Aning fitnasi dajjoldin battar turur. Shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma‘rifatda murtag‘ay turur.

Ey tolib, agar Haqni talab qilib topay desang, andog‘ pirga qo‘l bergilkim, shariatda orifi billoh bo‘lsa, tariqatda voqifi asror

^{29*} Professor Kamol Eraslon nashrga tayyorlagan..

bo'lsa, haqiqatda komili mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoyi ummon bo'lsa. Andog' pirga qo'l bergilkim, ishing saodat bo'lgay. Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini o'rgatqay. Agar tariqatda voqe paydo bo'lsa, tariqat ilmi bilan yo'lga solg'ay va haqiqat soridin muridga yo'l ko'rsatgay va ma'rifatda jazbai Haq paydo qildurg'ay. Shayx Zunnuni Misriy rahmatullohi alayhi andog' aytibdurlarki, "murid qirq yil xizmat qilmag'uncha, shayxliq va faqirliq va darveshliq o'rni ang'a tayin bo'lmas va xirqa kiymagi ang'a ravo ermas. Hazrati sulton Ahmad Yassaviy aytibdurlarki, har kim pirlig va shayxliq da'vosini qilur bo'lsa, qirq yil to'pirning xizmatida yurmaguncha shayx o'rni ang'a ravo ermas. Va agar murid olsa rad turur. Har kim darveshlik da'vosin qilsa, avval Haq amrina bo'yinsunub shariat amri birla yo'lg'a yurgay va botil ishlardin va bid'at ishlardin parhez qilg'ay. Kecha qiyom bo'lmag'uncha va kunduz xizmat qilmag'uncha shayxlik da'vosin qilsa, ishi botil turur. Har kim shariat amridin chiqsa, murtad turur. Agar tavba qilmay dunyodin borsa, Haq taolo tamug'da turlug azobg'a giriftor qilg'ay.

Ey darvesh, agar zohid bo'lsa riyoyi va agar obid bo'lsa savdoyi (va agar) so'fi bo'lsa gadoyi (va agar) darvesh bo'lsa harjoyi, so'filiqlari murdor, ishlari fasod, muridlari murtad, so'filiqlari xudroyliq, darveshliklari tama'lik, niyatlari fitnalik, tariqalari ibohat, sunnatlari bid'at, fe'llari qabohat, natijalari shaqovat, sirlari xiyonat va g'usllari janobat. So'filarda riyozat yo'q, faqirlarda qanoat yo'q, g'aniylarda saxovat yo'q, darveshlarda vahmi qiyomat yo'q.

Ey darvesh, ahvolimiz nechuk bo'lg'ay? Ey darvesh, bilgil va ogoh bo'lg'ilkim, avval kalimai shariat, ikkinchi kalimai tariqat, uchunchi kalimai ma'rifat, to'rtunchi kalimai haqiqatni bilmak kerak. Agar so'fi bo'lub bu kalimalarni bilmasa so'fi emas.

Kalimai shariat bu turur: "La ilaha illallohu Muhammadur rasululloh".

Kalimai tariqat bu turur: "La ilaha illallohu saffan saffa Muhammadur rasululloh".

Kalimai ma’rifat bu turur: “La ilaha illallohu azamatihi Muhammadur rasululloh xilqati”.

Kalimai haqiqatni bu turur: “La ilaha illallohu biqudratihi Muhammadur rasululloh risalatuh”.

Ey darvesh, mashoyix motaqaddamaning faqirliqini qabul qilib, so‘zlarig‘a payravliq qilib, ahkom va arkonlarini bilib, havu vu havasni tark qilib, nafsni mujohada yoyi birlan sindurub o‘ziga mute’ qilib va qanotni pasha qilib qazosig‘a rozi bo‘lub balosig‘a sabr qilib ne‘matig‘a shukr qilib aytgan risolag‘a amal qilib Xudoyi taoloning amrlarini bajo keltursa, darveshlik oti anga musallam bo‘lur. Yo‘q ersa, bularni bilmay shayxliq da’vosin qilsa, qiyomat kuni qora yuzlug bo‘lub sharmanda bo‘lg‘ay. Na’uzu billahi min zalik. Faqirliq martabasi maqomi a’lo turur. Har kimga muyassar bo‘lmas.

*Qudrat birlan Haqdin bizga farmon bo‘ldi,
Tubsiz tengiz ichra yalg‘uz tushtum do‘stlar.
Ul dengizga Ug‘on Izim farmon qildi,
Bihamdillah sihhath salom kechtim do‘stlar.*

*Yoshim yetti, umrum o‘tti, ko‘kka uchtum,
Bag‘rim toshti, aqlim shoshti, yerga tushtum.
Nafsu shayton xayli birla ko‘b urushtum,
Sabru rizo maqomotin oshtim, do‘stlar.*

*To‘qquzumda tugal turdum, to‘kulmadim,
O‘n yoshimda o‘ng-so‘ling‘a o‘rgulmadim.
O‘n birimda o‘z nafsima zobit bo‘ldim,
Faqru rizo maqomotin oshtim, do‘stlar.*

*O‘n ikkimda barcha arvoh kalom qildi,
Hurlar qarshu kelib manga salom qildi.
Sir sharbatin soqiy bo‘lub manga sundi,
Adab birlan ul sharobdin ichtim, do‘stlar.*

*O'n uchumda g'avvos bo'lub daryo cho'ndim,
Ma'rifatni guharini sirdin terdim,
Sham'in ko'rub parvonadek o'zum urdim,
Behush bo'lub aqlim ketti, shoshtim do'stlar*

*O'n to'rtumda tufroq sifat xorliq torttim,
Hu-Hu teyu boshim birla tunlar qottim.
Ming oltunni qiymatini birga sottim,
Ahli ayol, xonumondin kechtim do'stlar.*

*O'n beshimda dargohiga sig'inib keldim,
Yozuq birla har ish qildim, xato qildim,
Tavba qilib, Haqqa bo'yunsunub keldim,
Tavba qilib, yozuqlardin gochtim, do'stlar.*

*Jibril vahy kelturdilar Haq Rasulg'a,
Oyat keldi zikr aytgil deb juzvu kullg'a.
Xizr bobom soldi mani ushbu yo'lg'a,
Andin so'ngra daryo bo'lub toshtim, do'stlar.*

*Shariatning bo'stonida javlon qildim,
Tariqatning gulzorinda sayron qildim.
Haqiqatda qanot qoqub tayron qildim,
Ma'rifatning eshigini ochtim, do'stlar.*

*Alast xamrin piri mug'on to'yo berdi,
Icha berdim, miqdorincha quyo berdi.
Qul Xoja Ahmadni ichu tashi kuyo berdi,
Toliblarg'a duru guhar sochtim, do'stlar.*

Alqissa, bu maqom anbiyolar va oriflar va oshiqqlarning maqomi turur. Xususan hazrati Rasuli akram, sallallohu alayhi va sallamning maqomlari turur, ya'ni "al-faqri faxri" dedilar. Va faqirni yaxshi ko'rmak iymondin turur va faqirni xor tutmoq kufr

turur. Nechukkim hazrati nabiiyina, sallallohu alayhi vasallam, aydilar: “*Hubbul fuqaroi minal iyman, va bug‘zul fuqaroi min al kufir*”. Ammo faqirlik martabasi va hurmati yetti qat osmondin va yetti qat yerdin ulug‘roq turur. Nechukkim hazrati Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam aydilar: “*Hurmat ul-fuqaroil mo‘minina a‘zami indallohi min sab‘is samavoti val-arziyn*” deb aydilar.

“Ey darvesh, har kim g‘aniylarni ikrom qilsa dunyosi uchun, abadul abad Xudoyi taoloning la‘natiga giriftor bo‘lur va agar faqirni haqir ko‘rsa va ihonat qilsa, Xudoyi taolo chandin azobg‘a giriftor qilg‘ay. Bul fe‘l mo‘minlarda bo‘lmas, magar munofiq-larda bo‘lg‘ay.

Hazrati Ali raziyallohu anhu rivoyat qilurlarkim darveshlik maqomi qirq turur. Agar bilib amal qilsa darveshlik pok turur, va agar bilmasa va o‘rganmasa, darveshlik maqomi anga harom turur va johil turur. Ul qirq maqomni o‘ni maqomi shariatda turur va o‘ni maqomi tariqatda turur va o‘ni maqomi ma‘rifatda turur va o‘ni maqomi haqiqatda turur.

Ul o‘n maqom shariatda turur: avval iymon kelturmak Haq taoloning birlikiga va borlig‘ig‘a va sifotig‘a va zotig‘a. Ikkinchi namoz o‘qumaq turur. Uchunchi ro‘za tutmaq turur. To‘rtinchi zakot bermak turur. Beshinchi haj qilmaq turur. Oltinchi muloyim so‘zlamaq turur. Yettinchi ilm o‘rganmaq turur. Sakkizinchi hazrati Rasuli akram sallallohu alayhi vasallamning sunnatlarini bajoy kelturmaq turur. O‘nunchi nahyi munkar qilmaq turur.

Ul o‘n maqom tariqatda turur: avval tavba turur. Ikkinchi pirga qo‘l bermaq turur. Uchunchi xavf turur. To‘rtinchi rajo turur, ya‘ni Haq taolo rahmatidin umidvor bo‘lmoq turur. Beshinchi virdi avqotni bajoy kelturmaq turur. Oltinchi piri xizmatida bo‘lmaq turur. Etinchi piring ijozati birla so‘zlamaq turur. Sakizinchi nasihat eshitmak turur. To‘quzinchi tajrid bo‘lmaq turur. O‘nunchi tafrid bo‘lmaq turur.

(Ul) o‘n maqom ma‘rifatda turur: avval fano bo‘lmaq turur. Ikkinchi darveshlikni qabul qilmaq turur. Uchunchi har ishka

tahammul qilmaq turur. To'rtinchi halol toyyib talab qilmaq turur. Beshinchi ma'rifat qilmaq turur. Oltinchi shariat va tariqatni barpoy tutmaq turur. Yetinchi dunyoni tark qilmaq turur. Sakkizinchi oxiratni ixtiyor qilmaq turur. To'qquzinchi vujud maqomini bilmaq turur. O'nunchi haqiqat asrorini bilmaq turur.

(Ul) o'n maqom haqiqatda turur: avval xokroh bo'lmaq turur. Ikinchi yaxshi yamonni tanimaq va yurun (burun!) luqmaga qo'l solmaslik, balki fazlaga qanoat qilmaqtur. O'zini, luqmasini sabili roh qilmaq va kishini ozor bermagay va faqirliqg'a munkir bo'lmag'ay va sayri suluk qilmaq, har kimdin sirrin saqlamaq va shariat va tariqat (va ma'rifat) va haqiqat maqomini bilmak va amal qilmak.

Shayx Hasani Basriy, rahmatullohi alayh, rivoyat qilurlar: Hazrati Rasul sallallohu alayhi va sallamdin hazrati Ali, raziyallohu anhu aydilar: Me'roj kechasi Haq taoloning farmoni birlan hazrati Jabroil alayhissalom Buroq kelturdilar. Yeti qat osmondin oshurdi, Tengri azza va jalla qudrati birlan ajoyiblarni ko'rdi. Hazrati Rabbul arbobdin nido keldi: Ya sayyid al-mursalin, yuqori nazar qil! Hazrati Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam nazar qildilar ersa, ajoyib suratlarni ko'rdilarki aning sharhi er va ko'kka sig'mas. Anda hayron qoldilar va behush bo'ldilar. Yana xushlarig'a keldilar va aydilar: Yo Rab, ul na surat erdiki ko'rdum, aqlu hushumdin kettim? Hazrati Rabbul izzatdin nido keldiki "ul surat faqirliq suratidir". Ey Muhammad, agar mani tilasang, faqir va tajrid va tafrid bo'lg'il, va agar diydor tilasang, riyozat tortqil, to mening jamoling'a musharraf bo'lg'aysen. Va har kim diydor tilasa, g'ayri Haq anga harom turur.

Faqirliq surati ko'kda erdi, ko'kdin yerga indi. Sahobalar faqirliq suratini ko'rdilar. Ammo mashoyixlar ul suratni bayonida muxtalif so'zlabdurlar. Hazrati Ali karramallohu vajhahu aydilar: Hazrati Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallam ul kecha me'rojdin yonib keldilar, muborak yuzlarida nure ko'rdum. O'n sakiz ming olam manga ul nurdin ayon bo'ldi. Anda aydim: Yo

rasulalloh, bu kun yuzungizda nur ko‘rdum, kundagidin ziyoda. Hazrati rasul sallallohu alayhi vasallam aydilar: Bul kecha me‘rojda Rabbul olamin hazratida faqirliq suratini ko‘rdum, ishq sharobidin bir jur‘a no‘sh qildim, dedilar. Hazrati Ali raziyallohu anhu aydilar: Bu holda men ham orzu qildim. Hazrati Rasul sallallohu alayhi vasallam ishq sharobidin jur‘ae manga ham berdilar, ichtim, behol bo‘ldum va behush bo‘ldum. Yana hushumg‘a keldim, har na hazratka muoyana va mushohada erdi, manga ham shundog‘ bo‘ldi. Hazrati rasuli akram sallallohu alayhi vasallam aydilar: Yo Ali, faqirliq maqominda o‘n maqom bor turur va o‘n nur bor turur va o‘n yo‘l bor turur va o‘n o‘run bor turur, qirq martaba bor turur.

Ul o‘n maqom bordur: avval qanoat turur, chunonchi hazrati rasuli akram sallallohu alayhi vasallam aydilar: “*al-qanoati kanzi la yafni*”. Ya‘ni qanoat ganjdurkim hargiz tuganmas. Va molning foydasi yo‘qtur, o‘lum vaqtida munqati‘ bo‘lur. Ikinchi maqomi faqr balog‘a tahammul qilmaqdur. Uchunchi maqomi faqr giriftorliq turur bandaligiga. To‘rtinchi maqomi faqr azob turur, Ayyubdek bo‘lmish turur. Beshinchi maqomi faqr ochlig‘ turur. Sakizinchi maqomi faqr halokat turur. To‘quzunchi maqomi faqr dilxasta bo‘lmaq turur. O‘nunchi maqomi faqr hazrati rabbul izzatlik turur.

Va o‘n nuri faqr turur: avval nuri sidq. Ikinchi nuri sabr. Hazrati rasul sallallohu alayhi vasallam aydilar: “*as-sabru kanzu min kunuzil jannati*”. Ya‘ni, sabr behishtning ganjlaridin turur. Uchunchi nuri shukr turur. To‘rtunchi nuri fikr turur. Beshinchi nuri zikr turur. Oltinchi nuri namoz turur. Yetinchi nuri ro‘za turur. Sakizinchi nuri iymon turur. To‘quzunchi nuri sadaqa turur. O‘nunchi nuri pok jon turur.

Va o‘n yo‘li faqr turur: avval tavba turur. Ikinchi yazuqlardin qaytmaq turur. Uchinchi pushaymanliq turur, yamon ishlardin. To‘rtinchi hayrat turur. Beshinchi maqom xorliq va zorliq turur. Oltinchi Haq taolodin yori tilamak turur. Yetinchi yamon yo‘llardin yonmaq turur. Sakizinchi Xudoyi taoloning zikri birlan bo‘lmaq turur. To‘quzunchi tafakkur turur. O‘nunchi fano bo‘lmaq turur.

Va o'n o'run bor turur: hikmat turur, adl turur, aql turur, hilm turur, hayot turur, izzat turur, ehson turur, sattorliq turur, omonat turur, taslim turur.

Shayx shahobiddin qaddasallohu sirrahu aydilar: darveshlikka bul qirq sharoitni bilmak kerak. Andog' kishini so'fiy degaylar. Sulton Ahmadi Kubro aydilar: yetmish uch yil umr ko'rdum, qirq yil musofirliq birla bo'ldum, yetti yil haj qildim, ming martaba xatmi Qur'on qildim, etmish martaba hazrati rasuli akram sallallohu alayhi vasallamni tushumda ko'rdum, muborak yuzlariga qarab bul qirq maqomni manga aydilar. Men amal qilolmadim, hazrati Vojib taologa yetishmadim. Shayx Shahobuddin rahmatullohi alayhi aydilarkim: bul qirq maqomning o'ni (maqomi) shariatda turur va o'ni maqomi tariqatda turur va o'ni maqomi haqiqatda turur va o'ni maqomi ma'rifatda turur. Har so'fiy va har darvesh va har faqirki bul qirq maqomni bilmasa va amal qilmasa, so'fiylik, shayxlik, faqirlik da'vosin qilsa, yalg'on turur. Va agar so'fig'a bu dunyoni ne'mati(ni) tamom bersalar, kofirlarga ishorat qilsa kerak. Va agar uqba ne'matini va jannatni tamom bersalar, mo'minlarga ishorat qilsa kerak. Mehnatu ranj(u) baloni o'ziga ko'rsa kerak. So'fiy agar xilvatda bo'lsa, Haq taoloni zikri birlan bo'lsa kerak. Va agar xalq orasida bo'lsa, shariat amri birla ish qilsa kerak. Va har vaqtiki darmonda bo'lsa, aning dargohig'a sabr qilsa kerak. So'fiy halol yemakdin tavba qilsa kerak, illa biqadari zaruratin, to shubhaga tushmagay. Va agar so'fiy dunyo ne'matini tilasa, so'fiy emas. Va agar duo va zori bilan balo va mehnatg'a sabr qilsa so'fiy turur.

Va shayxliq maqomi mujohada turur. Va ahli dunyo balandni tilar, va ahli uqbo pastlikni tilar va xorlikni tilar. Va agar so'fiyg'a balo kelsa, oh-voh demas va sabr qilur. Va agar so'fiyning nafi ne'mat orzu qilsa, nafsini orzusini bermagay. Va agar so'fiy och bo'lsa va barahna bo'lsa, xushnud bo'lg'ay va sabrdin o'zgani ixtiyor qilmag'ay, xushtavozeliq bo'lg'ay.

Bul o'n maqom shariatda turur va o'n maqom tariqatda turur,

taslim turur. Ya'ni balo va mehnat boshig'a kelsa, o'zini taslimg'a jonu dil birla solg'ay. Yana ichmak-yemakni xalqdin tilamasun. Va gilim porasini atlasdin ziyoda ko'rsun. Kunduz ro'za, kecha namozda bo'lsun, va tilovati Qur'on birla bo'lsun.

Nazm:

*Diling oxirda bo'lsun rohati marg,
O'qub Qur'on tilovat qilmag'il tark.*

Va agar taom yesa va libos kiysa, niyati ibodat bo'lsun va ahli muhabbatdin o'zgani zikr qilmasun. Va yana ixlosi birla bo'lsun. So'fiy har kecha namozi tahajjudni tark qilmasun, xavf va rajo ichida bo'lsun. Va agar so'fiy toatini xalqg'a zohir qilsa riyo uchun, ellig yilliq toatini zarrai taomg'a sotg'ay, Tangri azza va jallag'a shoyasta bo'lmag'ay.

Va yana so'fiy yo'lg'a rostliq birla qadam qo'yg'ay va rost so'zlagay, zeroki ko'ngul tilga xabar berur. Yana so'fiy nafsini kuydurub fano qilsa kerak; dunyodin so'zlamasa kerak. Haq taoloning yodi birlan xushvaqt bo'lsa kerak. Va yana so'fiy pastliqo bo'lsa Haq taoloni topqay. Agar o'tqa boqsa Haqni ko'rgay va agar suvg'a boqsa Haqni ko'rgay va agar yuqori boqsa Haqni ko'rgay va agar ilgari boqsa Haqni ko'rgay va agar o'ltursa Haqni ko'rgay mushohada ko'zi birlan. Va yana so'fiy ilmal yaqin aynal yaqin maqomini topqay. Va agar sir ko'zi yuqori boqsa Arshni ko'rgay. Va agar quyi boqsa etti tabaqa zaminni to taxt as-saro, pushti govi mohini ko'rgay va hech hijob bo'lmagay. Va agar haqqal yaqin ko'zi birlan boqsa maxluqot va masnu'otdin kechib bechun va becheguna Haqni ko'rgay va ma'rifatda barcha kavnayn olamini ko'rgay, tanimaq turur beshakku beshubha. Va yana so'fiy dunyo va oxiratda aning himmatig'a sig'mas, barcha behishtning ne'matlari ko'ziga ko'runmas. Yana so'fiy degan Xudoyi taoloning shavqida suvdek bo'lub erib oqsa kerak, ko'ngulni Haqni rizosig'a bersa kerak, farzandig'a va molig'a ko'ngul bermasa kerak. Yana so'fiy deganni go'rida topmag'aylar va sirotida ham topmag'aylar

va jannatda ham topmag'aylar, hazrati Vojib taoloning qurbida topg'aylar. Agar so'fiy aytsa, ey bor Xudoyo, barcha osiylarni manga bag'ishlag'il, desa, aning so'zini Haq taolo rad qilmag'ay. Va yana so'fiy to hazrati Haq taolodin nido eshitmasa, jonini bermagay; munkir va nakirdin andesha qilmag'ay, qiyomatni andesha qilmag'ay, huru qusurg'a boqmag'ay, to maliki G'afforni ko'rmaguncha. Yana so'fiy ul bo'lurkim barcha ishlardan ko'ngli sovuq bo'lsa, nafsi shahavotdin sof bo'lsa, botini ofatdin sof bo'lsa, yurishi sof bo'lsa, botini puxta bo'lsa, ko'zi ikkin dunyodin duxta bo'lsa, sari afruxta bo'lsa.

Bul aytilgan sakson maqom bo'ldi. Ey darvesh, har bir maqom bir payg'ambarni maqomlari turur. Avval hazrati Odam alayhissalomni va oxiri hazrati Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallamni turur. Sul-ton ul-mashoyix hazrati Xoja Ahmadi Yassaviy rahmatullohi alayhi aydilarkim: yetmish ilmi odobni bilmaguncha, yetmish maqom yo'lini tay qilib kezmaguncha, har kim shayxliq maqomi da'vosin qilsa, ul hamon but bo'lg'ay.

Shayx Sariy Saqatiy rahmatullohi alayhi aydilar: Faqr bir tog'erur, barcha konlarni makoni turur. Shayxul mashoyix qaddasallohu taolo ruhahu aydilar: Faqr bir daryoye turur. Ul daryoning poyoni yo'q, aning poyonini kishi ko'rgani yo'q, bajuz hazrati Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallam. Sayyid ut-toifa hazrati Junaydi Bag'dodiy ayturlar: Faqr bir pushte turur. Sayyid Ahmadi Kubro ayturlar: Faqr nuri Xudo turur, har kimga ul nurni ziyosi tegsa, aning ziyosidin kamoli ishq topar. Shayx Ahmad aytur: Faqr bir toji davlat turur, har kim boshig'a qo'ydi, ikki jahonda sul-ton bo'ldi. Shayx shaqiqi Balxiy rahmatullohi alayhi aytur: Faqr bir o't turur, har kimning ko'ngliga tushti vujudi oltun bo'ldi. Shayx Ahmadi Jom aytur: Faqr bir sharob turur, har kishi jur'ai no'sh qildi to qiyomatgacha pastliqo bo'ldi. Shayx Qutbiddin Haydar aytur: Faqr jazbai Xudovand erur, har kimga tegsa, ikki jahonda murodi hosil bo'lur. Xoja Abdulloh Haydar aytur: Faqr hidoyati Rabboniy turur, har kimki yo'l topti jovidona sul-tonlig'ni topti.

Shayx Mansuri Halloj aytur: Faqr diydori Haq taolo turur, har kimki ko‘rdi ko‘rmadi. Luqmoni Saraxsiy aytur: Faqr shohbozi himmat turur, har kimga qo‘ndi ul kishi Arshka parvoz qildi.

Mashoyix qavli mundog‘ erur: Faqr – Haq taoloning bog‘i vaslidin daraxte turur. Ul daraxtning butog‘i aql turur, reshasi hidoyat turur, mevasi xayru saxovat turur, soyasi qanoat turur, aning bo‘yi shavq turur. Aning bargi har kimga tegdi amali solih hosil qildi. Va har kim mevasidin edi hayoti jovidona topti. Va agar bo‘yi har kimga etsa, mastu hayron bo‘lg‘ay. Va agar soyasida o‘run olsa, oftobi haqiqat anga tushkay.

Ey darvesh, faqrning olti odobi bor: avval yaxshi va yomon so‘zga sukut qilmaq va pir oldida xomush bo‘lmaq va beijozati pir so‘zlamamaq, kishi birla achchig‘ bo‘lmamaq va xosu omning xizmatini qilmaq va nafsni o‘lturmaq va havo vu havasni tark qilmaq. Faqrdin pokiza nimarsa bo‘lmas. Faqr g‘urbat turur, och bo‘lmaq turur va agar och bo‘lsa aning tahorati va zikri ketmas. Va agar to‘q bo‘lsa fasodlar paydo bo‘lur.

Faqr maqomi sakkiz turur: avval tavba turur, ibodat turur, muhabbat turur, sabr turur, shukr turur, rizo turur, zuhd turur, orifliq turur. Avvali hazrati Odam alayhissalomdin qoldi, obidliq hazrati Idris alayhissalomdin qoldi, shukr va muhabbat hazrati Ibrohi alayhissalomdin qoldi, sabrliq hazrati Ayyub alayhissalomdin qoldi, roziliq hazrati Muso alayhissalomdin qoldi, zohidliq hazrati Iso alayhissalomdin qoldi, orifliq hazrati Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallamdin qoldi.

Faqr martabasi yetti turur: javonmardliq turur, sipohiliq turur, (g‘aribliq turur), xirqa turur, sabr turur, qanoat turur, tavakkul turur. Javonmardliq hazrati Alidin qoldi, sipohiliq hazrati Sulaymon alayhissalomdin qoldi, g‘aribliq hazrati Yahyo alayhissalomdin qoldi, qanoatliq hazrati Mustafo sallallohu alayhi vasallamdin qoldi.

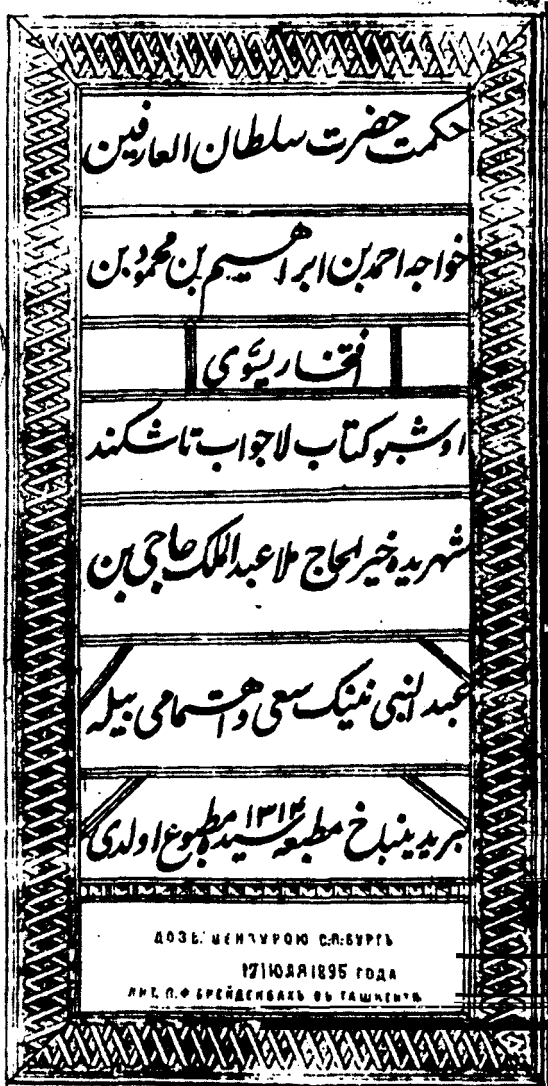
Har darveshki bul yetti maqomi darveshlikni bilmasa, yo bilib amal qilmasa, shayx va murid olmoq anga harom turur. Ey darvesh,

bul Faqrnomada har vasiyateki bitildi, kalomi Rabboniy va hadisi nabaviydin va ijmoi ummatdin bitildi. Har tolibki bul vasiyatlarga amal qilib istiqomat qilsa, dunyo va uqbo muyassar bo'lg'ay. Va agar amal qilmasa oxir damida joyini ko'rub pushaymon qilg'ay va sharmandai oxirat bo'lg'ay. Har darvesh bu qirq maqomni bilmasa va amal qilmasa, aning shayxlig'i shaytoniy turur. Avval maqomi malakut, ikkinchi maqomi lohut, uchunchi maqomi nosut, to'rtunchi maqomi jabarut. Maqomi jabarut shariat turur, maqomi malakut tariqat turur, maqomi lohut ma'rifat turur, maqomi nosut haqiqat turur. Tammat Faqrnoma bi fazlihi va kamoli karamihi”.

"FAQIRNOMA"NING FAKSIMILIYASI

K. Eraslan

Levha I

«Divan-i Hikmet'in Taşkend baskısının kapağı»

K. Erasan

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمین العاقبة للمتقین و الصلوٰة والسلام علی رسولنا محمد وآلِهِ
 اجمعین اما ینبغی لک کسیم پور سالو قطب الاقطاب سرور مشیخ مشیخ
 المولای و برهان الاتقیاء فرزند خوان حضرت سلطان الانبیا علی و علی
 و سلم حضرت سلطان خواجه احمد سیوی انشا علی ایزد و رب الاربابین
 سوئکه اخوانان تقین بولغانده اندیش مشیخ لار مهید بولغانی کسیم
 ابیسر علی لفظه لار دین سق باغی و هم خلق لار و محبوب لغانی
 لار و بریا شقارالی غای لار اول شیخ لار که بریدلار بیخ طبع قیلغانی
 و جا که فضل الینین آرمغانی و ازل وعت و بیخ کورکای علم و سعادت
 بر لکل قیلغانی نامحو لار و نه کورسا غایلار و بیخ و پیشه قیلایه کورکای
 نیکیت حیت ندرین امید تو قیلار و مشیخ انبیا فرزند کورکای لار مهیدلار
 بولغانی و اوللار هر تدر بولغانلار و نه خوار لبق زار لبق هر لار مهیدلار
 نینگ ایشیکه و یو بیکه لار اول حال و هر مهیدلار کیم نیانز انبیا لار لار
 ندر و نیانز بر سر لار و شقار لار و انبیا لار که منیر ارکن خداییز لار کمال

مشیخ

«Fakr-nâme, s. 2»

K. Eraslan

Levha III

شیخ اولاد که نیا زاد استخی ملا رفته و غریب بیچاره لار رفته بر کار اگر
 آریب بوز لار میسلا در دار ایت میث سرفیجی لغای اگر تون قلیب
 کیسلا راول تون تون غونجه حقتا لانا زورونه سینی قبول قیلماغای
 و اگر انغان نیا زینجه نان قلیب میس حقتا لانا دوزخ ده تور لوک
 عذابله گرفتار قیلماغای اگر انوغ شیخ غده بر کیش ساعقا و قیسک فر توک
 انوغ شیخ لالا و غونجه تورا نیک نسته سوجال دین بدتر ترو و سرتیه بو طغنه
 حقیقتن معرفت و هر تتره ریا طابا که حق غلبه قیبا یای و سیک انوغ
 ایچا قول بر کیم شیعته معارف باقده بول طریقت ده واقف هر اولسه
 حقیقتده کمال کمال بول معرفت و در بای همان بول انوغ هر کما قول
 بر کیم شیعته است و لغای اگر هر بر تربیت علم فیلسفه شریعت علم
 اولدو کما کما کی طریقتده واقع پیدا بول طریقت علم بر لانا بول کما کما
 و حقیقت سیرین هر یکا بول کور ساکما کی معرفتده جذبه حق پیدا قیلدو
 شیخ ذوالنون مصر رحمة الله علیه انوغ ایت و اولار که هر بر فرق بل
 خدمت قیلماغای شیخ لبق و غیر لبق و در لوق لبق اورده انکا تعجب کما کما
 و خوف کما کما اولدو ایضا حضرت سلطان احمد بوی ایتیه و کما
 بر کیم هر لبق شیخ لبق دعوا این قبول بول فرق بل تا هر نیک نسته سینه و کما
 شیخ اورده انکا کما ایضا اولدو هر بر کیم در شوق لیک
 دعوا این قیلدو اول جن هر نیه بولون سونوب سرتیه لری بر لول اولدو کما
 و بل ایلار دین و بدعت ایلار دین هر بر قیلماغای که هر قیام بولون غونجه
 کوندر خدمت قیلماغای شیخ لبق دعوا این قیلدو شریعت بل ترو هر کیم سرتیه

K. Eraslan

Levha V

قدرت بمرلان حقین بزرگ فرمان بولدی
 توب سیز تینگیز ایچره یغوز توشتم دوستلا
 اول تینگیز غاوغان ایزیم فرمان قیلدی
 بجز اند محبت سلام کجیم دوستلا
 یا شیم بی عمر و کیتی کوک کا اوجیم
 بیغیم بهشتی بخلیق شاشتی یرک توشتم
 نفس شیطان خلی بر کرکوب ادر و شتم
 صبر و رفاقا قان ایشتم دوستلا
 تو تو زبیره نوکال تو ز دیم تو کانی دیم
 اولن یا شیمه اذکین یغوادر کول دیم
 اولن بر بیره اوز نفسیکه ضابط بولدیم
 تقدر و رفاقا قان ایشتم دوستلا
 اولن ایچیکره بر چه اروح کلام ایشتم
 حورلار توشک کیم سلام بولدی
 سر شرتین ساتق بولوب تک سوندی
 انی الیب ادب بمرلان ایچیم دوستلا
 اولن اوجومده غوازل بولوب دریاچومدم
 معترت کوهرنی سروان تیسردیم
 شمعین کوموب بردانه دیکله زوم اوردیم
 پیکوش رو لوت عقلم کیتی شاییم دوستلا

K. Eraslan

Levha VI

ان تو ائودده قنراق صفت خواجه ابراهيم باقر
 هو هو تو به باشيم برلان تو لار قاسم
 يسهلگه لون بون قيمي تری برکاس تيم
 اندين سو مکره قات قاقیب او چه چو دستلا
 اون شیشه درک ايسکا يا نيب کيلدیم
 يازوق برلان هر شير حيلدیم آلب کيلدیم
 تو به قلیب حقر بویون سو نوک کيلدیم
 تو به قلیب يازوق لار دن کجا تيم دوستلا
 جبرئیل هر کيس تو روی حق رسولند
 آیت کيسلدی ذکر ايکنين ايسه چک کلن
 انصر بايم منی سألدی او شنبو يولند
 اندين سو مکره دريا بولوب باشيم دوستلا
 شریعت نینگ بوستاننده جلال قیلیم
 طسرتت نینگ کلزار يده سیران تیلدیم
 حقیقت نینگ بازار يده لیران تیلدیم
 معرفت نینگ آيسه کيسر آهسته چو دستلا
 آنت غمخین بر مغان تو يا بردی
 ايسکا ببردیم معتمد ار يچه نو يا بردی
 قل خواجه احمد ايسه کيسم کویا بردی
 طاب الله غزدر کو کوسرسا چستيم دوستلا

القصه

K. Eraslan

Levha VII

۲

انقصه بوتعام انبىالار و عارلك و عاشق لار جنگ مقامى تر و زور و
 حضرت رسول اكرم صلى الله عليه وسلم عاقل لار تر و عجز انقصه فرمودى
 ديلا و فقيره بخشى و كوكب لايدىن تر و و فقيره خوار تو تاق كور تر و رو
 پو كليم حضرت نبي صلى الله عليه وسلم ايلا رحب انفقرا من الايمان
 و بعض انفقرا من انفقرا ما فقير لوق مرتب سر و مرتبى قوت اهما يان منى
 قوت يردىن اولوخ راق تر و زنجو كليم حضرت رسول اكرم صلى الله عليه وسلم
 ايلا رحمت انفقرا ابو نبيلىن عسىم عندا صدك ساج احوات و ساج
 الا ترون عيبه ايلا رايه شو كليم فضل الله اكرم قيله نيا سلا و جوم ابله
 خماي تا لا ييك لعشتره كرفا ر بو لور و و فقيره خيبر كور و امانت
 خماي تا حال جنين عند ابد كرفا ر قبلى تا بول فل بو من لار و بو لور
 كور ساقى لار و بول تاى حضرت على خرا و قد عذر و ايت قبوله كليم پيش
 ايده ميا مى ترق تر و ر كور بيد سب قيله بوش ليك باگ تر و و اكر بيد
 و و ر كه نه ر بوش ليك ساقى حرم تر و و جاهل تر و و اول ترق مقامى
 و و مقام شريف تر و و و و مقام طريق تر و و و مقام معرفت و
 تر و و و مقام حقت و تر و و اول باون مقام شريف تر و و اول انجمن
 بيلت ر سقت حاله جنگ به ليك با و بار ليغنه و صفاتيه و ذاتيه كينجه
 او قوم تر و و او چو خور و نه تو تمن تر و و تو زنجو كوكب بهر كيم سب
 حج قيلم تر و و انجمن سلا و سلا و سلا و سلا و سلا و سلا و سلا و سلا
 حضرت رسول اكرم صلى الله عليه وسلم نيك سنت لار سب ساقى كليم تو تاق تر و
 تو زنجو كليم معرفت ساقى كليم و ساق تر و و او نو خيلى سقا قيلم

«Fakr-nâme, s. 7»

K. Eraslan

Levha VIII

۸

ترو راون مقام ترقی ترو را هل تو بر ترو که آنچه که قول سماق ترو را
 او چه خوف ترو تو خجیر جاترو بر حقیقتا از حقیقت بیست بار بولانی
 پیشینجورد اوقات که بجای کیت ترو سماق ترو را از حقیقتی که خداست بولانی
 ترو خجیری نیک است بر سوز لاق ترو که سکندر نصیب است که ترو که
 تجرد بولانی ترو را و نو کجتر بولانی ترو را و ان مقام حضرت در ترو
 اول نما بولانی ترو که بر این بولانی قول قیام ترو را و چه کجتر بولانی که
 حق قیام ترو تو خجیر ممال لیب قیام ترو بر پیشین حضرت قیام
 ترو را از حقیقت بیست طریقت بولانی تو تان ترو تو خجیر دنیا که ترو قیام ترو
 سکندر حضرت که خیار قیام ترو تو تو خجیر و دست حضرت سماق ترو تو
 حقیقت براری بیماق ترو را و ان مقام حقیقت ترو را و ان شکل او
 بولانی که خجیر خجیران که نام ترو درون ترو که قول سماق بیست که فضل
 قیام ترو را و بر ترقی سی سبیل او قیام ترو پیشین آرزو بر سماق ترو خجیر
 سکندر بولانی که بر سر سکندر قیام ترو که یکین بر سر سماق ترو و بر طریقت
 و حقیقت سخنانی که آن عمل قیام ترو خجیر بر سر سماق ترو که خداست
 قیام ترو را حضرت بولانی هدایت سکندر این حضرت علی خجیر اندر سماق ترو
 سماق ترو حقیقتا از این که سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو
 بی قیام ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو
 حضرت سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو
 الاز بولانی سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو
 اندر سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو سماق ترو

سیر و

K. Eraslan

Levha IX

9

برون کونک کاسی سفاس انده چیلان بولدیلار دیو بونک بولدیلار نینه شو لار
 اکیلدیلار و اولار بادل اول صولتایرودیکه رودم عقلن هوشه کیم کتیر
 حضرت رتیه لهر تون نذا کیلدیکه اول صورت نقیر لوق صولتایرودای عوکر
 منتهیلا سناک نقیر و بجزیره تغزید لوق اکر دیدار تیلان سناک نیست انقل
 ایمینک جهایه شرف بولغای سن هر کیم دیدار تیلان سه شرفن بجا حرام
 نقیر لوق و اونکو کنگه ایدی کولکین ایکا ایندی صهار لار نقیر لوق هوشی
 کوریلار نامش کچ لار اول صورتی بیانیده مختلف مختلفه رلا شرف
 علی کوم اشد بولدی لار حضرت محمده صطرح علی اهدایه سلم اول کچه صوح
 دکان یا نیک بیلدیله مبارک زلالیده نوز کورودم دون کزیمینک عالم
 شکاه اول نردین عیسان بولدی انده ایدیم با اول اهدا بونکون یوز کوز
 نوز کورودم کونده کیچینجه نیا ده حضرت رسول صلی الله علیه سلم ایدیلار اول
 کچه صوح ده رب العالمین حضرتیده نقیر لوق مشهور کورودم شوق شویبینه
 بر جوموش قیلیم دیدیلار حضرت علی عزرا صدقنا ایدیلار بو حالده عوکر
 قیلیم حضرت رسول صلی الله علیه سلم شوق شراییدین جوموش کیم بولیلار
 ایدیکته جمال بولدوم و بیخوش بولدوم اینده هوشوشه قیلیم هر نه حضرت کاشقا
 دوش بده ایدر شکاه جم شوق نول بولد حضرت رسول اکرم صلی الله علیه سلم
 ایدیلار علی نقیر لوق مقابینه اولن مقام بار تدرود اولن نوبار تدر
 داولن یول ابر تدرود اولن ادرودن بار تدرود فرق مرتبه بار تدرود اول
 داولن مقام بار داولن قناعت تدرود جا پنجه حضرت رسول اکرم صلی الله
 علیه سلم ایدیلار اتقا نوز کوز لاقیمی ایضاق موت کجودم کیم هر کوز کوز کوز

۱۰

وصال نیکاب بدی یوقتو را اولوم وقتیده منقطع بود که بجهت تمام فقر و غم عمل
 قبله در راه بجهت تمام فقر کنی رلیق تر و برنده یکیکه تو بجهت تمام فقر در
 تر و راتوب و یک شیر تر و شیرین تمام فقر است تر و در تمام تمام فقر
 به تمام فقر است تر و در تمام تمام فقر است تر و در تمام تمام فقر است تر
 تر و در راه بجهت تمام فقر حضرت رسالت یکت و در اوان نور فقر تر اول
 نور صدق که بجهت نور حضرت رسول صلی الله علیه و سلم ایله ربه سیرت تر و در
 بنوعیه یعنی میرشت نیک کنج لاری دین تم در راه بجهت نور سکر تر و تو بجهت نور
 هم تر و در بجهت نور ذکر تر و در بجهت نور نماز تر و در بجهت نور روزه تر و در بجهت نور
 ایمان تر و در تو بجهت نور صدق تر و در تو بجهت نور باک ان تر و در اول مال
 فقر تر و اول تو به تر و در بجهت نور ذوق لاری دین قایم ات تر و در راه بجهت نور
 تر و در بجهت نور لاری دین تو بجهت نور در بجهت نور تمام خوار رلیق و در رلیق تر و
 آنچه حضرت عادی این است که در تو بجهت نور یول لاری دین یا نفاق تر و در سکر کنی
 خصایصه نیک کنج که بر سر لایان بولاق تر و در تو بجهت نور غم تر و در راه بجهت نور
 بولاق تر و در اوان بار تر و در فقر تر و حکمت تر و در صلی تر و در اول
 تر و در علم تر و در حیات تر و در غمت تر و در حسان تر و در سشار رلیق تر و در امانت
 تر و در سیم تر و در شیخ شهاب سلیمان قدس الله سره ایله در در کونک کمال
 فرق شر ایله نیک سلیق که اکال نوع کیشینه صوفی و در کمال سلطان احمد کبریا
 ایله ایله تر و در شیخ اوج بل کور و در هم فرق ایلسا فولیق بر اوله ادم قتی ایچ نیک
 یک تک تر و در تمام قرآن قیلیدیم همیشه تر و در حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم قی
 تو شود که در و مبارک کنی ایله تر و در ارباب بل فرق تمام نیک ایله در ان عمل

قیلال دیم

K. Eraslan

Levha XI

قیلال ایم حضرتنا جیبیلا فرقیتمایم حضرت کفر شیخ شهاب الدین رحمت الله علیه
 ایدیلار کیم بول فرقی تمام نیکلکله نیتیمیز تورودا و اوندان مقام طریقت ترو
 و اوندان مقام حقیقت تورودا و اوندان مقام معرفت ده تورو هر صوفی و هر درویش
 و هر فقیه که بول فرقی تمام ایدیلر عمل قیلا صوفی شیخ لایق فقیر لایق و
 دعوتان قیلا شیخان تورو و اگر صوفی بود دنیا نیتیمیز تمام بر سر لار کافر لار ک
 اشارت قیلا کاک اگر حق تعالی نیتیمیز اوندان مقام بر سر لار کون لار کون اوست
 قیلا کاک محنت شیخ ملا اوزونیکا کورسه کاک عودا اگر حکومتده بولاحتعالی
 اکر سر بر لان بولسه کاک اگر خلق اولدولر ایدیلر ایدیلر ایدیلر ایدیلر ایدیلر
 و هر کس که داند بولسه نیکلکله کیم صوفی قیلا کاک و صوفی لایق کیم کیم کیم
 قیلا کاک لایق صوفی کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 و اگر دها و زاری بیلان بلا و محنت غصه قیلا صوفی تورو شیخ لایق تمام حقا
 تورو اولدینا عین تیلاره اول عقلمست لیکه تیلاره و عوالم لایق تیلاره و اگر کس
 بولک کیم ده ایدیلر صوفی کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 بولک کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 قیلا کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 تمام طریقت تورو شیخ لایق و محنت نیتیمیز کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 سالغی نیتیمیز کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 کوندورده نیتیمیز غایده بولسین و آدوده قرآن بر لایق شیخ کیم کیم کیم
 بولسون راحت حرکت او توب قرآن تلاوه قیلا کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 اولیک کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم

K. Eraslan

Levha XII

بر لبه بولسوخ صوفه هر کوی نماز تجویز ترک قیام سون خوف رجا بکوی بو لسون او کوفه
 اما عیسی خلق فلان هر قید سیه او چون اریدیکه لیل حق طاعتی در زلف طاعتها من ساخته
 سنگری مژده جل نشاید بولغای این صوفه بولند راست بقی بر لبه قدم قویغای او
 و راست سوز لاکه زری را که مکل تیکه خبر ویرد برین صوفه نفس تو بدو رویش
 یقین که اگر آن نیاید نوزلا، سرکه اک صفتها این یک پادی بر لران خوشوقت و کنگر
 وین صوفی است، لغای بولصفتها این یک لغای اگر او تفرقه حقیقی که در کوی
 و اگر صوفه با حقیق ذکو کای و اگر بوقاری باقیه حق ذکو کای و اگر ایلک یلی
 باقیه حق ذکو کای و اگر اولتور سه حق ذکو کای می مشاهده کوز بر لران وین
 صوفه طریقتین عین یقین معانی باجای او اگر سر کوز بر لری بوقاری باقیه حق
 کور کای و اگر توبه باقیه طریقتین در تحت انوار است کا و ما کور کور کای
 و هیچ حجاب بولماغای او اگر حق یقین کوز بر لران باقیه مخلوقات و صوفه
 دین کجیب بچون چگونگون حق ذکو کای و حرفه در کونین ایجابی کور کای ایجاب
 تر و در پیشک بیش بدین صوفه موزنیاد و حرفه در این یک تینه تینه سخن بر هر پیشک
 نعتی در سر کوزیک که روح مال نیز صوفی که ان صفا تیکه تیکه عقیده سود یک کتوب
 ارباب آفتند که کونکلی حق ذرفه مسرف بر سر که اگر فرزند نیر و مالیه کونکل
 بر ما سر که نیز صوفی کوی کوریه تا بغیا اول صراط ده هم تا بغیا اول صوفه
 هم تا بغیا اول حضرت اجبه تیکه تیکه تیکه تا بغیا اول اگر صوفه ایستلای بار
 خدا یا بر چه عیال در دنیا با مشرک عیال رسد این یک نیز صفتها اول و قید لغای حق
 صوفه حضرت صفتها اولین نماز استیجا سنجایی بر کای سنگر و یکدیگر دین آن
 تیکه کای قیمت است اندر تیکه قیام کوز و تفرقه با حق تا مالک مشرفه کور کور کوی

K. Eraslan

Levha XIII

یزید صوفی اول بولور کیم بریم اوردین کونکلی ساقی بونفوس شهود اتدین منما
 بولایلیقی آفات دین عاصفه لسه و کس صافه لسه بلنی یخفته بولور کونکلی
 دنیادین دوخته بولسیری انورخته بولسه بول تپلیکان سکنس مقام بولدی
 ایدر ویش ابربر مقام بر بنیغیر مقام لار ترو را اول حضرت اکرم علیه السلام
 و آخر حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم ذرور سلطان اشکاخ حضرت
 خواجرا احمد یور حجت الله علیه بولور کیم تیس علم آدایش بیلک کونچه تیس مقام
 بولدی طریقبی کونچه کیم شیخ طریقی مقام درویشین قیاد اول همان بت
 بولنای شیخ نسری خطیر حجت الله علیه بولدی رفیق تریخ ایرور بر چک اولای
 مکه ذرور شیخ اشکاخ قدس الله تعالی احوایله رفیق تور یاد تورور
 اول ریان ذی اذوق ایزیک کونکلی کیشور که ذیوق کونچه حضرت محمد مصطفی صلی
 الله علیه و سلم سیدنا طاهر حضرت جنید بغدادی اتور لار رفیق برشته ترو
 سیدنا حکیم اتور لار رفیق ذرور خداترور بر کیمیک اول نونذ ضیائی کیم
 ایزیک ضیائی کیم کمال عشق ناپا شیخ احمد اتور رفیق راج دولت ترو بولور
 بشتن کیمیک کیم جهانده سلطان بولدی شیخ نیقون یخ حجت الله علیه و سلم
 رفیق براد ترو کیم کیم نیک کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 جام اتور رفیق شراب ترو کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 بولدی شیخ قطب الدین حیدر اتور رفیق صابون خداندایرور کیم کیم کیم کیم
 یکی جهانده مرادی حال بولور خواجرا عبدالحمید اتور رفیق ایت مانده
 ترو کیم کیم بول اتی جاودانه سلطان کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم
 دیدار حقیقانه ترو کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم کیم

K. Eraslan

Levha XIV

۱۴

ترو در کیه تو ندی اول کیشتر کس که از قبلی تولا سال سیر قلدی
 قله موغنی از در دفتر حقتا انیک باغ و صلیحی ذمی ترو ما اول شکر
 بو تاغ مثل ترو در رایله سحر است تدریه و خیر و سعادت ترو در سایه سیر
 ترو در انیک بد شوق ترو در انیک کیه هر کیه یکدی عمل صالح حاصل نیسی
 و هر کسیم بیو کس بیخ بیسی حیات جاودانه آبی و اگر بود هر کیه یک
 و جبران بولغای و اگر سایه سپیده او درون آلس آفتاب حقیقت لکاتو
 اید ترو دفتر نیک ادا بود ترو را اول کیشتر و بیخ نیک کسوت نیلانی و بولانی
 فاکسیر بولاق می امانت هر سو ز لامان کیشتر کیش بولمان خان عام
 نیکی نغنی فی قیاق و فخر او انومان دهم و چون کس قیاق فخر دین کینه
 ز خیر بولاس فخر غربت ترو در آج بولمان ترو در آج بولانیک طاری
 و ذکر کشفان که توفیق بولفساد لار سپید بولور دفتر متاسر ترو را اول آ
 ترو در عبادت ترو در رحمت ترو در شکر ترو در رضا ترو در زهد ترو در تقوا
 یق ترو را اولی حضرت آدم علیه السلام دین قالدی عابد یق حضرت ادریس علیه
 اسلام دین قالدی نکر و محبت حضرت ابراهیم علیه السلام دین قالدی صابر
 یق حضرت ایوب علیه السلام دین زاری یق حضرت موسی علیه السلام دین شکر
 زاهد یق حضرت عیسی علیه السلام دین قالدی عارف یق حضرت محمد مصطفی
 صلی الله علیه و سلم دین قالدی فخر و تیرستی ترو در جو خدیو یق ترو در سهایی
 یق ترو در وفور ترو در صبر ترو در قناعت ترو در توکل ترو در جو خدیو یق حضرت
 علی دین قالدی سهایی حضرت سلیمان علیه السلام دین قالدی غریب یق
 حضرت یحیی علیه السلام دین قالدی قناعت یق حضرت محمد مصطفی صلی الله

آتی

طیبه

K. Eraslan

Levha XV

۱۵

عابدی سلم دین خالاری هر دروگن که بول بی مقام در سیر کفر فی جلی سیر سپه
 عمل قیام شیخ در میدانانی انکا حرم زور رای دروین بول فقر آمده هر
 بیستی که قیامی کلام بگاده حدیث نبوی دین اوج است این قیامی هر
 بول حدیث که عمل قیام است تفاوت تدریجاً و عقوبت بولغای و اگر عمل
 قیام سار خود میرده جایینی که درو با ایشان قیامی و شریعت
 آنست بولغای هر دروین بوقر مقام بی بجایه عمل قیام
 از نیک شرح یعنی شیطانی زور اول مقام ملکوت
 دیگر مقام لاهوت او جو پنج مقام ماسوت
 نور پنج مقام جبروت مقام جبروت
 شریعت زور مقام ملکوت
 طریقت زور مقام لاهوت
 معرفت زور مقام
 ماسوت حقیقت زور
 است فقرانه
 بفضل و کمال
 کرده

“FAQRDIN POKIZA NARSA BO‘LMAS!”

Tasavvuf adabiyotida tariqat qoidalari va odobu arkoniga bag‘ishlangan ko‘plab asarlar bitilgan. Xoja Yusuf Hamadoniyning “Odobu tariqat”, So‘fiy Muhammad Donishmandning “Mir‘ot ul-qulub”, Muhammad Porsoning “Risolai qudsiya”, Aziz Mahmud Hudoiyning “Tariqatnoma”, Oshiq Poshoning “Faqrnoma” singari kitoblari shular jumlasidandir.

“Devoni hikmat”ning ba’zi nusxalaridan o‘rin olgan va Xoja Ahmad Yassaviyga nisbat etilgan “Faqrnoma” risolasi ham ana shunday asarlardandir.

«Faqrnoma»da Ahmad Yassaviyning tariqat odobi, shayxlik maqomlari, so‘fiylik talablariga doir qimmatli fikr-mulohazalari bayon etilgan. Unda hazrati Ali, Zunnuni Misriy, Xoja Ahmad Yassaviy, Ahmad Kubro, shayx Shahobiddin, Sirri Saqatiy, Junayd Bag‘dodiy, Shaqiq Balxiy, Ahmadi Jom, Qutbiddin Haydar, Xoja Abdulloh Haydar, Mansur Halloj, Luqmon Saraxsiy kabi taniqli mutasavviflarning nomlari tilga olinib, ularning ma’naviy kamolotga doir fikr-qarashlari naql etilgan. Shu jihatdan «Faqrnoma» tasavvufning eng yuqori maqomlaridan bo‘lmish faqru fano darajasiga erishish yo‘llarini ko‘rsatuvchi dasturilamal asardir.

Ma’lumki, faqru fano martabasi sayru sulukning eng oxirgi bosqichi-maqomidir. Tasavvufiy lug‘atlarda yozilishicha, faqr - yo‘qsillik, dunyodan kechish; solikning mosivodan xalos bo‘lishi, hamma narsaning haqiqiy sohibi Alloh ekanini his qilishi va tavakkul tuyg‘usi bilan yashashi demakdir. Faqr ikkiga ajratilgan: faqri suriy (moddiy) - kishining mol-mulkka ega emasligi; faqri ma’naviy - kishining o‘zini mutlaq ravishda Haqqa muhtoj bilishi, Uning huzurida boy bilan kambag‘alning holi teng ekani, mol-

mulkka erishganda o'zini yo'qotib qo'ymasligi va hech nimasi bo'lmaganda ham tashvishlanmasligidir. Shu jihatdan so'fiylikda ma'naviy faqrning ahamiyati nihoyatda katta.³⁰

Ilmiy adabiyotlarda faqr va faqirlik masalasiga bir-xil baho va munosabatlarni uchratish qiyin³¹. So'fiylarning talqinlari yanada xilma xil³². Boshqa tariqatlarda bo'lganidek, Yassaviylikda ham faqr va faqirlik muhim mavqega ega. Yassaviy hikmatlarida faqr va faqirlik mavzusi keng yoritilgan bo'lib, uningcha faqir - insonlarning eng komili, har jihatdan yetuk, ma'nan barkamol shaxsdir:

*Odam uldur faqir bo'lub yo'lda yotsa,
Tufroq sifat olam ani bosib o'tsa.*

Zohiriy nuqtai nazardan qaralsa, bu baytdagi fikr insonni qandaydir ko'nikuvchanlik va o'jizlikka da'vat qilayotganga o'xshab tuyuladi, aslida esa Yassaviy unda hammaga bir xil nazar bilan qarash va muruvvatli bo'lish g'oyasini ilgari surgandir. Bundan tashqari «tufroq bo'lmoq» tariqatdagi maqomlardan birining talabidirki, bayt mazmunida shu haqiqat ham yashiringandir³³.

Masalaning e'tiborga loyiq bir jihati shundaki, Yassaviy o'zini faqr toifasining vakili deb biladi va bu haqda yozadi:

*O'zum faqir, qildim muqirr, bo'ldim haqir,
Qanot qoqar uchar qushdek ko'ngul maning.*

Yassaviydagi faqrga ehtirom tushunchasi uning izdoshlari, jumladan Haziniyning ham e'tiboridan chetda qolmagan. Faqirning

³⁰ S.Ulutog'. Tasavvuf terminlari lug'ati. Istanbul, 1995, 184-b.

³¹ Faqr haqida Yana qarang: Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. -Toshkent: 1996; 26, 94-98 betlar; Haqqul I. Tasavvuf va sheryat. - Toshkent: 1991, 71-85, 98-10 b;

³² Gazali Imam, Ihyau' ulumi'd-din. -Ankara: Bedir yayinevi, 1992, C.I., s.511-939; C.III, S.60-823; C.IV, S.240-820;

³³ Tufroq haqida Yana qarang: Haqqul I. Zanjirband sher qoshida. - Toshkent: Yulduzcha, 1989, 46-50 b.

xotiri shunisi bilan ibratliki, unda Haq da'vati ilohiy sadolari o'zining mukammal aksini topadi. Shuning uchun faqirning dilini, ya'ni xotirini ranjitmoq Alloh rizosiga befarq bo'lish bilan barobardir:

*Zinhor ranjitma faqirning xotirin,
Fikr ayla ul xotirning Fotirin.*

Zero, Haziniyga ko'ra, «(faqirlarning) injinmalari (ranjishlari) Haq taoloning injinmagi (ranjishi) turur»³⁴.

Yassaviyning faqrga doir nuqtai nazari albatta hazrati payg'ambarning mashhur hadislariga («Al faqru faxri» - faqirlik mening faxrimdir) asoslanadi.

Faqir-darvesh haqida buxorolik olim Kalaboziy (Gulobodiy) ning «Taarruf» asarida bunday deyiladi: «Faqirlik (ixtiyoridagi) mavjud hamma narsani yo'q qilmoq va yo'q qilingan barcha narsalarni tark etmoqdir» (buni «qo'ldagi narsalarni boshqalarga bermoq, yo'q narsalarni esa so'ramaslik» ma'nosida ham tushunish mumkin).³⁵

Ahmad Yassaviy «Faqrnoma»da shayx Ahmaddan bir so'z naql etadi: «Faqr bir toji davlat turur, har kim boshig'a kiydi ikki jahonda sultoni abadiy bo'ldi»³⁶. Xuddi shunga o'xshab Haziniy ham faqrni o'zi uchun tunganmas davlat deb biladi:

*Bildi Haziniy huznin ganji faqr,
Chekdi gohi ayyom agar ranji faqr.*

(“Javohir ul-abror”, v.37b)

³⁴ Javohirul abror min amvoj il-bihor. Istanbul universiteti kutubxonasi, Turkiy yozmalar bo'limi, №3893, v. 83 b. Bundan keyin asardan olingan iqtiboslar sahifasi qavsda beriladi.

³⁵ Kelabazi, Doғuş devrinde Tasavvuf Taarruf. Dergah yayinlari, – Istanbul: 1992.

³⁶ Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. R.Abdushukurov nashrga tayyorlagan. – Toshkent: 1992. 14 b. Bundan keyin asardan olingan iqtiboslar sahifasi qavsda beriladi.

Yassaviy faqr maqomini azim daryoga o‘xshatadi: «Faqr - bir daryo turur, ul daryoni poyoni yo‘q, oning poyonini kishi ko‘rgani yo‘q, bajuz hazrati Muhammad Mustafo sallallohi alayhi va olihi vasallam» (“Faqrnoma”, 14 b)

Kamolot bosqichlarida faqrning bu qadar ahamiyat kasb etishining sabablari nima? Nima uchun sayru suluk bosqichidagi soliklar yoki avliyulloh faqr daryosiga g‘arq bo‘lganlar? Chunki, faqr fano tasavvufiy bosqich-maqomlarning eng muhimi sanaladi. «Tasavvufiy martabalarga erishish yo‘llari faqrdan iborat, faqr esa tasavvufning asosi va manbaidir».³⁷

Mashhur so‘fiylardan Ruvaym deydi: «Tasavvuf - faqr, futuvvat, o‘zgalarning holu korlariga aralashmaslik va irodani tark etish xislatlari asosida bino bo‘lgan» (“Avorif ul-maorif”, 64 b). Tasavvuf yo‘liga kirgan solik chindan ham ko‘nglidan mosivoni chiqarib tashlashi, ehson tuyg‘usi ila yashashi, fidokor bo‘lishi, boshqalarga nisbatan mutlaq tarzda xolis munosabatga erishishi - asosiy talablardan hisoblanadi. Demak, faqr - tasavvufning ilk asoslaridan bo‘lgani uchun ham solik uni chetlab o‘tib, komillik bosqichlariga ko‘tarila olmaydi.

Yassaviy hikmatlarning birida faqr ahliga doim mehr ko‘rsatish, ular uchun hatto aziz jonni qurbon qilish lozimligini uqtiradi. Nima uchun faqir uchun aziz jonni fido qilishi lozim? Faqir qaysi xususiyatlari bilan boshqa toifa insonlardan ajralib turadi?

Ma‘lumki, tasavvufda so‘fiy doimiy ravishda qalbini poklash bilan mashg‘ul bo‘ladi. U ko‘nglini asosan dunyoviy chirkinliklardan tozalaydi, uning bu poklanishida esa Parvardigoriga nisbatan bo‘lgan faqr holi yordam beradi. Bu hol uni dunyoviy tashvishu razolatdan xoli qiladi. So‘fiylarning aytishlaricha, faqir ehsonni o‘rtadagi vositachidan emas, balki ehson sohibi Allohning o‘zidan oladi... Chunki chinakam faqir - ehtiyojini faqatgina Parvardigoriga arz etadi va holining chorasini Undan kutadi.³⁸

³⁷ Shahobiddin Suhravardiy. Avorif ul-maorif. Istanbul 1993, 67-b. Bundan keyin bu asardan olingan iqtiboslar sahifasi qavsda beriladi.

³⁸ O‘sha asar. 70 b.

Demak, faqir atrofdagi yaratilarga, sabablarga emas, bevosita musabbib (yaratuvchi)ning o'ziga iltijo qiladi, unga suyanadi, har narsani undan kutadi. Shu bois Muhammad alayhissalom: «Allohgga faqir o'laroq qovushgin, boy sifatida emas», chunki «Ummatning faqirlari boylaridan besh yuz yil (bir rivoyatda qirq yil) oldin jannatga kiradilar»,³⁹ degan ekanlar. Hadisdagi faqir - tasavvuf tamoyillariga rioya qilib, faqru fano maqomiga erishgan komil insondir. Aksincha, har qanday kambag'al yuqorida nazarda tutilgan faqir toifasiga kiravermaydi.

«Faqrnoma»da Ahmad Yassaviy ishq bilan faqr maqomini bir-biriga bog'lab, Sayyid Ahmad Kubroning «Faqr - nuri Xudo turur, har kimga ul nurning ziyosi tegsa, oning ziyosidin kamoli ishq topar» so'zini keltiradi va faqr maqomlarini sanarkan, uchinchisi «muhabbat (maqomi) turur... Muhabbat (maqomi) hazrati Ibrohim alayhissalomdin qoldi» («Faqrnoma», 14-15 b), deydi.

Ahmad Yassaviyning ilk xalifalaridan So'fiy Muhammad Donishmand «Mir'ot ul-qulub» risolasida «Haq yo'ldan toyilmagan Ibrohimning diniga ergashing!» oyati karimasining hikmatini shunday sharhlaydi: «(Alloh taolo Muhammad alayhissalomga) Ibrohim alayhissalomni «otangiz» deb tilga oldi. (Ma'lumki) o'g'il otaga tobe bo'ladi. Xo'sh, Ibrohim alayhissalomni «otangiz» demakda qanday hikmat bor? Javob shundayki, Ibrohim alayhissalomdan oldin tariqat berilmagan edi. Birinchi bo'lib tariqat Ibrohim alayhissalomga berilgani uchun «otangiz» dedi. (Demak, Ibrohim alayhissalom) tariqat yo'lida otamizdir»⁴⁰. Albat-ta, «Faqrnoma» va «Mir'ot ul-qulub»dagi ushbu fikrlar bir-birini to'ldiradi. Shuningdek, «Mir'ot ul-qulub»da «Yassaviy aytmishlar» deya ulug' shayxning «Faqrnoma» risolasidagi shayxlarga doir fikrlari berilgan. Bu ham «Faqrnoma»ning mualliflik xususidagi fikrlarimizni yana bir karra tasdiqlaydi.

«Faqrnoma»ning mualliflik masalasida turli fikr-qarashlar

³⁹ O'sha asar. 205 b.

⁴⁰ Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat (Yangi topilgan hikmatlar), «Mir'ot ul-qulub», -Toshkent: 2006. 154 b.

bildirilgan. Ba’zi tadqiqotchilar «Faqrnoma»ni Yassaviy qalamiga mansub desalar, ayrimlari muridlariga tegishli ekanini ilgari suradilar. Prof. Mahmud As’ad Jo’shan uzoq tadqiqotlar natijasida «Faqrnoma»ning Yassaviy qalamiga mansub asar ekanini qat’iy bayon etib, bunday deydi: («Faqrnoma») muqaddimasida... Sifatlardagi Ahmad Yassaviy hazratlari bunday dedilar, deb yozilgan: «Ammo bilgilkim bu risolani qutbul aqtoq... Xojai Ahmadi Yassaviy andog’ aytubdirlarkim» deya ochiq-oydin bu «Faqrnoma»ni Ahmad Yassaviy aytgan, deyilishi «Faqrnoma»ning Yassaviy qalamiga mansubligini tasdiqlamoqda»⁴¹. Prof. Abdurahmon Go’zal ham mazkur kitobining «Ahmad Yassaviy «Faqrnoma»si bilan Hoji Bektoshi Valiyning «Maqolot»i orasidagi o’xshashliklar» nomli bobida «Faqrnoma»ni Yassaviy qalamiga mansub deydi⁴². Qozoq olimi Muhammadrahim Jarhammad o’g’li ham shu fikrda, lekin u «Faqrnoma»ning nomini «Risola» va «Mir’ot ul-qulub» deb atab, o’z tadqiqotiga tayangan holda asarning hajmini 175 betdan iborat deydi⁴³. A.Yilmaz ham mazkur olimlarning fikriga qo’shiladi⁴⁴. Boshqa bir qator olimlar esa risolani muridlari tomonidan yozilgan degan fikrdalar.

Prof. Fuad Ko’pruli esa: «Faqrnoma» Yassaviyniki emas, balki XVI asrda yozilgan Haziniyning «Javohir ul-abror» asaridan olinib «Devoni hikmat»ga kiritilgan» deydi⁴⁵. Bu fikrga javoban M.A.Jo’shan deydi: «Olimlar bu masalada «Faqrnoma»ga o’xshash boshqa bir asar – Hoji Bektoshi Valiyning «Manoqibnoma»sini nazardan chetda qoldirganlar. (Haziniydan uch asr oldin, ya’ni XIII asrda yashagan Hoji Bektoshi Valiyning - N.H) «Manoqibnoma»

⁴¹ Coşan M. Es’ad. Hacı Bektaş Veli. Makalat. Doktora tezi. s.XXXIV, XLII, -Istanbul: 1973; Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, - Istanbul: Seha yayınevi, 1996, s.46; Coşan Es’ad. Hacı Bektaş Veli. - Istanbul: Seha, 1995. s.86-87;

⁴² Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.335-351.

⁴³ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.321-333.

⁴⁴ Milletlerarasi Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri. - Kayseri: 1993. s.397;

⁴⁵ F.Ko’pruli. Turk adabiyotida ilk mutasavviflar, Istanbul 1991, 122 b.

risolasining tarkibida «Faqrnoma»ga o'xshash bir bob bo'lib, unda «solik to'rt bosqich orqali Haqqa yetishadi: shariat, Tariqat, Ma'rifat, Haqiqat. Har bosqichda o'n maqom bor» deyiladi. «Faqrnoma»da ham xuddi shunday yozilgan»⁴⁶. Prof. Ismoil Yoqit va doktor Irfon Kunduz ham M.A.Jo'shanning fikriga qo'shilib yozadilar: «Xoja Ahmad Yassaviyning «Faqrnoma»si bilan Hoji Bektoshi Valiyning «Manoqibnoma»sini qiyoslaganda har ikki asarning tuzilishi aynan bir xil ekani, (Yassaviylikning odobiga ko'ra huzuri ilohiyga kiriladigan - N.H.) to'rt eshik, qirq maqom kabi asoslarga tayanishi ma'lum bo'ladi. Zero, Yassaviylikning g'oyalari Hoji Bektoshi Valiy va Yunus Emro ilohiy she'rlari yordamida o'sha ifodalar (to'rt eshik, qirq maqom - N.H.) ila davom etib kelgan»⁴⁷. Prof. Kamol Eraslon: «Faqrnoma» Yassaviydan keyin izdoshlari tomonidan yozilib, «Devoni hikmat»ga kiritilgan... «Javohir ul-abror» bilan «Faqrnoma» o'zaro qiyoslanganda, «Faqrnoma» «Javohir ul-abror»ga mohiyatan yaqin bo'lsa-da, tartibi jihatidan tamoman farqlidir», deydi⁴⁸. Yana olim: «Faqrnoma» ko'rganimiz «Devoni hikmat» qo'lyozmalarining birortasida o'rin olmaganligi uning Yassaviy tomonidan qalamga olinmaganligini, balki keyinchalik «Devoni hikmat» tuzuvchilari tomonidan yozilib, devonlarga ilova qilinganligini ko'rsatadi, deb yozadi. Lekin olimning o'zi «Faqrnoma»ning Istanbuldagi Millat kutubxonasida (№ 1017) «Devoni hikmat»dan ko'chirilgan va ba'zi o'rinlari turkchaga tarjima qilingan bir nusxasi borligini tilga oladiki (46 b), bu xusus Yassaviy «Faqrnoma»sining Usmonli mintaqasida ham nechog'li e'tibor topganligini ko'rsatadi.⁴⁹ Shuningdek, Qo'qonlik adabiyot muxlisi Ibrohimjon domlaning kutubxonasida saqlanayotgan XVIII asrda ko'chirilgan «Devoni hikmat» qo'lyozma nusxasida «Faqrnoma»ning o'rin olganligi esa K.Eraslonning oxirgi fikrini keskin rad etadi.

⁴⁶ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri. s.47.

⁴⁷ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri, s.79, 293.

⁴⁸ Eraslan K. Yesevi'nin Fakr-name'si. - Istanbul: 1977, s.45.

⁴⁹ Yesevi'nin Fakr-name'si. s.45-46.

Yana bir guruh tadqiqotchilar esa «Faqrnoma»ni Yassaviy qalamiga mansub mustaqil bir asardir, deyдилar. Bu haqda M.A. Jo'shanning kuzatishlari shunday: «Ba'zi olimlar «Faqrnoma»ni Yassaviy qalamiga mansub emas demoqdalar. Vaholanki, «Faqrnoma» «Devoni hikmat»ning bir qismi emas, balki Ahmad Yassaviyning alohida, mustaqil boshqa bir asaridir... «Faqrnoma» «Devoni hikmat»ning faqatgina XIX-XX asrlardagi nusxalaridan o'rin olgan xolos, deb ham ayta olmaymiz. Chunki Onado'lida Yassaviy darveshi hisoblangan Hoji Bektoshi Valiy asarida Yassaviy asos solgan qirq maqom o'rin olgani va bu maqomlarning bir-birlarini to'ldirish fikrining Yassaviy tomonidan aytilganligi bunday deyishga mone'lik qiladi. Boz ustiga bu fikrni Hoji Bektoshi Valiy ham o'z «Maqolot»ida ilgari surgan. Demak, «Faqrnoma» «Devoni hikmat»ga XIX asrda kirib qolmagan. Shunga ko'ra «Faqrnoma»ni XII asrda yozilgan asar deb qabul qilamiz. Zero, Yassaviy dunyoqarashi uning izdoshi o'laroq Onado'lga jo'natilgan Hoji Bektoshi Valiyda ham o'z aksini topgan»⁵⁰. Darhaqiqat, Istanbuldagi Millat kutubxonasida saqlanayotgan «Faqrnoma» «Shayx Ahmad Yassaviy», «Risolai Yassaviy» nomi bilan mustaqil asar sifatida saqlanadi.

Bizningcha, «Faqrnoma» Yassaviy tomonidan bitilgan. Birinchidan, bu da'voning eng muhim dalillaridan biri Yassaviyning «Javohir ul-abror»dan o'rin olgan so'zlari bilan «Faqrnoma»dagi bir qancha fikrlarning deyarli o'xshash kelishidir. «Faqrnoma»da o'qiymiz: «Ey tolib, agar, Haqni talab qilib, tobay desang, andog' pirga qo'l berg'ilkim, shariatda orifi billoh bo'lsa,.. ma'rifatda daryoyi ummon bo'lsa,.. agar tariqatda holi voqea paydo bo'lsa, ma'rifatda jazabai Haq paydo qilg'ay» («Faqrnoma», 4 b).

Endi «Javohir ul-abror»dagi Ahmad Yassaviyga oid mana bu so'zlarga diqqat qilaylik: «Har kimki tavfiqi Rabboniy rafiq bo'lub, tahsili ma'rifatulloh va takmili nisbati intiboh uchun istasaki, bir muqtadoyi Rabboniyga murid bo'lib, mustafid (foydalanuvchi) bo'lg'ay...».

⁵⁰ Ahmed-i Yesevi: hayati, eserleri, tesirleri. s.47-48.

«Javohir ul-abror»da shayxlik shartlari haqida so'z ketarkan, «Shayxul mashoyix (Ahmad Yassaviy) aytur: ...tahsilu takmil uchun etmish ilm o'qumaguncha va yetmish maqom kechmaguncha shayxlik muqarrar bo'lmas» («Javohir ul-abror», 55 a) deyiladi. Bu so'zni «Faqrnoma»da deyarli aynan o'qish mumkin: «Sulton ul-mashoyix... aydilarkim: yetmish ilm bilmaguncha, yetmish maqom yo'lini tay qilib kezmaguncha, har kim shayxliq maqomi da'vosin qilsa, ul hamon but bo'lg'ay» («Faqrnoma», 14 b).

Bunday bir-biriga bog'liq va mohiyatan o'xshash fikrlarni yana ko'plab keltirish mumkin. Demak, «Javohir ul-abror»dagi bunday fikrlarning Haziniy tomonidan Yassaviy tilidan deya naql etilishi «Faqrnoma»ning Yassaviyga oidligini tasdiqlamoqda. Shuningdek, «Nasabnoma»da ham Ahmad Yassaviyning tasavvuf masalalariga bag'ishlangan qimmatli fikr-mulohazalari o'rin olgan. Chunonchi, shayxlik shartlari haqida Yassaviy bunday deydi: «Ul shayxkim qirq yil xilvat birla muridni aylamasa, ul kimarsaga shayxlik yaramas... Bu fikrning «Faqrnoma»dan ham o'rin olganligi, uni Yassaviyniki ekanligini tasdiqlashga yordam beradi. Shuningdek, Qo'qonlik adabiyot muxlisi Ibrohimjon domlaning kutubxonasida saqlanayotgan «Devoni hikmat» qo'lyozma nusxasida o'rin olgan «Faqrnoma»ning xotimasida «Tammam ar-risolai sharif hazrati Sulton Xoja Ahmad Yassaviy rahmatullohi alayh» so'zlari keltirilganki, bu «Faqrnoma»ning Ahmad Yassaviyga oidligini bildiruvchi muhim bir dalil bo'la oladi.

Yassaviyshunoslar “Devoni hikmat” va “Faqrnoma”dan tashqari Ahmad Yassaviyning yana boshqa asari ham borligini taxmin qilmoqdalar. Chunki “Mehmonnomai Buxoro” muallifi Fazlulloh ibn Ro'zbehon Yassidagi Xoja Ahmad maqbarasida Yassaviyga oid turkiyda yozilgan tasavvufiy bir asar o'qiganini, unda suluk martabalari va usullarining bu kitobda bayon etilganidek boshqa biror asar topilmasligini yozadi va ulug' shayxni “Shohi Yassi Xoja Atoyi Ahmad” deya hurmat ila tilga oladi⁵¹.

⁵¹ Fazlulloh Ro'zbehon Isfahoniy. Mehmonnomai Buxoro. 115b-116a. O'z R FASHI №1414.

Tasavvufshunos Najdat To‘sunning yozishicha, “Uzun Firdavsiy degan kishiga nisbat etilgan “Valoyatnomai manoqibi Xunkar Hoji Bektoshi Valiy” nomli asarda Ahmad Yassaviyning ba’zi manqabalari bayon etilgach, “Uning bu xil karomatlari ko‘p, istagan kishi “Manoqib”ida o‘qishi mumkin”, degan jumla keltiriladi. Shunga asoslanib olimlar Ahmad Yassaviy manqabalari yozilgan bir asar borligi, lekin bugungacha bu asar topilmaganini taxmin qilishgan”.⁵² Prof. Mustafu Qara esa: “Bugun afsuski qo‘limizda bo‘lmagan, mavjudligi “Manoqibi Hoji Bektoshi Valiy”dan ma’lum bo‘lgan “Manoqibi Ahmad Yassaviy” asarining Yassaviylik madaniyatiga doir ma’lumot beruvchi muhim manba ekani ehtimoldan xoli emas”, - deya yozadi.⁵³

Darhaqiqat, bir qator tarixiy manbalarda Ahmad Yassaviyning boshqa asarlari ham mavjudligi qayd etilgan. Chunonchi, Muhammad Porso o‘zining Qur’oni karim tafsirida Ahmad Yassaviyning Qur’oni karimni tafsir qilganligini yozsa⁵⁴, shayx Xudoydod “Bahr al-ulum” asarida Ahmad Yassaviyning “Tanbeh az-zollin” nomli asari borligi haqida bir necha bor qayd etib, uning matnlaridan ko‘chirmalar keltiradi⁵⁵. Haziniy ham “Javohir ul-abror”da Yassaviyning “Bo‘ston ul-orifin” kitobidan iqtiboslar naql etadi⁵⁶. “Sabot ul-ojizin” sharhlovchisi Tojiddin Yolchig‘o‘l esa “Risolai Aziza” kitobida “Shariat quyoshi Xoja Ahmad Yassaviy

---

⁵² Necdet Tosun. Yeseviliğin ilk dönemine ait bir risale: Mir’atul kulub / ILAM Araştırma Dergisi, S.II, sayı 2, -Istanbul: 1997, s.46. Shuningdek bu mavzuda yana qarang: Xoja Ahmad Yassaviy: hayoti, ijodi va an’analari. – Toshkent: 2001 (M.A.Jo‘shon, “Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari” maqolasi, 21 b).

⁵³ Milletlerarasi Hoca Ahmet Yesevi sempozyumu bildirileri. - Kayseri: 1993, S.189.

⁵⁴ Muhammad Porso, Tafsir, O‘z R FASHI, № 2180;

⁵⁵ Ismoilov M.M. Shayx Xudoydodning «Bahr ul-ulum» asari Markaziy Osiyoda tasavvuf tarixiga oid muhim manba (XVIII asrning ikkinchi yarmi) NN avtoreferati. – Toshkent: 2006, 7-8 b.

⁵⁶ Javohirul abror min amvoj il-bihor, v.31b, 69b.

hazratlarining “Najot uz-zokirin” atalmish kitobi qo‘limizga tushdi:

*O'shal sulton bitibdur balki onda,
Kitob "Tanbih uz-zollin" ichinda.*

Ul sulton, ya'ni Xoja Ahmad Yassaviy “Najotuz zokirin”dan naql qilib, “Tanbihuz zollin” kitobining ichida yozdi, ya'ni So'fi Alloyorning qo‘liga Ahmad Yassaviy yozgan mana shu ikki asar bir jild kitob holida tushgan” deb yozadi⁵⁷. Demak, Ahmad Yassaviyga nisbat berilgan mazkur asarlarni izlash va ilmiy iste'molga olib kirish darkor.

“Faqrnoma” risolasi Ahmad Yassaviy dunyoqarashi, Yassaviylik qoidalari to'g'risidagi tushunchamizni boyitishi shubhasiz. Chunki “Faqrnoma”da ulug' purning tariqat odobi, shayxlik maqomlari, so'fiylik talablariga doir qimmatli so'zlari bayon etilgan. Shu bois o'tmishda “Faqrnoma”ga o'xshash tariqat dasturamali mohiyatidagi asarlar yozish Yassaviylikda bir an'anaga aylangan. Kitob xazinalarimizda bu xil risolalarga duch kelish mumkin. Bunday asarlardan masalan, “Risolai Sulton Xoja Ahmad Yassaviy” risolasini «Faqrnoma» va «Javohir ul-abror» asarlari bilan qiyoslaganda, ular orasida o'xshash va yaqin jihatlar ko'zga tashlanadi⁵⁸. Chunonchi, tariqat adablari masalasini olib ko'raylik: «Faqrnoma»da hazrati payg'ambar, hazrati Ali va hazrati shahobiddin⁵⁹ kabi zotlardan rivoyat qilingan faqirlik va darvishlikning qirq maqomi haqida so'z yuritilgan⁶⁰. «Javohir ul-abror»da yetmish ilm va vuslat hosil qilmoq uchun qirq to'rt maqomga erishmoq lozimligi, bu maqomotni tahsil etmasdan

⁵⁷ Risolayi Aziza – “Sabotul-ojizin” sharhi. – Toshkent: 2000, 131 b.

⁵⁸ Risolai Sulton Xoja Ahmad Yassaviy, O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, № 3808/XIV.

⁵⁹ Shahobiddin Suhravardiy yoki Shahobiddin Isfijobiy («Risola dar tarjimai Ahmad Yassaviy», «Lamahot» kabi manbalarda yozilishicha, Ahmad Yassaviy bu zotlardan saboq olgan).

⁶⁰ Devoni hikmat. Faqrnoma, 11-bet.

shayxlik da'vosini qilgan kishiga avliyolar dushman ekanligi, qiyomatda bunday kimsa yuzi qora holda tirilishi kabi so'zlar Ahmad Yassaviydan naq. etiladi⁶¹. Yassaviy risolasida ham darvishlikning mazkur qirq to'rt maqomidan komil shayxning xabardor bo'lmog'i shart qilib belgilangan⁶². «Devoni hikmat»dagi quyidagi to'rtlik esa mazkur fikrlarning Ahmad Yassaviyga oidligini isbotlashga xizmat qiladi:

*Lohut aro murid agar maqom tutsa,
Darvishlikda qirq to'rt maqom, ondin o'tsa,
Shayxman teyu dunyo qo'yub o'tni yutsa,
Bemashaqqat tobmas iymon halovatin.*

Ma'lumki, tasavvuf yo'liga kirgan solikdan kamolot hosil qilmoq uchun muayyan bosqichlarni bosib o'tmog'i talab etiladi. Bu xusus barcha tariqatlarda bo'lganidek, Yassaviylikda ham joriy etilgan. Shunga ko'ra «Faqrnoma»da faqrning olti odobi sanab o'tilgan. «Javohir ul-abror»da esa Yassaviylikning olti odobi bevosita Ahmad Yassaviy tilidan batafsil bayon etilgan. Chunonchi, Haziniyning yozishicha, tariqat shahristonining ahkomi oltita: ma'rifati Haq, saxovati mutlaq, haqiqiy sidq, Xudo sevgisiga g'arq bo'lgan yaqinlik, tavakkuli rizqi muallaq (yog'ilib turgan rizq tavakkuli), teran tafakkur. Shayxlik va muqtadolik arkoni oltita: ilmi dini yaqin, hilmi mubini matin, sabri jamil, rizoyi jalil, ixlosi Xalil, qurbi jazil (har jihatdan komil bo'lgan Allohga yaqinlik). Tariqat vojiblari oltita: talabi sohibkamol va taqarrubi zuljalol, yo'q bo'lmaydigan visol shavqi, bezavol molikdan xavfsirash, har qanday holda (Xudoning rahmatiga) umidvor bo'lish, kechakunduz doimiy zikrda bo'lish, tirikligi doim va oliy bo'lgan Xudoga qovushishni o'ylash. Tariqat sunnatlari oltita: jamoat bilan namoz o'qish, saharlarda uyg'oqlik, doim tahoratli yurish, o'zini marhamatli Xudoning huzurida deb bilish, zikrullohni ta'zim birla ado aylash, solih, orif va muqtado zotlarga itoat qilib, ularni

⁶¹ Javohir ul-abror. 55a-b.

⁶² Risolai Sulton Xoja Ahmad Yassaviy, v. 313 b.

duo qilish... Tariqat mustahablari oltita: ko'ngil xushnudligi bilan mehmon kutish, uni imkon qadar mehmon qilish, mehmon naqadar ko'p tursa, shuncha g'animat bilish, mehmonni qirq qadamgacha kuzatmoq, mehmon xotiri na istarsa bajarmak va muhayyo qilmaq, Xoja Ahmad Yassaviyga va o'z shayxi haqqiga doim duo qilmoq. Tariqat odobi oltita: ikki tizzasi ustiga tavoze va adab bilan cho'kkalamoq, o'zini boshqa insonlardan haqir ko'rmak, har kishini o'zidan afzal ko'rmak, jumla shayx va pirlarni azizu valiy bilmak va huzurlarida sukut saqlamoq, mashoyix majlisida ruxsatsiz so'zlamaslik, shayxining valiylik sirlari va karomat ramzlarini chin e'tiqod bilan muhofaza etmoq ("Javohirul abror", v. 65–66 b). Tariqatning mazkur odoblari Ahmad Yassaviy risolasida ham deyarli aynan takrorlanadi⁶³.

Muhammad alayhissalomning «Faqirlik faxrimdir» degan mashhur hadislariga tayangan tasavvuf arboblari faqr maqomini tasavvufning asosi va manbai deb bilganlar. Shahobiddin Suhravardiya ko'ra, faqr tasavvufiy martabalarga erishish yo'lidir⁶⁴. Zero, faqr yo'lining o'ziga yarasha mashaqqatli bosqichlari borki, Haziniy ularni o'z asarida Ahmad Yassaviy tilidan shunday bayon qiladi: «Faqr yo'lidagi safarda botin olami va g'ayb ul-g'ayb diyorida olti yo'l bo'lib, o'n sakkiz ming olam bu olti yo'l boshida hayronu muztar. Faqr yo'lini murod qilgan soliklar ushbu hisobsiz va mashaqqatli safarlarni bosib o'tishlari shart. Solik botin olami va g'ayb ul-g'ayb diyorida uch yuz oltimish daryolar talotumi va yomg'irlarga uchraydi. Qirq to'rt barzah va pardalar ochiladi. Har barzah va parda ostidan va zuhuridan qirq to'rt yo'l chiqadi... Faqru fano biyobonining ushbu manzillaridan qulovuzsiz aslo o'tib bo'lmaydi». («Javohir ul-abror», v. 59 a-b).

Yuqorida tilga olingan Ahmad Yassaviy risolasi tuzilish jihatidan ham «Faqrnoma»ni eslatadi. Chunki «Faqrnoma»da keltirilgan faqrning quyidagi olti odobi Ahmad Yassaviy risolasidagi oltinchi bobga oid odoblar bilan yaqindan o'xshash: «Ey darvish, faqrning

⁶³ Risolai sulton Xoja Ahmad Yassaviy, v.313 a.

⁶⁴ Şihabuddin Şuhreverdi. Avarif ul-maarif. Istanbul, 1993. S. 67.

olti odobi bor turur: ul yaxshi-yomon soʻzga sukut qilmoq va pir oldida xomush boʻlmoq va beijozati pir soʻzlamamak va kishi birlan ochchigʻsiz boʻlmoq va xos olimning xizmatini qilmoq va nafsini oʻlturmak va havo va havasni tark qilmak. Faqrdin pokiza narsa boʻlmas!» (“Faqrnoma”, 17 b).

Demak, Ahmad Yassaviyga koʻra, faqr martabasi maqomi aʻlo boʻlib, unga har kim ham erishavermaydi. Zero, bu maqom uzoq yillar davomida riyozat va mujohada chekish orqali erishiladigan yuksak bir martabadir.

Yuqoridagi qiyoslardan ham maʼlum boʻlayotirki, xoh Ahmad Yassaviy risolasi boʻlsin, xoh “Faqrnoma” boʻlsin, bunday risolalar Yassaviyshunoslikda oʻziga xos ahamiyatga ega. Chunki ulardagi fikr-qarashlar «Devoni hikmat»dagi toʻrtliklarning mazmun-mohiyatini ochishda yaqindan yordam beradi. Zero, Yassaviylikka oid manbalardan puxta xabardor boʻlmasdan, Yassaviy hikmatlarining maʼno olamini toʻla anglash qiyin.

Umuman, tariqatnoma turidagi bunday risolalar hajm jihatidan kichik boʻlsa-da, maʼno-mohiyati, tasavvuf arkoniga doir maʼlumotlarga va irfoniy, adabiy, falsafiy atamalarga boyligi, tariqat pirlari va soʻfiylarning fikr-mulohazalariyu toliblarga yoʻllanmalarning oʻzida mujassam etganligi bilan tasavvufshunoslikda alohida ahamiyatga molikdir.

Bu turdagi asarlar tariqatlarning maʼnaviy-ijtimoiy holati, shayx va murid munosabatlari va tasavvufning fikriy xususiyatlarini yoritishi jihatidan va ayni vaqtda mutasavviflarning Qurʼoni karim va hadisi shariflarga munosabati, manqabalar, salaflar taʼlimotiga izdoshlikni aks ettirishi bilan ham oʻziga xos maʼnaviy-axloqiy qimmatga egadir.

“Faqrnoma” risolasi oʻz vaqtida xorijlik tadqiqotchilarning diqqatini ham tortgan. A. Garritskiy “Faqrnoma”ni ruscha tarjimada chop ettirgan boʻlib⁶⁵, tarjimon kirish soʻzida Xoja Ahmad Yassaviyning hayoti, taʼlim-tarbiyasi va talabalari toʻgʻrisida

⁶⁵ Лыкошин Н.С. Премудрость Хазрет Султана Арифин Ходжа Ахмада Яссави (перевод с тюркского) / В кн: «Поль жизни в Туркестане», Пг, 1916.

so'zlaydi. Uningcha, agar ulug' shayxning o'zi so'z bilan amalni o'zaro muvofiqlashtirmaganida edi, uning xotirasi bugungacha bu qadar aziz tutilmagan, Piri Turkiston maqbarasining ziyoratchilari bu qadar gavjum bo'lmagan bo'lur edi, uning hikmatlari ham xalq orasida bu qadar ommaviylashib ketmasdi⁶⁶.

Ahmad Yassaviy "Faqmoma"si tadqiq va tahlil etilgan mazkur asar Ahmad Yassaviy merosiga qiziquvchi kitobxon va tadqiqotchilarga manzur bo'ladi degan umiddamiz.

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Nodirkhon KHASANOV

Fatih Universiteti Fan-Adabiyot Fakulteti

---

⁶⁶ Гарицкий А. Из предисловия к «Премудрости» Шейха Ходжи Ахмеда Есевичского / Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Ahmed Rifat, Mir'atül- Mekâsid fi'def'il- Mekâsid, Istanbul 1293.

Ahmed Yesevi, Divân-ı Hikmet, Gavsü'l-vasılın sultanü'l-ârifin Hâce Ahmed-i Yesevî Hikmetleri, Kazan 1901, s. 121-129.

Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet-i sultanü'l-ârifin Hâce Ahmed b. Ibrahim b.Mahmûd İftihâr-i Yesevî (üçüncü mertebe), Kazan 1311/1896, s.3-17.

Ahmed Yesevî, Divân- Hikmet, Hikmet-i hazret-i sultânü'l-ârifin Hâce Ahmed b.Ibrahim b. Mahmûd İftihâr-ı Yesevî, Taşkent, 1312, s.2-15.

Arat, Reşid Rahmeti, Atabetü'l Hakayik, Ankara 1992.

Arvasi, Seyyid Ahmed, (Haz. N. F. Kısakürek); Tasavvuf Bahçeleri, Istanbul, 1989.

Ateş, Süleyman, Sülemî ve Tasavvûf Tefsiri,

Ayni, Mehmet Ali, Islâmî Tasavvuf Tarihi, Istanbul 1985

Ayni, Mehmet Ali, Tasavvuf, Istanbul 1985.

Ayverdi, Samiha, Bir Dünya'dan Bir Dünyaya, Istanbul 1974.

Baltacı, Cavit, Tasavvuf Lûgatı, Istanbul 1991.

Banarlı, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c, 1-2, Istanbul 1987-1971

Başlangıçtan Günümüze Türk Klasikleri; Istanbul 1985, C. 1-12.

Bice, Hayati, Hoca Ahmed Yesevî- Divân-ı Hikmet'i, Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1993.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Islâm İlmihali, Istanbul 1964.

Bursalı İsmail Hakkı, (Haz. I. Turgut Ulusoy), Kitabu'n- Necât, İstanbul 1983.

Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1985.

Caferoğlu, Ahmed, Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı, Türk Dünya El Kitabı, c. 1-3, Ank.1992

Caferoğlu, Ahmed, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1984

Caferoğlu, Ahmed, Kaşgarlı Mahmud, (Bin Temel Eser), İstanbul, 1970.

Caferoğlu, Ahmed, Ahmed Yêsevî'nin Hikmetleri, Türk Dünyası El Kitabı, C.3, Ankara 1992.

Carmuhammed-Ulî, Muhammedrahim, Doç. Dr., "Hoca Ahmed Yesevî'nin Hayatı Hakkında Yeni Deliller ve O'nun Bilinmeyen "Risale" Adlı eserinin ilmi Değeri, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1991, s: 13-20.

Carmuhammed-Ulî, Muhammedrahim, Hoca Ahmed Yesevî ve Türkistan, (Aktaranlar:A.A.Çınar ve I.Kallimci), Ankara 2001

Coşan, Esad, Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara-1986.

Coşan, Esad - Özbay, H., Makalat, Ankara 1990.

Çetin, İsmet, Kızılelma, Ankara 1996.

Dosay Kenjetay, Hoca Ahmed Yesevî'nin Ahlâk Felsefesi, Ankara 2003.

Ebu Abdurrahman Sülemi, Tabakatü's Sûfiyye Mısır 1969 El-Aclunî, Keşfü'l-Hafâ II, 87.

Eraslan, Kemal, Divân-ı Hikmet'den Seçmeler. Ankara, 1983, 1991.

Eraslan, Kemal, Yesevî'nin Fakr-nâme'si İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXII, İstanbul 1977, s.45-120, 1+15.

Eraslan, Kemal, Divân-ı Hikmet Nüshalarının Dili, Milletlerarası Ahmed Yesevî

Sempozyumu Bildirileri. Kùltür Bak., Ankara 1992.

Eraslan, Kemal, Ahmed Yesevî'nin Hayatı, Türk Edebiyatı Dergisi, Ekim 1989

Esin, Emel, Islâmîyet'den Önceki Türk Kùltür Tarihi ve Islâm'a Giriş, İstanbul 1978

Esin, Emel, Ahmed Yesevî, Türk Ed.Der., Ekim 1989

Gazali, Fütühü'l- Gayb, İstanbul 1977.

Gazalî, Ihyâü'l-Ulumi'd-dîn, IV-152.

Hallac-ı Mansur, Kitabü't-Tavasın, Istnabul - 1976..

Ibn-i Arabî, Istılâhat ve El fütuhâtül-Mekkiye. II : 60.

Irene Melikof, Ahmed Yesevî ve Türkler'de Islâmîyet, Milletlerarası Ahmed Yesevî Semp. Bildirileri, Ankara 1992.

Ibrahim Hakku'l- Seyfeddin Refâiddin, Bakırgany Süleyman: Bakırgan Kitabı: Kul Süleyman Söyledi, (Şiirler ve Destanlar, Taşkent, 1991

Ibrahim Hakkı Erzurumlu, Ma'rifet nâme, İstanbul 1992.

İslam Ansiklopedisi, C.5/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1968, s. 949-959.

İsmail Hakkı Bursevi, Kenz-i Mahfi, Misvak Neşriyat, İstanbul 1980.

İz, Mahir, Tasavvuf, İstanbul 1985

Gölpınarlı, Abdalbaki, Kaygusuz - Vizeli Alaâddin, İstanbul 1932.

Güzel, Abdurrahman, 'Ali in der Bektaschi - Dichtung, namentlich Jener des 16, Jhat's, Wien, 1972.

Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal, Ankara 1981.

Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri, Ankara 1983.

Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal Bibliyografyası, Ankara 1984.

Güzel, Abdurrahman, Greeks murderes of Turks, Ankara 1987.

Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal- Dilgûşâ, Ankara 1987.

Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal- Saraynâme. Ankara 1989.

Güzel, Abdurrahman, Hacı Bayram Veli'nin Üç İlâhisi'nin Tasavvufî Açından Açıklanması, 1.Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990.

Güzel, Abdurrahman, Zeynel Baba, Ankara, 1992.

Güzel, Abdurrahman, Mutasavvıf Yunus Emre, Ankara, 1992.

Güzel, Abdurrahman, Tekke ve Zâviyelerin Islâm Düşüncesindeki Yeri ve Ilgâsı, Ankara 1992.

Güzel, Abdurrahman, Tekke Şiiri, Halk Şiiri Özel Sayısı, III, TDK, Ankara 1989.

Güzel, Abdurrahman, Ahmed Yesevî'nin Esrelerinde Milli Birlik ve Beraberlik, Türk Kültürü Araştırmaları, Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara?

Güzel, Abdurrahman, Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 994.

Güzel, Abdurrahman, Dini Tasavvufî Türk Edebiyatı, Ankara 2000.

Güzel, Abdurrahman, Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara 2002.

Kabaklı, Ahmet, Sefî'ü'l- Müznibün, Türk Edebiyatı Dergisi Ekim 1989.

Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı Tarihi, C.1-3, İstanbul, 1989.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1989

Kafesoğlu, İbrahim, Gazneli Devleti, Türk Dünyası El Kitabı, C.1.Ankara 1992.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgati't-Türk, (Terc.eden.B.Atalay), Ankara 1939, C.1-3.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli (Türkiye Diyanet Vakfı yay.)Yayın No: 186/A.

Köprülü, Mel'met Fuad, Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar, Ankara 1966-1985.

Köprülü, Mehmet Fuad, Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966.

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Levend, Agah Sırrı, Âşık Paşa'nın bilinmeyen iki mesnevisi: Fakr-nâme ve Vasef-ı hal, TDAY. Belleten 1953, Ankara 1953, s. 205-255+28 sahife fotokopi.

Mengi, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1994.

Necmeddin Kübra, (Haz. M. Kara), Tasavvufî Hayat, İst. 1980.

Nigmetov Hamit Gulamoğlu, Yesevî'ye Âit Bâzı Senetler, Milletlerarası, Ahmed Yesevî Sempozyum Bildirileri, Ankara 1992

Pacacıoğlu Burhan, Orta Türkçe, Sivas 1995

Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.1, İstanbul 1946

Reşâhat-ı Aynü'l- Hayat Tercümesi, Mısır 1236.

Salah Abdullah Dede, “Cevahir-i Bevahir-i Mesnevi” şerhi, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa bölümü, nu. 743.

Tatçı, Mustafa, Yunus Emre Divânı, İnceleme Ankara 1990

Uludağ, Süleyman, Tasavvufî Terimler Sözlüğü, İstanbul 1991.

Zeybek, Namık Kemal; Yasaviy Jolu, Çev.D. Kenjatajev, Ankara 1998.

Zeybek, Namık Kemal, Türk Olmak, Ankara 1997.

Zeybek, Namık Kemal, Ahmet Yesevî Yolu ve Hikmetler, Ahmet Yesevî Vakfı Yay., Ankara 2003.

Arat, R.R., Atabetü'l-Hakayık.

Erarslan, K., "Ahmed Yesevî'nin Hayatı", Türk Edebiyatı, Ekim-1989,

Eraslan, K., "Divan-ı Hikmet Nüshalarının Dili", Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozy. Bildiri., Kültür Bak. Yay., Ankara 1992.

Eraarslan, Yesevî'nin "Fakr-nâmesi" I.Ü.T.D. Ve Ed. F. Der., cilt: XXII, İstanbul. 1976.

Erarslan, K., Ahmet Yesevî, Divân-ı Hikmet'den Seçmeler, Ankara 1983,

Erarslan, K., Ahmed Yesevî'nin Fakr-name'si, I.Ü.E.F Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXII, İstanbul 1997.

Esin, Emel, Ahmed Yesevî, Türk edebiyatı Dergisi, ekim 1989.

Esin, Emel, Islâmîyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve Islâma Giriş, İstanbul – 1978.

MUALLIFNING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI HAQIDA QISQACHA MA'LUMOT

Professor Abdurahmon Go'zal 1942 yil Antalyada tavallud topgan. Avstriyaning Vena universiteti adabiyot fakultetida tahsil olib, 1973 yil “Bektoshiylik an’anasida hazrati Alining o’rmi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1974 yil vatanga qaytib Hojattepa universiteti ijtimoiy va idoraviy fanlar fakultetining turk tili va adabiyoti bo‘limida xizmatga boshlagan. 1980 yil dotsent, besh yil o‘tib esa professor unvonini olgan. O’sha yil G‘oziy universiteti pedagogika fakulteti turk tili va adabiyoti bo‘limiga boshliq etib tayinlangan.

Milliy ta’lim vazirligining ta’lim tarbiya kengashi a’zosi, Chanoqqal’a 18 mart universiteti rektori hamda shimoliy Qibrisdagi Girne Amerikan universiteti pedagogika fakulteti katta o‘qituvchisi bo‘lib ishlagan A.Go‘zal ayni paytda G‘oziy universiteti qoshida Turk madaniyati va Hoji Bektosh Valiy tadqiqot markaziga va turk tilini o‘qitish bo‘limiga asos solgan.

Bugungi kunda Boshkent universiteti pedagogika fakultetining turk tili ta’limi bo‘limi boshlig‘i, turkcha o‘rgatish markazi mudiri, Til, tadqiqot va amaliyot markazi direktori vazifalarida xizmat qilayotgan A.Go‘zalning 50dan ziyod asari, 300dan ortiq maqolasi chop etilgan. Nashr etilgan kitoblaridan ba’zilari quyidagilardir:

‘Ali in der Bektaschi-Dichtung, namentlich jener des 16. Jhdts, Wien 1972;

The Murder of greec, Ankara 1985;

Kaygusuz Abdal’in Mensur Eserleri, Ankara 1983;

Kaygusuz Abdal, Ankara 1981, 2004;

Dil-gûshâ, Ankara 1987, 2. Baskı 2005;

- Saray-name, Ankara 1989, 2. baskı 2008;
 Mutasavvıf Yunus Emre, Ankara 1993;
 Göldeste, Ankara 2004;
 Hacı Bektaş Veli ve Makâlât, Ankara 2003;
 Zeynel Baba, Ankara 1992;
 Millî Kültür-Millî Birlik, Ankara 1993;
 Türk-İslâm Kültüründe Tekke ve Zâviyeler, Ankara 1992;
 Mustafa Kemal Atatürk'te Millî Birlik ve Beraberlik, Çanakkale
 1996;
 Avustralya Resmî Tarihinde Gelibolu, Çanakkale 1996;
 Türk Edebiyatında Çanakkale Zaferi, Çanakkale 1997;
 Çanakkale Zaferi ile İlgili Hatıralar, Çanakkale 1997;
 Vidin Türkleri, İstanbul 1996;
 Türkiye'de Hilâfetten Cumhuriyete Geçiş, Ankara 1987;
 Türk Kültüründe İpek Yolu, Çanakkale 1998;
 Dini Tasavvufî Türk Edebiyatı, Ankara 1999, 2001, 2006;
 Kaygusuz Abdal Menâkıb-nâmesi, Ankara 2000;
 Abdal Musa Velâyet-nâmesi, Ankara 2000;
 Türk Halk Edebiyatı El Kitabı (Ali Torun ile berber), 4. baskı,
 Ankara 2007;
 Ahmed Yesevi'nin Fakr-nâme'si Üzerine Bir İnceleme, Ankara
 2007;
 Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir
 İnceleme, Ankara 2007;
 Kaygusuz Abdal Divanı, Ankara 2010;
 Hacı Bektaş Veli El Kitabı, Ankara 2012.

MUNDARIJA

“Faqr nuri so‘nmas nur” (so‘zboshi o‘rnida – Ibrohim Haqqul)	139
Muallifdan.....	144
Ahmad Yassaviyning hayoti, tariqati va ijodiyoti haqida.....	146
“Faqrnoma” istilohi va “Faqrnoma” nomli asarlar.....	157
“Faqrnoma”dagi tasavvufiy unsurlar	168
Ahmad Yassaviyning tasavvufiy tushunchasi	171
“Faqrnoma”ning ayrim g‘oyaviy badiiy xususiyatlari haqida	202
Ahmad Yassaviyning «Faqrnoma»si bilan Hoji Bektoshi Valiyning «Maqolot»i orasidagi o‘xshashliklar	206
“Faqrnoma” (matn)	217
“Faqrnoma” faksimilya matni.....	229
“Faqrdin pokiza narsa bo‘lmas!” (so‘ngso‘z o‘rnida – Nodirxon Hasan)	244
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	259
Muallifning hayoti va ilmiy faoliyati haqida qisqacha ma’lumot	265

Ilmiy-adabiy nashr

ABDURAHMON GO‘ZAL

**YASSAVIY
“FAQRNOMA”SI**

Muharrir:

Ilhom Xalilov

Texnik muharrir:

Ixtiyor Said

Bosishga 2014 yil 9 dekabrda ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 84x60 $\frac{1}{16}$. Ofset bosma usuli.

Times New Roman garniturasida. 16,75 bosma taboq.

Adadi 300 nusxa. 25-sonli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida.

«Navro‘z» nashriyoti:

Litsenziya № AI 170. 23 dekabr 2009 y.

Manzili: 100000, Toshkent shahri, A. Temur ko‘chasi, 19-uy.

“Elizabet print” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzili: Toshkent shahri, Buyuk Ipak Yo‘li ko‘chasi, 38-uy.

e-mail: elprint_info@mail.ru